

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савешта
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савешта

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

183

(3/2022)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко
КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ
(Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ
(Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др
Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Проф. др Миломир СТЕПИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2022

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

183
(3/2022)

НОВИ САД
2022

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек ишце за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Андреј Семенов У ОДБРАНУ ПОЛИТИЧКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ	Андрей Семенов В ЗАЩИТУ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ
347–359	
Марија Велинов и Предраг Крстић ЕМАНЦИПУЈЕ ЛИ (СА)ЗНАЊЕ?	Marija Velinov and Predrag Krstić DOES KNOWLEDGE EMANCIPATE?
361–371	
Наташа С. Миловић ЧОВЕК КРИЗЕ У СВЕТУ КОРИСНИКА И ОНИХ КОЈИ „ГОВОРЕ КАО ОРУЂА” – КА ДОБУ ПРЕЛАЗА	Nataša S. Milović THE MAN OF CRISIS IN THE WORLD OF USERS AND THOSE WHO “SPEAK AS TOOLS” – TOWARDS THE TRANSITIONAL AGE
373–399	
Часлав Д. Копривица МАТИЈА НЕНАДОВИЋ КАО ДЈЕЛАТНИ СВЈЕДОК СРПСКЕ РЕАЛНЕ РЕИСТОРИЗАЦИЈЕ	Časlav D. Koprivica MATIJA NENADOVIĆ AS AN ACTIVE WITNESS OF SERBIAN REAL RE-HISTORIZATION
401–414	
Наташа Вујисић Живковић ИДЕЈНИ ОСНОВИ ИСТОРИЈЕ ПЕДАГОГИЈЕ КАО НАСТАВНЕ ДИСЦИПЛИНЕ У СРБИЈИ У 19. ВЕКУ	Nataša Vujisić-Živković IDEAL FUNDAMENTS OF THE HISTORY OF EDUCATION AS TEACHING DISCIPLINES IN IN SERBIA IN THE 19 TH CENTURY
415–425	

Данило Ковач
СТУДИЈА СЛУЧАЈА КОЈА
УПОРЕЂУЈЕ ИЗБОР ТЕМА У
ДОБРОЈ ПРАКСИ НАСТАВЕ О
ХОЛОКАУСТУ У ЕНГЛЕСКОЈ
И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

427–442

Danilo Kovač
THE SELECTION OF TOPICS IN
GOOD PRACTICE OF TEACHING
THE HOLOCAUST IN ENGLAND
AND REPUBLICA SRPSKA.
A CASE STUDY

Милена Цвјетковић
УТИЦАЈ МОТИВАЦИЈЕ И
ЗАДОВОЉСТВА ПОСЛОМ НА
ПЕРФОРМАНСЕ ЗАПОСЛЕНИХ

443–457

Milena Cvjetković
THE INFLUENCE OF MOTIVATION
AND JOB SATISFACTION ON
EMPLOYEE PERFORMANCE

Невена Јоловић, Ивана Јоловић и
Стефан Здравковић
АНАЛИЗА БАНКАРСКИХ
ПЕРФОРМАНСИ И
ИДЕНТИФИКАЦИЈА КЉУЧНИХ
ДЕТЕРМИНАНТИ ЗАДОВОЉСТВА
КОРИСНИКА ЕЛЕКТРОНСКОГ
БАНКАРСТВА – *BALANCED
SCORECARD* ПРИСТУП

459–476

Nevena Jolović, Ivana Jolović and
Stefan Zdravković
BANK PERFORMANCE
ANALYSIS AND IDENTIFICATION
OF KEY DETERMINANTS
OF ELECTRONIC BANKING
CUSTOMER SATISFACTION –
BALANCED SCORECARD
APPROACH

Татјана Љ. Јовановић
ДЕСТРУКТИВНЕ РЕФЛЕКСИЈЕ
ЗАКОНОДАВНОГ ОКВИРА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НА ЗАРАДЕ
ЗАПОСЛЕНИХ ЛИЦА У
ПРИВАТНОМ СЕКТОРУ КАО
НАГРАДА ОДАНОСТИ ПРИВРЕДИ
У КРИЗИ ИЗАЗВАНОЈ
ПАНДЕМИЈОМ ВИРУСА
SARS-CoV-2

477–491

Tatjana Lj. Jovanović
DESTRUCTIVE REFLECTIONS OF
THE LEGISLATIVE FRAMEWORK
OF THE REPUBLIC OF SERBIA ON
THE WAGES OF PRIVATE SECTOR
EMPLOYEES AS A REWARD
TO THEIR DEVOTION TO
THE ECONOMY IN CRISIS CAUSED
BY THE SARS-CoV-2 VIRUS
PANDEMIC

ОСВРТ / REVIEW ESSAY

Букашин Марић
ПОВРАТАК РЕВОЛУЦИЈЕ
(Enzo Traverso, *Revolution. An Intellectual History*. Verso, London – New York 2021,
pp. 480) [Енцо Траверсо, *Револуција. Интелектуална историја*.
Verso, Лондон–Њујорк 2021, 480 стр.]

491–495

ПРИКАЗ / BOOK REVIEW

Рајко Буквић
РЕЧНИК КАРТОГРАФСКИХ ПОЈМОВА – ПИОНИРСКО ДЕЛО
У СРПСКОЈ КАРТОГРАФИЈИ

(Мирчета Вемић, *Речник картографских појмова*,
Међународно удружење „Стил”, Београд 2021, 573 стр.)
497–500

ХРОНИКА / CHRONICLE

Душанка Марковић
ДОБРЕ НАМЕРЕ, ФУТУРИСТИЧКЕ ВИЗИЈЕ И САМОПРЕГАЛАЧКИ ТРУД

Приказ изложбе *Мусџре галске*, ауторке Дејане Оцић
и дизајнерке Александре Милић
501–505

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

507–510

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 321.01

UDC 1:32

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2283347S>

ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

У ОДБРАНУ ПОЛИТИЧКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ

АНДРЕЈ СЕМЕНОВ

Универзитет у Приштини с привременим
седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Филипа Вишњића ББ
Косовска Митровица, Србија
andrej.semenov@pr.ac.rs

САЖЕТАК: Овај рад, с једне стране, подсећа читаоца на развој политичке филозофије у последњих 70 година, испитујући однос са осталим наукама, предмет проучавања, научни приступ и методе. Политичка филозофија стоји између позитивне политичке науке и филозофије, и одговара на питање „шта радити када постоји неслагање око тога шта радити”, стога је и њен приступ нормативни. Ово нормативно неслагање тестира се кроз три методе: рефлексивни еквилибријум, мисаони експеримент и релевантна пресуда. С друге стране, узимајући Ролсову теорију правде и Лајпхартову теорију консочијалне демократије, анализирамо две теорије са истим приступом, али са различитим резултатима. Док прва показује како се „открива” нормативна истина, друга нам указује на минимум теорисања потребног за једну теорију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: методологија политичке филозофије, теорија правде, теорија консочијалне демократије, Ајзеја Берлин, Џон Ролс, Аренд Лајпхарт

УВОД

Овај рад поставља четири уско повезана питања. Какав је однос политичке филозофије¹ и осталих друштвених наука? Друго, одговара на

---

¹ Важно је нагласити да, као и већина европских колега, не правимо разлику између политичке филозофије и политичке теорије. Међутим, постоје аутори који сматрају да политичка филозофија зависи од вредности друштва, док је политичка теорија вредносно неутрална.

питање шта је предмет проучавања политичке филозофије? Затим, на примерима теорије правичности и теорије консоцијалне демократије анализира методе ове научне дисциплине – рефлексивни еквистријум, мисаони експеримент и релевантна пресуда. На самом крају, објашњава везу између нормативног мисаоног процеса и позитивне политичке науке.

ОДНОС СА ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

Шта је политичка филозофија? Све до 19. века, без имало претеривања, политичка филозофија била је исто што и друштвена наука. Другим речима, наука која садржи целокупно знање о човеку и друштву. Како је човек целовито биће, тако је стремљење ка универзалном одређењу очекивано. Међутим, Ђуро Шушњић примећује: „услед поделе рада међу наукама, целина је посве разбијена. Зато се у свакој научној дисциплини ради све боље, а са истином стоји све горе” [Šušnjić 2007: 137]. Невоља није у самој акумулацији знања, већ у претпоставци да у људском друштву важе општи закони као и у природи: „у стварима које се тичу човека инсистирањем на науци и научном методу може се само изгубити на дубини и обухватности” [Ђурић 2010: 19]. Због тога, свака друштвена наука одушевљено тражи истину у свом засебном свету, па тиме и те истине постају засебне.

Ту је најдаље отишла економија. Економисти, данас, базирају своје моделе на претпоставци да је човек рационалан и потпуно информисан. Једном када је свет овако формулисан, онда је лако доћи до закључка да све добија облик вредности, или да се свему може доделити број. Иако је математика однела коначну победу у економији тек после Другог светског рата [Stigler 1986: 113], *homo economicus* је рођен већ у списима Бернарда Мандевила (Bernard Mandeville) 1714. године. *Homo economicus* је човек који раскида везу између етике и општег добра и верује у нешто што је касније Цереми Бентам (Jeremy Bentham) формулисао као „највеће добро за највећи број људи”.² Мандевил је отишао и корак даље, тврдећи не само да нема трговине без преваре и власти без корупције, већ и да нема прогреса без греха: „(t)hus every Part was full of Vice, Yet the whole Mass a Paradise” [1970: 67].³

Једном када одвојимо етику од науке, уведемо број свему и за циљ поставимо прогрес, онда разлика између добра и зла, између разумног и безумног, више не постоји. У таквом свету престаје да буде важно „шта треба радити” и остаје нам само да утврдимо „шта јесте”. То је мочвара у којој политичка филозофија нема никакву вредност. Вероватно није случајност да је у тренуцима када је математика пенетрирала друштвене науке,

Оваква тврдња није сасвим неоправдана, и свакако би било занимљиво разврстати политичке мислиоце по овом основу (често то не би било могућно), али такво истраживање одвело би нас далеко од теме методологије у политичкој теорији/политичкој филозофији, које остају исте без обзира на то да ли су одвојене академске области.

² Овај основни постулат је у традиционалном утилитаризму служио као оправдање за жртвовање једне особе ако та жртва доноси већу акумулативну срећу групе. Наравно, модерни утилитаризам, одбацује сваку калкулацију када су у питању људски животи.

³ Мендевилу је овај „методолошки индивидуализам” донео приличан број противника, једнако међу научницима као и теолозима [Vujačić 2012: 84–108].

политичка филозофија дотакла своју најнижу тачку. Лео Штраус (Leo Strauss) је пробао да одбрани политичку филозофију као елемент филозофије [Strauss 1957: 343–368], а неки су пожурили да објаве њену смрт [Laslett 1956]. Чак је и Ајзеја Берлин (Isaiah Berlin), највећи заштитник политичке филозофије тога времена, објавио рад под насловом *Да ли политичка теорија још увек постоји?* Испоставиће се касније да је тај знак питања однео превагу над оном речју са великим словом.

АЈЗЕЈА БЕРЛИН: ПРЕДМЕТ

Берлин је рођен у царској Русији, у имућној јеврејској породици, а читаву своју академску каријеру провео је на универзитету у Оксфорду. Ако је истина да сваки аутор води дијалог са својим временом и самим собом, онда је сер Ајзеја Берлин прави пример тога блага ароганција под руку са елитизмом, љубав према руском литерарном наслеђу и беспопштена борба за слободу. Стога, не треба да нас чуди што је управо он повео највеће умове политичке мисли у одбрану политичке филозофије. Да споменемо само нека имена – Аластер Макинтајер (Alasdair MacIntyre), Ралф Дарендорф (Ralf Dahrendorf), Херберт Харт (Herbert Hart), Џон Гревил Покок (John Greville Agard Pocock), и Џон Ролс (John Rawls). Међу њима је био и гореспоменути Питер Леслет (Peter Laslett), можда неправедно осуђен за ширење дефетизма. Истина је, међутим, да је његов текст био најмрачнији, али то је био више израз немоћи, него веровања да је традиција политичке филозофије раскинута. На крају крајева, за Леслета, као и за његове колеге, политичка филозофија није била некаква љубавна афера, већ начин живота.

Све што су ти ванвременски интелектуалци успели јесте да детектују тек понеки откуцај срца у царској Русији [Dryzek et al. 2007: 12–14]. Међутим, сваки тај откуцај представљао је отпор идеји да се политичка филозофија сведе на позитивну (политичку) науку: „док постоји жеља за оправдањем и објашњењем у смислу мотива и разлога, а не само узрока, функционалних корелација или статистичких вероватноћа – политичка теорија неће потпуно нестати са земље” [Berlin 1961: 33].

У друштву у којем доминира један циљ, у принципу би могле да постоје само дискусије о најбољим средствима за постизање овог циља – а аргументи о средствима су техничког, односно научног и емпиријског карактера: оне могу бити решене искуством и опажањем или се служе неким другим методама за откривање узрока и корелација и могу се, бар у принципу, свести на позитивну науку [Berlin 1961: 8].

Ово не значи одбацити социологију, политичку науку, или економију, већ не дозволити да правда, правичност, легитимитет и слобода постану само бројеви и корелације. Другим речима, методе позитивних наука остају почетна тачка политичке филозофије јер уколико остане у потпуности очишћена од елемената позитивних запажања, она постаје само део филозофије. На овој раскрсници намеће се логично питање: ако није

ни филозофија ни политичка наука – шта је онда политичка филозофија и њен предмет истраживања? Политичка филозофија стоји између позитивних наука и филозофије. Док позитивна наука тежи да нађе узрочно-последичну везу и одговори на питање „шта јесте”, филозофија одговара на питање „шта треба да буде”. С друге стране, политичку филозофију интересује одговор на питање „шта треба радити када постоји неслагање око тога шта треба радити”.

Овако формулисан предмет политичке филозофије није „новотарија” 20. века, већ сеже барем до старогрчке идеја логоса: „логос или истина о свету, његов смисао и његове законитости могу се откривати само кроз дијалог” [Pavlović 2011: 36]. Идеја о „истини кроз дијалог” се вероватно може пратити и до најстаријег сачуваног књижевног дела – *Еп о Гилгамешу*. У занимљивој интерпретацији овог дела, Томаш Седлачек (Tomáš Sedláček), са економске тачке види борбу Гилгамеша и Енкидуа као компромис у коме полубог и животиња постају човек [Sedláček 2011: 19–45]. Овде треба додати да у свету симбола – борба означава вођење љубави. Имајући ово у виду, вратимо се дијалогу. Дијалог садржи у себи прећутни договор да обе стране прихватају могућност да њихова почетна позиција неће бити коначна. Дакле, борба, љубав, и дијалог су тројство једног истог принципа, принципа који у себи садржи истину о свету.

Шта се дешава онда када једна страна одбија било какву могућност да је уверење које заступа погрешно? Одговор је већ чудна мешање две невоље и једне срећне околности. Прва невоља је да такве ситуације дају оштрицу критичарима политичке филозофије. Како Михаило Ђурић [2010: 27] примећује, позитивна наука нас учи да „свака политичка теорија апсолутизује неку једнострану, искривљену перспективу свеколиког друштвеног збивања (...) који имају више вољно-афективни, него сазнајно-теоријски карактер”.⁴ Друга невоља јесте да ова критика није лишена сваког основа. Истина је да се из политичких теорија јављају политички програми и идеологије, а они су, недвосмислено, увек у служби неког ужег друштвеног интереса. Тако, идеологија подсећа на политичку филозофију и идеолози понекад одају утисак да се баве непристрасним истраживањем, међутим, идеологији „недостаје јасан облик и унутрашња конзистенција политичких филозофија [Hejvud 2005: 14]. Творац термина Антоан Дести де Траси (Antoine Destutt de Tracy) са својом *Идеологијом* имао је племениту идеју у духу просветитељства, да направи једну нову друштвену науку која би заузела исти статус као и природне науке. Можда није истина да је пут у пакао поплочан добрим намерама, али добре намере свакако нису карта за рај.

На позитивном крају ствари, захваљујући Џону Ролсу, политичка филозофија добила је своја правила понашања у дијалогу. Та правила понашања, тј. научне методе, су својеврстан филтер који одваја политичку филозофију од идеологије.

⁴ Исти аутор нас мало касније подсећа и да та позитивна наука „протура (своју) идеологију о крају идеологије” [Ђурић 2010: 30].

ЏОН РОЛС: МЕТОДЕ

Џон Ролс, по многима најзначајнији политички филозоф 20. века, био је део те величанствене групе политичких мислилаца, која је веровала да може спасити политичку филозофију. У његовом делу *Теорија правде*, Ролс је свету не само подарио једну свеобухватну теорију правде, већ је оцртао и методе политичке филозофије [Rawls 1971]. Иако је књига објављена 1971, нацрт је био у циркулацији од 1962. због Ролсове жеље да одговори на све могуће приговоре [Economist, 2002].⁵ И његови каснији радови су, заправо, били само одговори на постојеће критике [Rawls 1993]. Другим речима, Ролс је био интелектуални „јеж“.⁶

Кренимо од теорије ка методологији. Као полазну тачку, Ролс тражи од нас да замислимо почетну позицију где не поседујемо никакво претходно знање о томе ко смо, не знамо године, пол, имовинско стање, етничку припадност, итд. Ову почетну позицију, Ролс је назвао „вео незнања“. У следећем кораку, од нас се тражи да изаберемо правичне принципе друштва под велом незнања. Правила која одаберемо пре него што се вео подигне су правични принципи који треба да воде наше друштво. Ролс тврди да у једној таквој ситуацији, скуп индивидуа за први принцип бира фундаментална људска права – право на живот, слободу говора, слободу мисли, итд. – како би сваки појединац избегао да буде избрисан из будућег друштва. Другим речима, појединци под велом одбацују утилитаризам јер не желе да мењају своја фундаментална права и слободе за економску корист. То је уједно и Ролсов први принцип. Други принцип гласи да иако појединци желе да најмање срећни (least well-off) чланови друштва буду заштићени, они ипак не бирају апсолутну једнакост, већ једнакост прилика. Дакле, након што су једнакост прилика, фундаментална права и слободе осигуране, појединци прихватају друштвене и економске неједнакости под условима да „се разумно може очекивати да иду у корист свих чланова, и да су везане за радна места и службе које су доступне свима“ [Rawls 1971: 53].

Без намере да улазимо у аргументе за и против Ролсове теорије правде, осврнимо се на сам мисаони процес његове теорије. Његова методологија почиње идејом која је инспирисана почетним судовима или *prima facie* принципом, тј. принципом правде. У следећем кораку он тестира импликације дате идеје, кроз алат звани почетна позиција. И коначно, долази до преклапајућег консензуса (overlapping consensus) заснованог на дијалогу или поређењу са ривалским идејама, који, наравно, укључује и озбиљну количину коментара на саму примену теорије. Ове три фазе

⁵ Постструктуралисти и комунитарци су тврдили да Ролсова теорија није неутрална већ почива на идеолошким и непризнатим претпоставкама. Ролс се у својим каснијим радовима елегантно дистанцирао од идеологије, тврдећи да се његова теорија односи само на либерална и плуралистичка друштва [Rawls 1993]. За детаљну критику, као и одговоре видети: [Pavlović 2011: 1–30].

⁶ Овде аутор алудира на рад Берлина под насловом “The Hedgehog and the Fox” [Berlin: 24–92].

мисаоног процеса су, заправо, три методе које се ослањају једна на другу: рефлексивни еквистријум, мисаони експеримент и релевантна пресуда.

Рефлексивни еквистријум, најчешће коришћена метода у политичкој филозофији, започиње опажајним судом, некада чак и интуицијом, и настоји да постигне равнотежу између опажајног суда и теорије. У случају да постоји непосредна и очигледна подударност, онда се мисаони процес завршава. Више је вероватно, међутим, да се опажајни суд и теорија поклапају само у неким тачкама. У оваквом развоју ситуације, процењујемо и теорију и наше судове: у појединим случајевима ревидирамо теорију променом неких од саставних принципа и усклађујемо је са нашим судовима. С друге стране, може се догодити да прихватимо принципе теорије као наше нове судове. Рефлексни еквистријум се постиже када су наше могуће ревидиране теорије у складу са нашим евентуално ревидираним судовима [List and Valentini 2015: 542–544]. Једном када је равнотежа постигнута, прелазимо на мисаони експеримент.

Мисаони експеримент је метод чије се порекло може пратити до Платона [Мишчевић 2012: 191–206]. Међутим, Ролс је варијацију овог метода, несумњиво, позајмио од Канта и његових претходника – Хобса, Лока, Русоа. Па тако, док Ролс, као и Кант, траже друштво основано споразумом између његових чланова, који одређује услове удруживања, разлика је што Кантов хипотетички уговор има за циљ да тестира правичност закона, док Ролс користи хипотетички уговор много амбициозније и њиме идентификује скуп правичних начела [Johnson 2011: 196–222].

Претходне две методе нам остављају питање – које врсте судова треба користити за тестирање политичких теорија? Да ли треба користити судове и процене политичких теоретичара или друштва које истражујемо? Недвосмислено, Ролс је користио судове друштва. У случају да теоретичар крене Ролсовим стопама, он, заправо, „открива” нормативне истине које могу бити независне од друштвено-политичке праксе унутар друштва.

Међутим, ретки су теоретичари надарени Ролсовим апстраховањем, па тако, већина нас не поседује капацитет за откривање нормативне истине. У том случају користимо судове других теоретичара и учествујемо у надоградњи теорија или постојећих политичких пракси. Како Андреа Санђовани (Andrea Sangiovanni) примећује, и дескриптивна интерпретација захтева специфичност. Стога, не постоји општи одговор на питање „шта је институционални систем”, већ мора постојати конкретизација питања, нпр.: „која је сврха европских интеграција? Да ли је хришћанство још увек релевантно?” [Sangiovanni 2008: 143].

Конкретизацијом питања већ долазимо до додирне тачке политичке теорије и позитивне политичке науке. Ту, наизглед необичну смесу историјских чињеница, аргумената против судова теоретичара, али и позитивне науке и нормативног приступа, најбоље је објаснити кроз призму консоцијалне демократије Аренда Лајпхарта (Arend Lijphart).

АРЕНД ЛАЈПХАРТ: „ПЛЕС” СА ПОЗИТИВНОМ ПОЛИТИЧКОМ НАУКОМ

Консоцијализам је најутицајнија теорија у свету институционалног дизајна у подељеним друштвима. Његов главни заговорник је Лајпхарт. Он је своје аргументе развијао у вишедеценијској дебати са представницима интеграционизма,⁷ али и кроз расправе унутар консоцијалне демократије.

Консоцијална демократија има три правца. Док први правац даје значај самој подељеној друштвеној структури, процењујући ниво сарадње подељених група, друга група аутора фокусира своја истраживања на политичким традицијама, сматрајући да је култура међусобног разумевања између подељених група од суштинског значаја [cf. K.D. MacRae 1975]. Коначно, Лајпхарт и његови следбеници сматрају да је понашање елита одлучујући фактор да ли ће доћи до консензуса између две подељене групе.

Лајпхартова теорија консоцијалне демократије била је замишљена као модел који објашњава Холандију, државу која припада европској демократији са подељеним друштвом, али ипак поседује стабилну владу. Осим изборног процеса Холандије (1918), Лајпхарт је користио и друге историјске примере као што су Канада (1840), Либан и Швајцарска (1943), Малезија (1955), Колумбија (1958) и Кипар (1960) [Lijphart 1998]. Премда је тек последњих година прихваћено да овај Лајпхартов рад не само да објашњава реалност, већ има и прескриптивну улогу, чини се да је сâм аутор био наклоњен томе од почетка. Његова порука политичким лидерима и студентима политике јесте у охрабрењу да учествују у политичком инжењерингу, ако желе да успоставе или ојачају демократске институције у својим земљама и додаје да оне „морају постати консоцијалне” [Lijphart 1977: 223].⁸

Пре него што кренемо у анализу Лајпхартове методологије, објаснимо укратко елементе или услове консоцијалне демократије. Консоцијална демократија поседује четири карактеристике [Lijphart 1977, 2008]. Прва – лидери подељених група заједнички управљају територијом. Друга – постоји механизам узајамног вета у процесу доношења одлука, који спречава политичку доминацију већинске групе над мањином. Трећа – успостављен је изборни систем који је конципиран на принципу пропорционалности, који се не односи само на политичко представљање, већ и на расподелу економских ресурса. Коначно – принцип аутономије се односи како на територијалну аутономију, тако и на културну или верску. Ове четири карактеристике – велика коалиција, право вета, пропорционалност и аутономија су камен темељац консоцијалне демократије.

⁷ За разлику од Лајпхарта, који наглашава понашање елита у примени споразума, интеграционисти верују да је сам институционални дизајн довољан за стварање лојалности према држави код мањинске етничке групе [Nowowitz 2008].

⁸ Ово се најбоље може приметити у његовој анализи Јужне Африке након апартхејда [Lijphart 1985].

Велика коалиција подразумева сарадњу две супротстављене стране у управљању државом. Тзв. „потпуна” консоцијална демократија захтева коалицију свих релевантних политичких партија које представљају већинску страну, а које сарађују са свим релевантним политичким партијама мањинске стране.⁹ С друге стране, постоји и могућност да одређене политичке партије које представљају мањинску и већинску групу формирају коалиције и оставе друге политичке партије у опозицији.¹⁰ Право вета се ослања на претходни елемент и доноси законодавну заштиту мањинске групе, како иста не би била прегласана по виталним питањима. Вето може бити апсолутно, где мањинска група може блокирати сваку одлуку. Међутим, у пракси, чешће наилазимо на суспензивно право вета, које се може користити само у одређеним случајевима. Једном када постоје политичка сарадња и законодавна заштита, принцип аутономије оставља дискреционо право свакој групи на доношење одлука по свим осталим питањима. Важно је споменути да се аутономија не односи искључиво на географску поделу, већ чешће на заштиту културног наслеђа. Сва ова три елемента праћена су принципом пропорционалности. Пропорционалност се односи на несразмерну заступљеност мањинске групе, чиме се осигурава њихово учешће у политичким институцијама, али и правичну расподелу јавних ресурса и послова у јавном сектору.

Покушајмо сада да распакујемо мисаони процес консоцијалне теорије. Почетна тачка Лајпхарта је опсервација да Холандија, за разлику од других подељених друштава, има стабилну владу. У следећем кораку он анализира и нека друга историјска друштва која, без обзира на етничку или религијску подељеност, поседују стабилне политичке институције. У ова прва два корака, Лајпхартов рад почива на позитивном приступу и користи методе опсервације и компарације, где настоји да открије опште обрасце између варијабли.¹¹ Његов закључак је да подељена друштва која испуњавају четири услова – велику коалицију, право вета, пропорционалност и аутономију имају стабилну власт.

На овој раскрсници, консоцијална теорија прелази из позитивне у нормативну теорију. Као и Ролс, Лајпхарт започиње своју нормативну теорију опажајним судом, да подељена друштва могу имати стабилне политичко-правне институције уколико испуне четири, горе поменута услова (прелаз са дескриптивног на прескриптивни). За разлику од Ролса, Лајпхарт не користи судове друштва како би га супротставио свом, новоствореном друштву, већ судове других теоретичара како би побољшао постојеће политичке праксе. Другим речима, док Ролс открива нормативне истине, Лајпхарт функционише у постојећем систему и активно учествује у надоградњи теорије. На тај начин, Ролс тражи од нас да за-

⁹ Пример је Северна Ирска где практично не постоји опозиција.

¹⁰ Пример је Босна и Херцеговина. Такође, постоји и либерални модел у коме грађани нису правно обавезани да гласају за представнике из своје етничке групе, као што је случај у Северној Македонији.

¹¹ Али не и између теорије и практичне политике, јер Лајпхартов рад почива на индуктивном расуђивању.

мислимо друштво под „велом незнања” и тврди да шта је договорено у ситуацији када не знамо ништа о себи и другима, то је правичан друштвени договор. С друге стране, Лајпхарт развија свој аргумент у супротности са другим теоретским тврдњама, као што је интеграционизам који почива на идеји да је могуће заменити постојећи национални идентитет/лојалност, неким новим, локалним идентитетом/лојалношћу.¹²

Дакле, Ролс и Лајпхарт користе нормативни приступ као исте методе, међутим, са битним разликама. Прво, Ролсова теорија правде је *locus classicus* теоријског апстраховања и за разлику од Лајпхартове теорије консочијалне демократије, не рађа се у крилу метода позитивне науке. Друго, Лајпхарт не користи суд друштва, већ суд осталих теоретичара и ослања се на индуктивно закључивање. Проблеми индуктивног закључивања су многоструки, међутим, сама сумња у индукцију не „претпоставља њен нужни неуспех” [Недељковић 2021: 405]. Лајпхарт је у праву када каже да кључно питање „није да ли се до пропозиција које прецизирају односе међу варијаблама долази индуктивним или дедуктивним путем, већ да ли су оне емпиријски валидне или не” [Lijphart 1985: 88].

НАПОМЕНЕ

Пре самог закључка, ваља се осврнути на барем два могућа приговора нормативном приступу: методе као циркуларно размишљање и теорија као идеологија.

Важно је подвући да ове напомене превазилазе обим и предмет овог рада, али нам ипак академска савест налаже да оне нађу место у овом раду. Ако ни због чега другог, онда барем да упуте читаоце на места где могу тражити одговоре.

Није тешко предвидети опаску да су методе политичке филозофије, заправо, један затворени круг. Најпре, ми градим теорију на основу сопствених нормативних уверења, а затим та нормативна уверење „тестирамо” против нових туђих уверења:

Зар то не изгледа као варање? Можда, али ако јесте, онда су и (други) научници криви за потпуно исто дело. Научници граде теорије засноване на својим веровањима о емпиријском свету, уверењима која су на крају заснована на доказима њихових чула. Када дође време да се те теорије тестирају, против чега их тестирају? Више емпиријских уверења. Докази које прикупљају, експерименти које спроводе, све је то засновано на доказима њихових чула, једине везе коју створења попут нас имају са спољним светом. Тако ће научна теорија, баш као и нормативна теорија, на крају завршити у савршеном кругу [Leopold and Stears 2008: 5].

¹² На пример, досељеници и староседеоци могу створити нови заједнички идентитет, а затим користити „оригинални” или новостворени идентитет у зависности од околности. [Horowitz 1985].

Овде, не морамо ићи даље од позитивне политичке науке. Замислите научника који проучава део једне државе не уважавајући изворе те државе, јер не познаје локални језик, а чинећи све то из суседне државе. Каква је то анализа докумената или опсервација? Дobar је пример књига *Kosovo: A Short History* Ноела Малколма (Noel Malcolm), где аутор пише „историју” Косова, потпуно занемарујући архивску грађу у Београду и Приштини, као историографску литературу српских и југословенских историчара [Terzić 2000].

Други приговор гласи – политичка теорија је само углађена идеологија. Истина, није лако наћи линију раздвајања између политичке теорије и идеологија, јер и након свеобухватних анализа остају спорови и недоречене мисли. Стога, морамо се задовољити да „откривање” нормативних истина често не открива нове стандарде. А када је у служби идеологија, она је, у најбољем случају, добронамерна друштвена критика. И у том најбољем случају треба имати на уму да је друштвена критика мање „изданак научног знања, него образовани рођак обичне жалбе” [Walzer 1987: 65].

ЗАКЉУЧАК

Политичка филозофије је све до 19. века била свеобухватна наука о човеку и друштву. Међутим, са настанком и развојем осталих друштвених наука, у само сто година, политичка филозофије долази до тачке гашења. Ајзеја Берлин и колеге су успели да покажу да је предмет политичке филозофије остао неизмењен још од старе Грчке. Другим речима, докле год у нашем друштву не доминира само један циљ, док постоје различите интерпретације емпиријских догађаја и аутора способних за откривање нормативних истина, политичка филозофија има своје место међу друштвеним наукама.

Место политичке филозофије је између позитивне политичке науке и филозофије. Док прва одговара на питање „шта јесте?”, филозофија тражи одговор на питање „шта треба (радити)?”, а политичка филозофија садржи питање „шта треба радити када постоји неслагање око тога шта треба радити?” Дакле, у њеној самој бити остаје нормативни приступ, али се о њему не расправља у некаквом вакууму.

Циљ и предмет, свакако, нису довољни да један подухват назовемо науком, већ она мора поседовати систематско и организовано знање о предмету у облику проверљивих објашњења или принципа, неку врсту правила понашања или метода. Захваљујући Ролсовој теорији правде, али и политичким теоретичарима његовог века, добили смо методе које тестирају мисаони процес теорије.

Међутим, коришћење истих метода не повлачи са собом једнак ниво теорисања. Док Ролсова теорија правде ствара ново друштво чије норме супротставља нашем постојећем друштву, Лајпхартова теорија консолцијалне демократије учествује у надоградњи већ постојећег система, ослањајући се на емпиријске податке и дедуктивно закључивање. Другим речима, теорија правде је својеврсан врхунац теоријског домена, а са друге стране,

теорија консociјалне демократије нам показује доњу границу теорисања потребну за теорију.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђурић, Михаило (2010). *Историја њолийичке филозофије*. Београд: Албатрос плус.
- Недељковић, Митар З. (2021). Проблем оправданости индуктивног закључивања. *Зборник радова Филозофској факултету* (Универзитет у Приштини), 51(2): 387–408.
- Berlin, Isaiah (1962). Does political theory still exist? In: *Philosophy, Politics and Society*. Second Series. Peter Laslett and Garry Runciman (ed.). Oxford: Blackwell.
- Berlin, Isaiah (2008). *Russian Thinkers*. Edited by: Henry Hardy and Aileen Kelly. London: Penguin Books.
- Dryzek, John S., Bonnie Honig and Anne Phillip (2008). *The Oxford handbook of political theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hejvud, Endru (2005). *Političke ideologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Prevela s engleskog Milanka Radić.
- Horowitz, Donald L. (1985). *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Horowitz, Donald L. (2008). Conciliatory institutions and constitutional processes in post-conflict states, *William and Mary Law Review*, 49(4): 1213–1236.
- Johnson, David (2011). *A Brief History of Justice*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Laslett, Peter (1956). *Introduction in Philosophy, Politics, Society*. First Series. Edited by Peter Laslett. Cambridge: Cambridge.
- Leopold, David and Marc Stears (2008). *Political Theory: Methods and Approaches*. Oxford: Oxford University Press.
- Lijphart, Arend (1977). Majority rule versus democracy in deeply divided societies. *Politikon: South African Journal of Political Studies*, 4(2): 113–126.
- Lijphart, Arend (1985). *Power-Sharing in South Africa*. Berkeley: University of California, Institute of International Studies.
- Lijphart, Arend (1998). Consensus and Consensus Democracy: Cultural, Structural, Functional, and Rational-Choice Explanations. *Scandinavian Political Studies*, 21(2): 99–108.
- Lijphart, Arend (2008). *Thinking about Democracy: Power Sharing and majority rule in theory and practice*, London/New York: Routledge.
- List, Christian and Laura Valentini (2016). The methodology of political theory. In: *The Oxford Handbook of Philosophical Methodology*. Edited by: Cappelen Herman, Tamar Gendler and John P. Hawthorne. Oxford: Oxford University Press.
- Mandeville, Bernard (1970). *The Fable of the Bees; or, Private Vices, Public Benefits*. Edited by: Philip Harth. Middlesex: Penguin.
- McCrae, Kenneth (ed.) (1974). *Consociational Democracy*. Toronto: McClelland & Stewart.
- Miščević, Nenad (2012). Political thought experiments from Plato to Rawls. In: *Thought Experiments in Science, Philosophy, and the Arts*. Edited by: Mélanie Frappier, Letitia Meynell, and James Robert Brown. New York – London: Routledge, 205–220.
- Pavlović, Dušan M. (2000). Nepistrasnost i princip autonomije ličnosti. *Habitus*, 1: 45–71.
- Pavlović, Vukašin (2011). *Država i društvo*. Beograd: Čigoja štampa.
- Rawls, John (1971). *Theory of Justice*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Rawls, John (1993). *Political Liberalism*. 2005 Expanded Edition. New York: Columbia University Press.
- Sangiovanni, Andrea (2008). Justice and the Priority of Politics to Morality. *The Journal of Political Philosophy*, 16(2): 137–164.
- Sedláček, Tomáš (2011). *Economics of Good and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*. Oxford: Oxford University Press.

- Stigler, George (1986). *The Essence of Stigler*. Edited by: Kurt R. Leube and Thomas Gale Moore. Stanford: Hoover Institution Press.
- Strauss, Leo (1957). What is Political Philosophy? *The Journal of Politics*, 19(3): 343–368.
- Šušnjić, Đuro (2007). *Metodologija: Kritika nauke*. Beograd: Čigoja štampa. Četvrto izdanje.
- Terzić, Slavenko (ed.) (2000). Response to Noel Malcolm's Book "Kosovo: A Short History". Belgrade, 8 October 2000. Belgrade: Istorijски Institut SANU.
- Vujačić, Pija (2012). Od „traganja za vrlinom” ka „traganju za srećom”: Bernard Mandevil i rađanje liberalizma. *Politička misao (Zagreb)*, 49(4): 84–108.
- Walzer, Micheal (1987). *Interpretation and Social Criticism*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Economist (2002). John Rawls. Obituary. Доступно на: <https://www.economist.com/obituary/2002/12/05/john-rawls>. Приступљено: 20.10.2021.

ОБЗОРНАЯ СТАТЬЯ

В ЗАЩИТУ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ

АНДРЕЙ СЕМЕНОВ

Приштинский университет с временным размещением в г. Косовска-Митровица
Философский факультет
ул. Филипа Вишнича бб.
Косовска-Митровица, Сербия
andrej.semenov@pr.ac.rs

РЕЗЮМЕ: До XIX века политическая философия была всеобъемлющей наукой о человеке и обществе. Но с появлением и развитием других социальных наук, всего за сто лет, политическая философия достигает точки закрытия. Исайя Берлин и его коллеги смогли продемонстрировать, что предмет политической философии остался неизменным со времен Древней Греции. Иными словами, до тех пор, пока в нашем обществе не доминирует только одна цель, пока существуют различные интерпретации эмпирических событий, и авторы, способные открывать нормативные истины, политическая философия будет занимать свое место среди общественных наук. Ее место находится между позитивной политической наукой и философией. В то время как первая отвечает на вопрос «что есть?», философия ищет ответ на вопрос «что (должно быть сделано)?», а политическая философия содержит вопрос «что делать, когда есть разногласия по поводу того, что делать». Таким образом, в самом своем бытии остается нормативный подход, но он не обсуждается в каком-то вакууме. Цели и предмета, конечно, недостаточно, чтобы называть дело наукой, но оно должно обладать систематическим и организованным знанием предмета в форме поддающихся проверке объяснений или принципов, каких-то правил поведения или методов. Благодаря теории справедливости Ролза, а также политическим теоретикам его века, мы получили методы, которые проверяют мыслительный процесс теории. Однако использование одного и того же метода не приносит с собой равного уровня теоретизирования. В то время как теория справедливости Ролза создает новое общество, нормы которого противоречат нашему

существующему обществу, теория консоциальной демократии Лейпхарта участвует в модернизации существующей системы, опираясь на эмпирические данные и дедуктивные выводы. Другими словами, теория справедливости является вершиной теоретической области, а с другой стороны, теория консоциальной демократии показывает нам нижнюю границу теоретизирования, необходимую для теории.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: методология политической философии, Исайя Берлин, Джон Ролз, Аренд Лейпхарт, теория справедливости, теория консоциальной демократии

UDC 316.423.6
UDC 001.101
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2283361V>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ЕМАНЦИПУЈЕ ЛИ (СА)ЗНАЊЕ?

МАРИЈА ВЕЛИНОВ
marija.velinov@instifdt.bg.ac.rs

ПРЕДРАГ КРСТИЋ
krstic@instifdt.bg.ac.rs

Универзитет у Београду
Институт за филозофију и друштвену теорију
Краљице Наталије 45, Београд, Србија

САЖЕТАК: Рад проблематизује саморазумљивост позитивно окарактерисаног односа еманципације са једне стране и (са)знања са друге. Аутори указују на макар једнако убедљиву противтрадицију оспоравања еманципаторског потенцијала знања – коју излажу у два засебна дела чланка. Први део посвећен је историјским представама знања као опасног, деструктивног, унесрећујућег. Уколико је циљ срећа, благостање или спокојство, управо би од знања ваљало одустати. Други део рада у питање доводи претпоставку еманципације као последице сазнања нужности. Ослобођење је ту поистовећено са прихватањем закона и својевољним подређивањем њима. Потом се елаборира и фронтални напад на саму идеју еманципације постмодернистичких филозофа који су, рефлектујући наводну тоталитарну „фаталност” пројеката еманципације, осудили сваку колективну „вољу за еманципацијом”, склону да елиминише неслагања или редукује разноликост. Аутори у закључку указују на савременост самог питања о статусу традиционално схваћеног знања и сигнализирају могућности његовог лика који би био ослобођен и „ослободилачке” функције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: еманципација, слобода, знање, незнање, воља за знањем/истином

Знање ослобађа. Било да је реч о сазнању стања ствари ван нас, о упознавању такозваног спољњег света, или, можда још и чешће, о познавању

нас самих – од делфског начела *gnothi seauton*, преко хришћанских пракси исповедања, све до савремених сугестија о пожељности или чак неопходности откривања и исказивања истина о себи – као својеврсна историјска константа важи темељно уверење да је знање не само сâмо по себи већ и по нас добро, да нам омогућава слободу. У тој традицији мишљења незнању се не придаје никакав или се придаје само функционално одређен простор с обзиром на пожељност знања – било као линеарном противпојму, било као нужном ступњу, али ипак само ступњу, у сазнавању које ће дефинитивно и неповратно привести коначном знању. Та доминантна традиција својеврсна је тактичка дијалектика увек асиметрично постављеног знања и незнања и јамачно креће већ од Сократовог (Σωκράτης) изједначавања знања са врлином а незнања са пороком [Platon 1968], а, по обичају, Аристотел (Αριστοτέλης) ће јој дати репрезентативну формулацију. „Јер, као што рекосмо, сви почињу од чуђења да ли је нешто заиста такво, [...], али треба завршити у противности и – према пословици – у бољему [...]” [Аристотел 1985: 982 б 11–19]. Знати „нешто” је пословично „боље” него не знати, а зачуђеност у неразумевању нечега улази у функцију оног „сунца истине” [Platon 1979: 148e–149a; Platon 2017: 508b–509a] које би да апроприра незнање као још-не-знање, као нужан али непријатни основ оног супротног и бољег. Можда најпознатија, у синтагму „учено незнање” сажета лозинка оваквог разумевања статуса знања и незнања, представљена је истоименим делом Николе Кузанског [Nicolaus Cusanus 2007].

Наизглед саморазумљива претпоставка која инвестира у „ослободилачки” карактер сазнања, односно обрачун трошкова редукције знања на његову еманципаторску концепцију – или његову еманципаторску инструментализацију – превасходни је садржај овог рада. Довођење у питање истине рефрена да „знање ослобађа”, који подразумева да је оно некако аутоматски благотворно, ваљало би отпочети једним суочавањем са њему супротстављеним а у доброј мери потиснутим упозорењем, упозорењем које подједнако истрајно кроз историју мишљења указује да сазнање чини управо супротно: да поробљава, да представља муку, терет, а сва је прилика да води и непожељним моралним и друштвеним последицама.

НАГОВОР НА НЕЗНАЊЕ

Постоји, наиме, једна традиција оспоравања пожељности знања – и кардиналног заговарања незнања. Та традиција је проистекла из увида у деструктивност знања: оно унесрећује, отежава живот, баца у депресију, води губитку поузданог ослонца и дезоријентацији. Незнање је, насупротив томе, и благотворно и „блажено”. Једна разборита и, такорећи, искуствена опомена Старог завета вели да, пошто је срце видело „много мудрости и знања” и претекло их све, ваља признати да је познање свакојаким ствари „мука духу”, и закључити: „Јер гдје је много мудрости, много је бриге, и ко умножава знање, умножава муку” [Књига проповедникова 1: 16–18].

Имајући у виду савремене му ауторитете, Хераклит (Ἡράκλειτος) примећује да многозналаштво или свезналаштво не учи памети [Diels 1983: 153, фрагмент 40], а сличну опомену проналазимо и код стоика – иначе узорно склоних да управо сазнање, признање и мирење с нужношћу сматрају еманципацијом душе. Али иако, према чувеној Сенекиној (Lucius Annaeus Seneca) изрици, зналца судбине судбина и води, а оног који је не прихвата вуче [Seneca 2009: 107,11], онај који граби превише знања и сам се излаже злехудој судбини и радије се сагледава као глуп или незналица: читајући много дела великог броја аутора о разноврсним темама, не ослобађамо се, већ испољавамо несталност, немир и деконцентрисаност – све саме карактеристике *stultusa*.¹ *Stultus* већ има довољно, можда и превише „знања”, али компулзивно тежи ка новом знању и ка све више знања. Таква „необузdana воља за знањем и за све више знања” [Habermas 1988: 248] карактеристика је несталне и узнемирене, а никако не слободне душе.

На узалудност и непожељност знања указивало се, међутим, и у модерном регистру, опомињући на оне фаустовске моралне и егзистенцијалне опасности распомамљеног науковања, после којих једина делотворна одбрана остаје апстиненција, повратак, одустајање од (само)прождируће спирале сазнавања. У трећој књизи *Одбране Рејмона Себона* Мишел де Монтењ (Michael de Montaigne) 1576. године приказује испразност и неутемељеност знања које филозофи мукотрпно стичу и бескорисност и узалудност противречних учења која исповедају. Монтењу се чини очитим да учење не доприноси ни здрављу, ни срећи, ни благостању филозофа. Насупрот томе, незнање је неупоредиво упутније од филозофије, ако је до досезања оног мира и спокоја ума које и сами филозофи призивају. Истинска мудрост лежи у коначном признању незнања, признаје Монтењ. Штавише, и филозофи то понекад знају, али „кривотворе своје право мишљење и закључке, не би ли их прилагодили јавној употреби”: „Не желе одмах да признају незнање и слабост људског разума да не би плашили децу; али нам га откривају довољно под видом конфузне и непоуздане науке” [Montaigne 1959: 51]. Нашем разум(евањ)у и нашим конструисаним логичким системима измиче сазнање икакве извесности. Извесност се проналази тек у божјој објави. Стога, молећи природу да једнога дана отвори своја недра и припреми нам очи за откровење, Монтењ кличе и зариче се: „О Боже! Какве грешке, какве заблуде ћемо пронаћи у нашој јадној науци! У заблуди сам ако мислим да је наука иједну ствар схватила исправно – остаћу у незнању свега осим свог незнања” [Montaigne 1959: 40].

Нововековна потрага за неоспоривим ослонцем знања и методом сазнавања нашла је тако већ на свом почетку прибежиште у оном њему управо супротстављеном. „Вечна мудрост” нас је оставила у „срећном

---

¹ Појам *stultitia*, грубо преведен као глупост [Seneca 2009: 52,2], на први поглед делује као недостатак знања. Реч је ипак о својеврсној узнемирености душе [Seneca 2007: 115], о несталности и незадовољству [Seneca 2009: 52,2]. *Stultitia* представља стање подложности сваком ветру, несабране отворености према свету, неспокојства и незадовољства, одсуства циља и сталних промена мишљења [Stultitia 2009: 32,2].

незнању”, а онда смо предузели „охоле напоре” да изађемо из ње и платили цену у монети „луксуза, распуштености и ропства”, одазива се на мање индивидуалистички и историчнији начин од Монтења безмало два века касније Жан-Жак Русо (Jean-Jacques Rousseau). Нисмо предодређени да се бавимо „узалудним истраживањима” и најбоље што можемо да учинимо је да одустанемо од таштог и ништавног људског знања: „Народи, схватите већ једном да је природа хтела да нас поштеди науке, као што мајка отима из руку детета опасно оружје; да су све тајне које вам скрива заправо зла од којих вас штити, и да тешкоћа са којом учите није њено најмање добротинство. Људи су покварени, а били би још гори да су имали ту несрећу да се роде учени” [Ruso 1993: 196]. Ученост и таленат су понизили, потиснули и искоренили врлину: напредак наука и уметности нимало није увећао „праву срећу” – само је искварио морал. Мит о преимућствима наука и уметности само је хвала оних списа „из којих се шири морална поквареност нашег века”, па нам уместо да расуђујемо, ваља „подићи руке ка небу и са горчином у срцу узвикнути: Свемоћни Боже, ти који духове држиш у својим рукама, ослободи нас од просвећености и кобних уметности наших отаца и врати нам незнање, невиност и сиромаштво, једина добра која могу да нас учине срећним и која су вредна у твојим очима” [Ruso 1993: 203–204].

Можда знање и није, такорећи, нужна, евидентна и непосредна препрека срећи; можда се Бог и не мора молити да нам затаји покоје или све сазнање; али нешто парадоксално као да пребива у самој оној фетишизацији знања које се издаје за благодет. У срцу одвијања прождрљивог модела сазнавања изгледа да пребива једна органска, једна гастро-аналогичка. Тако Лав Шестов (Лев Исаакович Шестов), у својој зналачкој критици (окова) знања у име живота, у име „слободе незнања”, најзад отворено казује да је фигура сазнаваоца недоследно устројена на један преживарско-хомеостатички начин, налик вазда незаситом говеду које би ипак да се засити. „Филозофи величају спокојство – *aequanimitas* – као највиши и најдостојнији циљ нашега постојања; мисли се на душевно спокојство и мир – али у том случају би нам идеал биле животиње које у том смислу и не желе ништа друго осим таквог мира. Погледајте овцу или краву које пасу – оне се не сећају прошлости, не размишљају о будућности и сасвим живе у садашњости која их, ако има добре паше, сасвим задовољава” [Šestov 1990: 24].

ГРАНИЦЕ СЛОБОДЕ

С друге стране, претензија сазнавања да еманципује, еманципаторски потенцијал сазнања уопште, може се епистемички и морално(-политички) довести у питање и без уточишта, без наговора на незнање. Ова стратегија оспоравања усредсређује се на денатурализовање саме тобож саморазумљиве лозинке да сазнање ослобађа. „*Sapere aude*. Ако знате нешто чију рационалну нужност разумете – не можете остати рационални и желети да буде другачије. Јер желети да нешто буде другачије него

што мора бити – с обзиром на премису да нужности владају светом – значи бити *pro tanto* или неук или ирационалан” [Berlin 2002: 188–189]. Тако Исаија Берлин (Isaiah Berlin) критикује још кантовско разумевање слободe, према којем се она састоји једино у „коришћењу критичког разума”. Слобода се овде види као вољно прихватање оних правила које смо разумели, наставши да су саобразна нужности ствари. „Разумети зашто ствари морају бити какве морају значи желети да буду такве. Знање ослобађа, не нудећи нам више отворених могућности међу којима можемо да бирамо, већ поштеђујући нас фрустрације да тежимо немогућем” [Berlin 2002: 190].

Берлин такво разумевање еманципације путем сазнања нужности сматра оним „метафизичким језгром рационализма” које садржи представу појма слободe као „самоусмеравања и самоконтроле”, а не као „поља без препрека, вакуума у којем ме ништа не омета” [Berlin 2002: 190]. А они видови те доктрине који се односе на друштво у целини језгро су различитих и чак супротстављених „националистичких, комунистичких, ауторитарних и тоталитарних теорија нашег времена” [Berlin 2002: 191]. Рационалистичка теорија сазнања тако се претаче у рационалистичку теорију политике која увек прећутно подразумева да постоји само један исправан начин живота, којем се мудри приклањају спонтано, а они други, незрели и необразовани, до јасне визије „истине која ослобађа” морају да се „вуку свим друштвеним средствима којима располажу мудри” [Berlin 2002: 197]. Рационалистичка аргументација, која полази од претпоставке да постоји само једно право решење, прешла је необичан пут „од етичке доктрине о индивидуалној одговорности и самоусавршавању појединца до ауторитарне државе у којој се појединци потчињавају директивама елите платонских ратника” [Berlin 2002: 198]. Берлин стога сугерише да ваља посумњати у истинитост премиса на којима почива закључак који је поистоветио такав деспотизам са слободом: „Да ли је могуће да су Сократ и творци средишње западне традиције у етици и политици који су га следили више од два миленијума погрешили, да врлина није знање, а да слобода није истоветна ни са врлином ни са знањем?” [Berlin 2002: 200].

Могуће је, уверен је и уверава Берлин. Сазнање, схваћено као сазнање нужности, еманципује (једино) од одговорности. Сазнати законе универзума, принципе развоја, циљеве стварања, ступеве идеје, успоне и падове цивилизација, значи „поистоветити се с тим, схвати своје јединство с тим, јер, што год да чините, не можете умаћи законима којима подлежете, какви год они били, ’механицистички’, ’виталистички’, узрочни, сврховити, наметнути, трансцендентни, иманентни или оним непребројним неопипљивим нитима везани за прошлост” [Berlin 2002: 130]. Слободу јемчи сазнање и верност „традицији, крви, класи или људској природи, напретку или човечанству; *Zeitgeist*-у или социјалној структури, историјским законитостима или истинским циљевима живота”; свеједно, увек је „борбени поклич био суштински исти: предмет сазнања и методе открића често су се жестоко супротстављале, али да је стварност сазнатљива и да знање и једино знање ослобађа, а апсолутно знање ослобађа апсолутно

– то је заједничко многим учењима које су тако велики и вредан део западне цивилизације” [Berlin 2002: 130]. У свима њима разумети значи објаснити, а објаснити значи оправдати.

Индивидуална слобода, с њом и одговорност, само је варка, сведочанство таштине, неспособност да се суочи са истином да заправо нема избора, да су веће целине одговорне уместо нас, закључује Берлин своју реконструкцију (само)поробљивања знањем под видом ослобађања. Такво резонување је само добродошло олакшање да се управо збаци и бреме слободе и бреме одговорности – „и то не неким неплеменитим чином предаје, већ смелошћу да се хладне главе појме ствари какве морају бити: На тај начин историју сводимо на неку врсту физике: осуђивати Џингис Кана и Хитлера исто је као осуђивати галаксију или гама-зраке” [Berlin 2002: 130–131].

ОДГОВОР ОД ЕМАНЦИПАЦИЈЕ

Преостало је још да се делегитимише не само повлашћени статус овог или оног знања, него и еманципације која инфицира и предодређује читаву (његову) рационалност. Филозофска постмодерна ће предузети такав фронтални напад. У заостреној варијанти, постмодернистички филозофи, рефлектујући про-извођења пројеката еманципације у тоталитарне режиме, осудиће сваку колективну „вољу за еманципацијом”, склону да елиминише неслагања или редукује разноликост.

Могло би се рећи да Мишел Фуко (Michel Foucault) отвара фронт против великих легитимацијских прича и „глобализујућих” дискурса свих врста, а са њима и против сваког захтева или усмеравања да се говори у име јединственог и свеобухватног „научног” погледа на свет [Foucault 1980a; Foucault 1980b]. Највише чему се можемо надати су регионалне нарације и локална „знања”, ограничена на пролазне друштвене праксе. Фуко је, наиме, макар извесно време, наступао скупа с Ничеом (Friedrich Nietzsche), сматрајући сваки захтев за знањем захтевом за моћи: расправе у наукама сукоби су моћи или – „воље за истином”.

Воља за истином врши својеврсни притисак на различите дисциплине или их присиљава да своје налазе траже и/или прилагоде „дискурсу истине”. Да би нешто уопште постало пракса, потребно је да има своје оправдање – потребан је одређени режим рационалности као гарант да је оно што чинимо управо оно што треба чинити, да су наше праксе, штавише, уписане у поље саморазумљивости. Модерни и савремени научни дискурси медицине, психологије, криминологије – овлашћени да врше поделу на истинито и лажно – легитимишу институционалне праксе и њихове норме (болест, азил, затвор). Норма, закон, стиче ауторитет тек уколико потврди своју везу са већ присутним дискурсом истине – наиме, са оним дискурсом који у датом тренутку има моћ над поделом на истинито и лажно. Али у самој тој стратешкој вољи, тој жељи да проналазимо истине о неким предметима, подругливо је скривена сама моћ [Foucault 1980b; cf. Habermas 1988: 243].

Сваки облик моћи распростире се кроз читаво друштвено тело – институционални центри њеног спровођења су затвори, школе, касарне, породица... [Fuko i Ćomski 2011: 57–58] – а инструменти дисциплинског облика власти су хијерархијски надзор, нормирајућа санкција и, према Фукоовом мишљењу, најспецифичнији међу њима и кључна техника дисциплинских поступака: поступак испитивања, који је омогућен комбинацијом претходна два. Испитивање је поглед који нормира; оно омогућава класификацију и кажњавање. Приликом испитивања на делу су истовремено манифестација снаге и утврђивање истине. У њему, на најупечатљивији начин постаје видљив однос власти и знања, наиме спрега одређеног облика вршења власти са одређеним обликом конституисања знања: потчињавање оних који су перципирани као објекти и објективизација оних који су потчињени [Фуко 1997; Фуко 2010].

Као последица форми дисциплиновања настају институције у оквиру којих може да се образује позитивно знање: психијатријске клинике, болнице, школе, модерни универзитети, модерни затвори, лабораторије и тако даље. Појам дисциплинарности постао је синоним и за научну поделу рада. У конститутивне чиниоце сваке модерне науке уграђене су праксе стварања дисциплина, настале на идејама мере као средства да се учврсти или поново успостави поредак. Међу њима, поступци истраге и процедуре испитивања конструишу и/или утврђују чињенице и норме. Истрага, испитивање и мера аванзовали су до искључивих епистемолошких инструмената који, прогањајући есеј, контемплацију, медитацију и реторику из свог делокруга, системски одређују шта треба да се установи као знање. То је била основа целокупног позитивног знања које ће се артикулисати у 19. веку и које ће, често насупрот декларацијама, учврстити своју везу са политиком, влашћу, моћи, као њихов непосредни производ, као већ унапред испосредована стратегија моћи, као сама моћ да се одреди, размери, дефинише и под неку класификациону шему подведе све друго и страно [cf. Marinković 2005: 235–248].

Лиотар (Jean-François Lyotard) ће у свом регистру преузети ту тему: спорови око знања које воде истраживачи различитих пракси не могу се решити без насиља с једне или друге стране. Разлог се сада недвосмислено изриче: није доступан никакав општи, никакав мета-дискурс који би посредовао између њих. Моћ је сада заиста свуда: манифестује се већ или управо у ривалским захтевима за истином различитих група и различитих пракси [cf. Rosenau 1992].

У *Послџмодерном сџнању* „делегитимисано” постмодерно знање тако зна да „наука игра сопствену игру и да не може да легитимизује друге језичке игре”. То „знање” би сада, без носталгије, без илузије могућег помирења, без чежње за целином и јединством, да сигнализира узмак универзалног метајезика. Оно би да фаворизује „мале приче”, расцепканост, дисензус, агонистику језичких поступака, борбу у смислу несводиве плуралности језичких игара, да „изоштрава нашу осетљивост за разлике и јача нашу способност да подносимо немерљиво”. Оно не би да тражи „оправдање у хомологији стручњака”, већ да се „легитимизује путем паралогије

изумитеља”, да врати нарацију „у дискурсе легитимизовања као што су: отворена систематика, локалност, антиметод” [Liotar 1988a: 66, 67, 21, 98, 7, 99; cf. Lyotard and Thébaud 1985: 19–43]. Постмодерно знање се тако супротставља „вољи за истином која вулгаризује све језике” и подстиче и филозофију да узнемирава господарски дискурс теорије: да пародира разликовање и регулисање истинитог и лажног, уместо да га репродукује, и да се, штавише, упуту ка оној изражајној слободи коју су уметности и покоја наука већ оствариле [Liotar 1988a: 62; Liotar 1988b: 486].

Императивна сугестија је да се одустане од глобалних пројеката и пројектовања, од великих прича модерне, од нарација које позакоњују политичке праксе из некакве идеје која чека остварење, из будућности која треба да се случи и којој ваља то омогућити. Идеје попут слободе, светлости или социјализма могу имати ту моћ јер су универзалне, јер „усмеравају све људске реалитете”. Са Аушвицом је, међутим, експлодирало оно што су најављивале ове обећавајуће слике и разоткрило их у њиховој погубној конструкцији. Прича о искупљењу Адамовог греха љубављу, прича о ослобођењу од незнања и ропства кроз сазнање и егалитаризам, спекулативна хегеловска прича о постварењу универзалне идеје кроз дијалектику стварног, марксистичка прича о еманципацији од изабљивања и отуђења подруштвљавањем рада, капиталистичка прича о еманципацији од сиромаштва техноиндустријским развојем, заправо је на крају једна прича, прича о универзалној слободи, о ослобађању читавог човечанства [Lyotard 1990: 40]. Прича о еманципацији и спекулативна прича структурно су хомологне: различите области знања се окупљају да би се у пројектованој будућности нашао одговор на проблеме савременог друштва, односно све друштвене институције сједињују се у тежњи ка заједничком циљу читавог човечанства, апсолутном знању или универзалној еманципацији.

Епохи делегитимизације и њеном „ужурбаном емпиризму”, сматра Лиотар, припада један другачији однос према, већ ионако перформативним критеријумом употребљивости и исплативости меркантилистички дефинисаном знању. Оно (више) није „остваривање живота духа или еманципације човечанства”, већ „однос између корисника сложене концептуалне и материјалне опреме и оних који користе њихова достигнућа”: „Они не располажу неким метајезиком ни неком метапричом да би формулисали његову сврху и најбољи начин њиховог коришћења. Али располажу *brain stormingom* да би појачали њихове перформансе” [Лиотар 1988a: 87]. Делегитимизација и привилеговање перформативности знања, Лиотару се чини извесним, коначно депатетизују сазнање и указују да можда ваља еманциповати знање и од властитих заблуда и самоуверености.

НАКОН ЕМАНЦИПАЦИЈЕ

Ако се окренемо од слике уверености у еманциповање знањем, ако нађемо да је таква еманципација проблематична већ и са аспекта слободе и одговорности, али и као универзалистичка прича крива за разна

непочинства, ако окренемо питање и питамо се за знање еманциповано од еманципаторских амбиција, још увек претиче проблем шта преостаје од („смисла”, стицања, рецепције) знања лишеног те „ослободилачке” функције? Можда морају тек да се буџетирају трошкови идеје знања и културе сазнавања. У сваком случају, уместо подразумевања и лаконског одговора да свако знање сваког за нешто еманципује, па само знање и не треба еманциповати, прича тек постаје интересантна са обрачунавањем последица поверења у еманципаторску функцију знања. С напором и непрестано изљушћивано из/од објава, оно је задржало њихов ауторитарни статус; свесно неопходности еманциповања од економских, политичких и ма којих других интереса у потрази за истином коју би да саопшти, оно се заслепело за видокруг властитих основа и дејстава.

Тек би једна ауторефлексивна која би предузела пропитивање саме воље за знањем могла да просуди о њеној не само теоријској, него и моралној (не)одговорности, с обзиром на властите разлоге и последице. Ту запитаност над „многихваљеном” вољом за истином, запитаност која дестабилизује саморазумљиву пожељност знања, отворио је и опрезно (п)оставио савремености Ниче. Он се пита и не одговара; он сугерише отклон али не омогућава закљон; он отвара бездан и с аристократском храброшћу коју „проповеда” неумољиво гледа у њега у настојању да га сачува од и после свих формула и форматирања. „Шта у нама заправо хоће ’истину’? Заиста смо дуго застајкивали пред питањем о узроку те воље, све док – најзад – нисмо потпуно стали пред још суштинскијим питањем. Поставили смо питање о вредности те воље. Претпостављамо да хоћемо истину, али зашто не бисмо радије хтели неистину? И неизвесност? И незнање?” [Nietzsche 1967: 6].

Можда је време да се помиримо са незнањем у погледу природе и статуса знања, да признамо да не знамо шта нас тачно подстиче да остављамо незнање за собом, а још мање где ће нас знање одвести, да су нам мотивације и коначни циљеви воље за знањем недоступни, да је, раскринкан, сишао са (теоријскоисторијске) сцене један поредак „хелиополитике”, како би рекао Дерида (Jacques Derrida): онај безвременни свет светлости који нас окреће према „умском сунцу, према истини”, онај солилоквиј ума и самоће светлости, она традиција конспирације светлости и моћи, теоријске објективности и техничко-политичког власништва, виђења и знања, поседовања и познавања, традиција која је тоталитарно изгонила свако нерасположиво друго „у тлачитељском и светлосном идентитету истог” и која је обележила европску цивилизацију [Дерида 2001: 15–26].

Огањ дневног светла знања, отписује и дописује Мишел Сер (Michel Serres), (пре)дуго нас је обасјавао: мењао је имена, обећавао нове епохе, од Аполона и Бога јединога, Платона и мудрости Соломона, до класичне науке, Луја XIV и просветитељства, али је режим јединственог и безвременог светла увек остајао исти. Ритам смене дана и ноћи вазда је служио за ону једноставну и, према праву ноћи гледано, округну поделу на „грешку и истину, науку и снове, опскурантизам и прогрес”. Сада, међутим, „краљ Сунце види своје ловорике у пепелу” а знање, уместо да представља

универзално расветљавање, „трепери испод прозрчане тежине честица праšине: Ово је доба локалног сјаја и помрачења, доба светлуцања. Можда сада више волимо хроматизам светла од његовог јединства, његову брзину од његове јасноће?” [Serres 1997: 43].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Библија или Свећо писмо Сјароја и Новоја завјетја* (1981). Превели Ђура Даничић и Вук Стефановић Караџић. Београд: Британско и инострано библијско друштво.
- Дерида, Жак (2001). *Насиље и мейафизика*. Превео: Сања Тодоровић. Београд: Плато.
- Фуко, Мишел (1997). *Нагзирати и кажњаваати: насјанак зајвора*. Превела Ана Јовановић. Нови Сад и Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Aristotel (1985). *Metafizika*. Preveo Tomislav Ladan. Zagreb: Fakultet političkih nauka Sveučilišta i Liber.
- Berlin, Isaiah (2002). *Liberty*. Edited by Henry Hardy. Oxford: Oxford University Press.
- Diels, Hermann (1983). *Predsokratovci: fragmenti*. I svezak, preveli Zdeslav Dukati i dr. Zagreb: Naprijed.
- Foucault, Michel (1980a). Two Lectures. In: Colin Gordon (ed.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Brighton: Harvester Wheatsheaf, 78–108.
- Foucault, Michel (1980b). Truth and Power. In: Colin Gordon (ed.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Brighton: Harvester Wheatsheaf, 109–133.
- Fuko, Mišel i Noam Čomski (2011). *O ljudskoj prirodi: pravda protiv moći*. Preveo Slobodan Damjanović. Beograd: Karpos.
- Fuko, Mišel (2010). Prašina i oblak. U: Mladen Kozomara (ur.), *Spisi i razgovori*. Preveo Ivan Milenković. Beograd: Fedon, 281–313.
- Habermas, Jürgen (1988/1998). *Filozofski diskurs moderne*. Preveo Igor Bošnjak. Zagreb: Globus.
- Liotar, Žan-Fransoa (1988a). *Postmoderno stanje*. Prevela Frida Filipović. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
- Liotar, Žan-Fransoa (1988b). Apatija u teoriji. U: Obrad Savić (ur.), *Filozofsko čitanje Frojda*. Prevela Ana Moralić. Beograd: IIC SSOS, 486–498.
- Liotard, Jean-François and Jean-Loup Thébaud (1985). *Just Gaming*. Translated by Wlad Godzich. Manchester: Manchester University Press.
- Liotard, Jean-François (1990). *Postmoderna protumačena djeci*. Prevela Ksenija Jančin. Zagreb: August Cesarec.
- Marinković, Dušan (2005). Nauka kao znanje/moć: od disciplinujuće do diskurzivne prakse. U: Pavle Milenković i Dušan Marinković (ur.), *Mišel Fuko 1926–1984–2004 Hrestomatija*, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 243–251.
- Montaigne, Michael de (1959). *In Defence of Raymond Sebond*. Translated by Arthur H. Beattie. New York: Ungar.
- Nicolaus Cusanus (2007). *De docta ignorantia*. Preveli Luka Boršić i Irena Galić. Zagreb: Institut za filozofiju.
- Nietzsche, Friedrich (1967). *Jenseits von Gut und Böse*. Werke: Kritische Gesamtausgabe. Band 6.2. Berlin: Walter de Gruyter.
- Platon (1968). *Protagora / Gorgija*. Preveli Mirjana Drašković i Albin Vilhar, Beograd: Kultura.
- Platon (1979). *Teetet*. Preveo Milivoj Sironić. Zagreb: Naprijed.
- Platon (2017). *Država*. Preveli Albin Vilhar i Branko Pavlović. Beograd: Dereta.
- Rosenau, Pauline Marie (1992). *Post-Modernism and the Social Sciences*. Princeton: Princeton University Press.
- Ruso, Žan-Žak (1993). Da li je obnova nauka i umetnosti doprinela popravljanju morala. U: *Društveni ugovor / O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima / Rasprava o naukama i umetnostima*. Preveli Tihomir Marković i dr. Beograd: „Filip Višnjić”, 185–208.

- Seneca, Lucius Annaeus (2007). On The Tranquillity of the Mind. In: J. Davie (ed.), *Seneca, Dialogues and essays*. New York: Oxford University Press, 112–139.
- Seneka, Lucije Enej (2009). *Pisma prijatelju*. Preveli Albin Vilhar i dr. Beograd: Dereta.
- Serres, Michel (1997). *The Troubadour of Knowledge*. Michigan: University of Michigan Press.
- Šestov, Lav Isakovič (1990). *Atina i Jerusalem*. Preveo Mirko Đorđević. Titograd: CID.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

DOES KNOWLEDGE EMANCIPATE?

by

MARIJA VELINOV
 marija.velinov@instifdt.bg.ac.rs

PREDRAG KRSTIĆ
 krstic@instifdt.bg.ac.rs

University of Belgrade
 Institute for Philosophy and Social Theory
 Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The paper analyzes and problematizes the self-understanding of the relationship between emancipation or liberation on one hand and knowledge or truth on the other. The authors point to at least an equally convincing counter-tradition of challenging the emancipatory potential of knowledge – which they present in two separate parts of the article. The first part is dedicated to historical notions of knowledge as dangerous, destructive or aggravating. If the goal is happiness, well-being or serenity, knowledge should be given up. The second part of the paper questions the assumption of emancipation as a consequence of knowledge. The basis of this connection lies in the idea of freedom, understood not as the absence of obstacles, but as a field of self-control and direction – for which only knowledge (of necessity) qualifies. This way, knowledge does not liberate by offering different choices, but spares the individuals the frustration of striving for the impossible. Eventually, postmodernist philosophers suggest abandoning the very idea of emancipation, condemning every collective “will to emancipate” as fatal totalitarian project. For their part, they detect, knowledge has always been inextricably linked to and imbued with power relations. Now it has only finally separated itself from the illusions of personal emancipation and social transformation and openly put into service not longer this or that truth, but its own usability, usefulness, profitability and effectiveness. In the conclusion, the authors point out the contemporaneity of the status question of the traditionally understood knowledge and signal the possibilities of its character liberated from the “liberating” function.

KEYWORDS: emancipation, freedom, knowledge, ignorance, will to knowledge/truth

UDC 338.124.4
UDC 316.7
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2283373M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ЧОВЕК КРИЗЕ У СВЕТУ КОРИСНИКА И ОНИХ КОЈИ „ГОВОРЕ КАО ОРУЂА” – КА ДОБУ ПРЕЛАЗА

НАТАША С. МИЛОВИЋ

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Јове Илића 165, Београд, Србија
natasa.milovic@aol.com

САЖЕТАК: У раду се проблематизује положај човека у данашњем свету. Настоје се захватити контуре идеологема које подупиру људско конформирање глобалној структури које увелико добија карактер тоталног процеса. Специфичност такве ситуације препознаје се као повод да се именују окоснице тога процеса, осветле механизми помоћу којих глобална суперструктура себи неизричито додељује атрибуте „мере свих ствари”. Истаћи ће се премисе које се у људско (само)разумевање увлаче као претпостављено тло за опхођење унутар света и указати на подстицај за отварање питања о повесној ситуацији човека из новопостављеног хоризонта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: тотално конформирање, глобална суперструктура, криза, доба прелаза

УВОД

У нашем времену долази до тога да се стање кризе код човека и у свету препознаје као нормализовани, неисцрпиви ресурс који се да „теритирати” наративима који почивају на апсолутизацији одредница геленовске (Arnold Gehlen) *глобалне суиерсируктуре*. Такви наративи посредно доприносе натурализовању глобалних одредница као саморазумљивих и неумитних одредница читавог света и човека. У овом раду настојимо да осветлимо механизме на којима почива „принцип рада” неизричито све-присутног метанаратива који именујемо као – *ипрошетишка за оријентацију*;

метанаратива који је заједнички именитељ свих наратива који апсолутизују одреднице глобалне суперструктуре (животностилских, идеолошки диференцирајућих, психосоматски исцелитељских, технолошко-потрошачких, едукативно-регрутујућих, виртуално персоналних, медијски класификаторских, геополитичких и других). Тим путем настојимо да „размонтирамо” глобалну суперструктуру образовањем визуре за сагледавање њених одредница – које се посредно и неизричито установљају као саморазумљиве одреднице за општељудско унутарсветско бивање, мишљење, деловање. Како је тај процес узео маха толико да постаје тоталан, како те одреднице увелико „дејствују” као одреднице самог света и човека – то њихово неумитно дејство именујемо као *глобални омотач* око светског друштва. Тада „оваплоћење” глобалних одредница међу људима најнепосредније доприноси одржавању људске урођености у глобални омотач као у свеобухватну датост. А урођеност јесте на делу када се као таква не препознаје него када глобалним идеологимама подупрте одреднице „диктирају” опхођење према себи и свету тако да оно почиње да важи као саморазумљивост, „нормалност”. У таквом повесном контексту питамо се о ономе што у *Антии-Едипу* Делез (са Гатаријем) (Gilles Deleuze & Félix Guattari) износи као основни проблем политичке филозофије (алудирајући на Спинозу): „Зашто се људи боре за своје ропство као да је у питању њихов спас?” [Deleuz i Gatari 1990: 25]. По обликовању визуре за сагледавање људске ситуације у глобалном омотачу поставићемо питање о повесном положају човека из хоризонта нашег доба схваћеног као доба прелаза.

ЧОВЕК КАО (СТИЛИЗОВАНИ) КОРИСНИК СВЕТА

Стање кризе није само нешто споља у односу на човека, нешто о чему можемо да бирамо да ли бисмо да о томе бринемо или не, већ оно дубински прожима наше бивање. Управо вид далекосежног прожимања људског бивања кризом доприноси подложности човека да изнова буде „третиран” наративима који наводно треба да га одврате од стања кризе, да успоставе њено припитомљавање – а који је заправо (било намеравано или не) *узимају као „ресурс” за своје и њено ширење и обнављање*. Код кодификације наратива који узимају кризу за „ресурс” више није реч о „произвођењу потреба”, већ о *произвођењу проблема и решења*. Проблеми морају бити тачно толико означени да за њих постоји проверено решење које се нуди. Било да је реч о изгледу, телу или оделу, исхрани или здрављу, психолошком устројству и погодности за увек наново компоноване „светоназоре”, нашој неадекватности за пословну, пријатељску, љубавну, образовну, политичку, културну, технолошку, идентитетску или сваку другу потражњу – проблем се мора изнова лоцирати тако да упућује на неко „савесно решење” које треба да се прихвати како би посведочило нашу *„брију за себе”*.

На примеру таквог вида императива „бриге за себе” који је једна од кључних карактеристика протетике за оријентацију савременог човека

бива видљиво коришћење, употреба епимелејског става према себи за сврхе давања „ореола” конформизовању. Оно што је од Платона па све до философије егзистенције било у вези са бригом за самоуобличавање човека са становишта неосвешћених метаструктура (саобразно начелу оног што је непропадљиво и самонаечно – Добра, Бога) – протетиком за оријентацију бива функционализовано и усмеравано за упрезање нас у наше „(само)уобличавање” саобразно идеалима и мњењима „свеначелне диктатуре” глобалне суперструктуре. На том тону протетика за оријентацију – од философије, уметности, религије, али и свеколике људске повести (као са каквог „неупотребљивог” стоваришта) „отрже” и функционализује оно што би могло бити, ако не ангажујуће за расветљавање савремене ситуације, а оно бар сигурно подсећајуће да је људско стремљење могло бити и другачије од данашењег. Тим путем она перманентно себе потхрањује и вишеструко доприноси освежавању глобалног омотача. Она *иришио-мљује*, „*цеди сокове*” оном *шио* би у себи садржало мисаону *оширицу* за разлучивање *ишло* у односу на *садашње*, за разлучивање *садашње* у односу на *будуће*, као *иушем* човека *можда* и *дручачије мојуће*; док *истовремено* својим *ојерисањем* „*заситарелим* и *неуиојребљивим*” *наштоји* да „*ипроизводи*” *уоћај* да се и *даље осећамо* као *људи* *заокуљени* *нечим шиио* је „*више*” од *оло* *иокоравања* „*дикшају*” *данашњице*. Истовремено, она ради на компензовању понижавајућег угођаја функционализације појединца, „благовременно” нас подсећа да прихватимо њену „брижност за нас” као меродаван начин извођења „бриге за себе”.

У таквом савременом контексту стање кризе постаје ресурс за ткање све фантастичнијих наратива о начинима на који се човек унутар света током свог живота може опходити као његов *корисник*. Указујемо на кориснички однос према свету, будући да није реч само о произвођењу потрошача, конзументу (роба и услуга) већ о кориснику. Логика корисника заснована је на томе да се за што мање средстава, уложеног труда и времена што више добије. Корисник је зато увек усмерен ка циљу који се „прибавља”. Тај се образац корисничког односа пресликава на све животне сегменте и обликује међуљудске односе и наш однос према себи и свету. Било да је реч о набавци у супермаркету, опреми за скијање, услугама културних, образовних институција – ми са „ове стране” треба да узмемо алатке које треба да нам омогуће да се користимо „адекватним” услугама. Проблем тога односа лежи и у томе што се као саморазумљиво узима да за све наше „кретње” и „смерања” постоје већ установљени путокази на основу којих они треба да се изведу. Тако *зайворена лоика оиција* и *одабира* доприноси да се наше постојање унапред подреди и устроји тако да на њих „належе”. Будући да оно као такво никада не може до краја да „налегне” унутар света (да се кризно тим путем једном за свагда разреши), нове опције и одабири се увек изнова нуде и користе како би се ово „неналегање” изнова подредило актуелним приликама. Због тога се морамо устројити као флексибилни, *како би свако изнова иодмејнушо* „*ново*” *моло* да *иослужи брисању* сваке *кочнице* у *виду* *неке* „*неиожељне уишианосиши*” о *било чему шиио* је *било*.

Поред тога, наше време, прибавља кориснику и *глазур*, *цивилизацију за кориснички однос према свету*. Корисник није нужно „економичан”, већ је и фантазмагоричан – односно, онај који је у прилици да „има више средстава, труда и времена” – може да претендује на циљ са „узвишеном” вредношћу. Корисник мора много да ради да би себи омогућио да „учествује” у игри и он треба стално да постаје све захтевнији по питању услуга. У књизи *Продаја њобуђеника – зашто култура не може да се закочи* Џозеф Хит (Joseph Heat) и Едрју Потер (Andrew Potter) у поглављу „Статус и кул-статус” пишу: „Како другачије објаснити чињеницу да је флаширана вода скупља од бензина? Или да фенси ресторани уводе ‘сомелијере за воду’ који препоручују различите брендове флаширане воде који ће ићи уз различита јела вашег оброка?” [Hit i Poter 2011: 204]. Унутар таквог контекста култура почиње да служи пресвлачењу и естетизацији наших базичних инстинката, односно „култивацији организма”. То подупире додатну конфузију будући да „култивисаност” постаје декор корисништву. Декор који треба да учини да се осећамо „узвишеним и освешћеним” и да са нас скине призвук обичног корисништва.

Можемо рећи да култивисани организам има свог претечу у културном филистарству. Хана Арент (Hannah Arendt) се позива на филистарство као на „менталитет који је о свему просуђувао кроз призму непосредне корисности и материјалних вредности” те се стога није обазирао на бескорисне предмете, нити имао занимања за оно што је уграђено у културу и уметност” [Arendt 1968: 201]. На том трагу она „културно филистарство” доводи у везу са: „[Е]вропском средњом класом која се, стекавши неопходно богатство и лежерност нашла у инфериорној позицији због презира аристократије према вулгарности пуког прављења новца; због чега се нашла у борби са њом. У овој борби за друштвене позиције култура је почела да игра огромну улогу као једно од оружја, ако не и најпогодније оружје, за социјални успон и ’уздизање’ из нижих региона, где је наводно лоцирана реалност, у више нереалне регионе, где су лепота и дух наводно код куће” [Arendt 1968: 203]. У истом одељку додаје: „Другим речима, културни објекти су прво били презрени као бескорисни од стране филистра, док их се културни филистар није дочепео као валуте којом се могла купити виша позиција у друштву или стекао виши степен самопоштовања – тј. виши него што је по његовом мишљењу заслужио по природи или по рођењу” [Arendt 1968: 204]. Поред тога она запажа: „[и] даље је отворено питање да ли је теже открити велике ауторе прошлости без помоћи икакве традиције или их спасити да не буду опљачкане од стране образовног филистарства” [Arendt 1968: 204]. Таква веза нам је од значаја будући да нас пориви културног филистарства наводе на раскривање култивисаног организма.

Наиме, онда када се схватило да су артефакти који се дају репродуковати кроз производњу непривлачни као исувише профани и оличење одраза тежње за пуким средствима, требало им је додати димензију која би их издигла из сфере профаног у сферу „узвишеног” како би корисник добио другостепени „ужитак” путем ког је могао да „*култивирате себе као*

вредној на онај начин на који би оно шћио му, зайраво, „омерева” вредносћ било еуфемизовано. Тим путем човеку бива на первертиран начин перманентно „сервирана” компензација за губитак егзистенцијално-космичке димензије узвишености до које долази услед процеса секуларизовања. Некад „бесплатну” димензију, са нашим временом, он мора да „заслужи, заради”, јер тек као такав може да има приступницу „брижним службама” које би се свом снагом упрегле да га обасјавају узвишеношћу, које би му олакшале да позномодерно-постмодерни реликт „лоше савести” човека буде сублимисан. За „култивисани организам” реликти прошлости постају фетиш, припитомљани „авети”. Могло би се рећи да такав вид односа и јесте радикализација оног што је Ниче (Friedrich Nietzsche) замерао модерном човеку, указујући да модерни Европљанин „нема ништа своје”, да његова култура почива на похрањивању, да би њега Хелен назвао „променљивом енциклопедијом” [Ниче 2001: 39]. Ипак, вид модернистичког похрањивања допринео је томе да бар имамо прилику за одношење спрам онога што је тим путем бар фактички „конзервирано”. Остаје питање – одакле томе да приђемо? Када се оно увуче у логику човека као корисника света – постаје „усисано”, припитомљено и обесмишљено (губи делујући смисао међу нама). Постаје ништа више битно од онога што нам на пример уз услугу са „ореолом узвишеног” нуди и једна пекара: „За животни стил људи који бирају добре доживљаје и воде рачуна о себи”¹.

Будући да тим путем све више бива брисана разлика између стилизовањем уздигнутих профаних артефаката и оних који су оличење духа, читавог наслеђеног света, култивисани организам све мање распознаје ту разлику, јер му је све угодније да увлачи ово друго у логику првог. Тим путем предупређује да ово друго доведе у питање њега и његову лагодност. Та тенденција би се могла препознати и као „*йишомо*” *варварсћиво*. Односно, тихо сатирање препознавања делујуће димензије онога што је у (наслеђени) свет уграђено као плод духа и препознавања његовог дејства код човека уопште. Тако су наративи корисништва уградили у себе „високо развијене естетске и метафизичке” домете² и стилизовали кориснички однос према свету – свету који треба да „ради” за нас, да постане функција и продужетак наших потреба и стремљења, *док у свом ойхођењу и чињењу човек йресћаје да саљедава своје учинке у односу на свей који је наследио, у којем живи и који ће иза њеја осћашћи*.

Путем перманентне полуге за стилизацију и престилизацију корисништва створена је разуђена покретна трака за реконформирања која нуди сами „неконформизам”, односно, непрегледне протезе за „посебност”. Оно што је направило подлогу за ово проистиче управо из (пост)модерног покретања „неуморне потраге за неконформизмом која се изводила кроз кул/некул поделу”, која се *йрелила на све сфере, сељменше свейћа живойћа*.

¹ Цитат преписан са летка који нуди једна пекара.

² Делез и Гатари запажају: „Симулакрум, симулација једног пакета резанаца постаје прави појам, а презентатор – излагач производа, робе или уметничког дела, постаје филозоф, појмовни лик или уметник...” [Делез и Гатари 1995: 16].

У вези са „утркивањем за досезање свог кул статуса” који треба да нас легитимише као оне који то јесу путем прављења дистинкције у односу на друге, да би се изградила „своја необична вредност” Џозеф Хит и Ендрју Потер пишу: „Као сва позициона добра, бити кул добија свој статус у поређењу са другима (...) за разлику од традиционалних статусних хијерархија, које наглашавају континуитет кроз време, кул чини неуморна потрага за неконформизмом. Као што је Џеф Рајс (Jeff Rice), теоретичар културе, рекао: ’кул је универзални став индивидуалности, где се подразумева да бити појединац не значи бити оно што ви желите да budete, независно од тога шта други људи раде, већ пре радити оно што други људи не раде. Кул особа је она која је себе намерно поставила насупротив друштвеним масама” [Хит и Потер 2010: 184]. У истој књизи: „Или/или природа кул ствари даје им њихову моћ, а пораст појма кул као централног статусног система контракултуре не представља ништа мање од друштвеног тријумфа логике средње школе.”; Исто: „[к]акав год је револуционарни потенцијал изронио из ‘60-их година, систем који се упорно одупирао фундаменталним променама је постепено из њега цедио његову субверзивну енергију. Кул остаје као носталгична фасада радикализма ‘60-их” [Хит и Потер 2010: 191].

Будући да се то шта „јесте кул” – по питању животног стила, схватања, тенденција у уметности, теоријских, политичких оријентација, идеолошких диференцијација, психосоматски исцелитељских помагала итд. мењало и перманентно мења, изнова пласира, хитање да се то „ухвати” *зайраво йосйаје йроверени рецеййй за бивање на „йравом йуйу”, йровереном, дозвољеном қолосеку за бивање „исйред времена”, на колосеку за реконформирање који себе уредно конфекцијски препакује као да нам долази из „будућности”. Лов на „кул”, између осталог, важио је (и важи) и за неисцрпан ресурс да нам йо свим йиййањима свеййа живоййа йроййеййика йонуди имйланйй за „йосебносйй”, да се не бисмо йомешчали са „зайуца-ним” народом и „обичним” масама (са онима код којих Свет „не станује”).*

ИНИЦИЈАЦИЈА У СВЕТ КОРИСНИШТВА КАО „КОСМОПОЛИТИЗАЦИЈА”

Хрљење ка импланту за „немешање” раскрива још једну потку на којој почива пресудна „упосленост” протетике за оријентацију. Потка за престилизацију корисничког односа према свету наслања се на петљу која је установљена са императивом развијања „неразвијених” народа од стране „развијених”, императивом идеологије развоја која се обнавља убрзо после Другог светског рата. Са идеологијом развоја (будући да није више разум тај путем ког се повезујемо – као у периоду просветитељства) се као универзалан, објективан и непристрасан намеће искључиво економски прорачун – односно, расположивост ресурса; другим речима, наместо повезивања људи на разуму, долази до повезивања живог света сходно његовој „ресурсности”. Ради што егзактнијег одмеравања „вредности” међу живим створењима долази до „оптимизације” наслеђеног света живота,

човека и саме Земље, „свлачења дотадашњих обележја људи, средина, народа”, зарад унификавања света на одреднице за мерење „развоја”, за одмеравање „вредности” свега што постоји. Тим путем се читав свет живота и сам човек све више чинио подложним да као унификована сировина буде увлачен у процес перманентног конфекцијског пресвлачења као у „царство разноврсности и слободе”. У контексту те реадaptације идеје прогреса коју је модерност баштинила, може се рећи да, ако је метанаратив модерности служио увозу идеје човека са великим Ч, онда је метанаратив у виду протетике за оријентацију радио као полуга за прокрчивање светског „терена” за чињење саморазумљивим идеологема које су доприносиле установљавању одредница за људско урањање у глобални омотач кроз процес „иницијације” у свет корисништва.

Зарад уласка у „царство разноврсности и слободе” народности и циљани народи постају „пластична грађа податна обликовању” кроз калуп глобалних одредница. Тај исказ изводимо аналогно исказу Часлава Копривице из књиге *Философија анђазовања*: „Логори истребљења најбољи су доказ болшевичко-нацистичке вјере у могућност стварања ’човјека другачијег кова’, ’новога човјека’, доказ антихуманог увјерења – које је, међутим, директна послиједица управо хуманизма – да је људској пластична грађа податна обликовању – иррирањем силовних, у овом случају логорских околности (подвукла Н.М)” [Копривица 2014: 278–279]. Такав „третман” народности и народа је са собом вукао предразумевање да је људска унутрашњост празна шупљина за утискивање намењаних одредница, податна да постане подупурућа за те исте одреднице.

Оживљавање апсолутизовања глобалних одредница као унутарсветски детерминишућих најнепосредније се производи са издвајањем апстрактног појединца којем се додељује, оно што је Жил Делез препознао као – „*cogito комуникације*”. Делез је са Гатаријем проблематизовао *cogito комуникације* у књизи *Шта је философија?* У вези са тим, позивали су се на Мишела Битела (Michel Butel) и његову критику америчког модела „демократског мњења” [Делез и Гатари 1995: 137]. Њему се *cogito комуникације* додељује као становнику читавог света, саме Земље у име кодификације ојезичења боравка у свету који почива на апсолутизовању глобалних одредница. Тај момент је од значаја зато што се управо путем њега врши пренатурализовање доживљаја света, што се путем њега из процеса „однарођења народа” однос човек–језик, те тиме и човек–свет кодификује новим глобалним одредницама. О однарођењу народа говоримо у контексту у ком је Жил Делез са Феликсом Гатаријем писао у књизи *Хиљаду њајлоа*, позивајући се на Пола Вирилиоа (Paul Virilio) [Delez i Gatari 2013: 388]. Делез је пресудно на томе радио и у контексту „спашавања саме философије” из „језичких игара”, отварања пута за њену детериторијализацију и ретериторијализацију. Философије, која за њега није „дискурзивна формација” сводива на „комуникациону рационалност, универзалан демократски говор” [Делез и Гатари 1995: 29]. Тим путем су отварали простор за поновно ојезичење језика из хоризонта подривања територијалности које домете мишљења држе заточеним унутар „универзалног” демократског мњења.

Апстрактни појединац добија све већу „гаранцију” да је становник читавог света, Земље што му се више ум „забрављује”³ одредницама глобалне суперструктуре – односно што се више учини подложним да распознаје своје постојање, и постојање других из процеса перманентног пресвлачења; односно *cogito-комуникације* се показује као оперативно-оријентациони механизам за разврставање вредновања свега што постоји из процеса пресвлачења – а изван тога свет „не постоји”, или постоји као аномалија која још није себе регрutowала за распознавање постојања из процеса пресвлачења. Другим речима, различито препакивани конформиста ће се „награђивати” и тако што ће бити „брендирани” и као „космополита”.

СТВАРНОСТ КАО ПОДИЈУМ ЗА РЕГРУТАЦИЈУ РАСПОДЕЉИВАНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА

У контексту „иницијације” у механизам распознавања из процеса пресвлачења протетика за оријентацију се „стара(ла)” и о томе да нас приреди за „бекство” из „неосвешћених светоназора”. Да би се било „део света” корисника морају се уградити „импланти” за „уздицање” из озлоглашених неосвешћених светоназора (који се приписује народу и обичним масама, структурама света које се, несвесно или свесно, опиру глобалној суперструктури; који док год негде обитавају, између осталог, „прете” да нас подсети да наслеђено ткиво света није до краја „третирано”). За те сврхе се агитаторству за имплементирање „освешћених” светоназора додељује просвећивачка рола у коју бива уграђено инструментализовано манипулисање знањем као постпросвећеним „освешћивањем”. Оно што је у томе погубно са тачке односа човек–свет, човек–језик јесте став на основу ког онај који агитује задобија статус „вредноватеља” ствари у свету, под претпоставком која укључује то да су други они који не располажу меродавним начином гледања на ствари док год не прођу кроз „обуку” за гледање на ствари сходно кодификованом говору који у себи носи управо та агитација. Тек путем обуке подучен појединац, имплементирањем „освешћених” светоназора, добија статус неупитног браниоца управо тог вида „освешћености” као просвећености. Уграђивањем „меродавне протезе” за своју *брићу за свети* – он добија гаранцију да је на овај или онај начин „одбегао” из „неосвешћених светоназора”. Тако се он, кроз овај или онај идеолошки кодификовани говор, *неизричито „завешћује” на „регрutowацију” за стварности као за подијум за саме имплементације оријентације*. Тада међу људима не стоји више свет као оно у чему се живело и пре нас – већ се механизам за распознавање из процеса пресвлачења гради на основу идентификовања корисничке опреме за конзумацију слике о себи и свету, „светоназора другог” *као једне од йрерасподељиваних наравивизованих йонуда*.

³ Израз „забрављени ум” преузимамо из књиге *Анти-Едип* Делеза и Гатарија. Они се у другачијем контексту позивају на речи Роналда Лајинга (Ronald Laing) из књиге *Политика доживљаја* који тај израз користи имајући у виду просветитељство [Делез и Гатари 1990: 107].

Када, у пренесеном смислу, наместо мајеутике и херменеутике, наступи провала пролиферације протетике – долази до тога да, не само да наслеђено, затечено ткиво света „смета”, већ и сама идеја о стварности светла као ономе што нас неизричито обавија, што се као чистио моћуће људском човека, и преко свих његових мена „овајлођује” са нама и међу нама, још да „смета” кориснику светла. Тада почиње да смета и само питање о стварном код човека из ког се сам човек распознаје као њен мислећи део. Почиње да смета све што „прети” да нас подсети на напетост између оног што настоји да се наметне као датост (апсолутизовање глобалних одредница) и дате датости, онога што не треба више да фигурише у међуљудском распознавању, већ на место чега треба да стане апсолутизација глобалних одредница испод вела „слободне” доктрине – „све је идеологија”.

Управо на трагу тога, тог вида подложности да се стварност саморазумљиво узима као кориснички подијум за наше одабире и оријентације, да се мислити како сама модерност утире пут за удаљавање стварности од човека као центра света. Наиме, идеологије које се појављују од модерног доба почињу да преовладавају у разумевању стварности, будући да се испоставило да човек, ставивши се у центар света, нема моћ да ствари „до краја” разуме. Сходно томе јавља се потреба да тумачење стварности заокружи на „вештачки”, готово насилан начин, што доводи до парадокса. Колико год је са модерношћу мишљење добило превагу над бићем, испоставило се да тамо где ствари не могу бити до краја домишљене, он има потребу да их заокружи да оне за њега не би биле узнемирујуће, односно има потребу да сусијендује мишљење, да не дозволи да га узнемиравају њихова која би се намећула.

Та тенденција се са протетичком логиком проблема и решења, опција и одабира доводи до саме крајности. Протетика за оријентацију апсолутизује глобалне одреднице када за корисника света „прерађује” саму стварност, за сврхе расподеле „светоназора” као „опреме за конзумацију слике о себи и свету”. На тај начин га сама стварност не доводи у питање када му се у саморазумевање усади да је она подијум за наше одабире, за оријентације са којима треба да кореспондира као за нас „прерађена”. Тим путем стварност повратно треба да постане неутрални кориснички подијум за демонстрације начина на који је она већ многоструко, многооблично прерађена иако да нас не омета у коришћењу светом. Ако стварност још однекуд „зјапи”, онда је то међу онима за које живљење није конформно, односно, где се она, још као каква непожељна твар, неуздигнута у „узвишени” кориснички корпус, приказује у свом „недовољно меродавном” руху које би требало по истом принципу „прерадити”. У том контексту се „коректност”, не само на политичком него и на сваком другом плану, појављује као оно што треба да омогући неометану прераспodelу светоназора који су у њом његовој на „лајеру”, који у себи носе стварност као прерађевину која пасује њима. Она доприноси да се неутрализује сама стварност и искључи хоризонт општења који претпоставља довођење у питање како стоје ствари у вези с оним што нас све погађа, „како стоје ствари у вези са нашом стварношћу”. Доприноси да се претен-

зија на разлучивост „исклучи” у име подметања да је реч о непоштовању „светоназора” другог, њихова увреда. Тим путем се оно што је најдостојније довођења у питање – то да је сама стварност кориснички подијум (једно од суштинских обележја апсолутизовања глобалних одредница) – чини неподложним да се доведе у питање.

„СВЕТ – НЕСВЕТ” – КРИВИЦА, САВЕСТ, ПРЕКОР И „СВОЈА ВРЕДНОСТ”

Са становишта човека као корисника света, презентација предавача или презентација усисивача треба да функционишу по истом моделу. Они су алатке путем којих треба да прибавимо оно што нам треба. Оно што треба да нас легитимише као оне који нешто „вреде”. Може се рећи да ишчезавање хоризонта света са становишта онога што наслеђујемо и што иза нас остаје јесте последица издвајања апстрактног појединца као засебног и независног ентитета који у односу на свет има одређену „потражњу” за усавршавањем како би себе оспособио да у односу на постојећу потражњу прибави себи слику о себи и за друге као оном који нешто „вреди”⁴. Појединац може да има неку „вредност” само у односу на то колико је способан да одговори на постојећу потражњу. У зависности од те „његове вредности”, он треба да буде у прилици да себи прибави адекватан кориснички препознатљив „идентитет” сразмеран његовој „вредности”. Онда када таква логика колонизује све сфере живота она важи за квазиоријентир (или дезоријентир) у односу на који треба да се изводи „смисао” нашег боравка у свету. Измештање људске „ресурсности” у апстрактног појединца додатно је допринело да се под велом појединачне независности у свету изгради кориснички однос према њему.

Тада се као саморазумљиво узима да је „свет” тамо где је кориснички однос усавршен и где смо у прилици да имамо средства да се њиме служимо на „високо развијен” начин. Около тога је „несвет”, они који се нису довољно „снашли” да себе оспособе за такав вид „учешћа”. Тако матрица произвођења губитништва у односу на оно шта се стилизује као „добитништво” (средства за прибављање себи и другима слике о нама као о онима који нешто „вреде” и могу да буду ваљани корисници) је жилав механизам модификован у односу на различите социјално-географске локације путем ког се одвија „(само)надзирање и (само)кажњавање”. Он је жилав механизам баш зато што то треба да постајемо једни другима (они који једни друге надзиру и кажњавају) у свакодневним међуљудским односима – и изван хијерархијских структура, будући да губитништво, не само да са собом носи нашу неситуираност унутар „високо развијених корисничких” оквира живљења – већ „заслужује” и прекор.

⁴ Тај се тренд односа успоставља и дословним означавањима. Тако на пример, у извесним „кол центрима” изнад глава свих запослених се на електронској табли обнавља резултат колико је који радник понаособ успео да прода производа насумичним телефонским позивима. Систем означавања продаје запослених на табли није исписан као „твоја зарада”, већ као „твоја вредност”.

Култивисани организми повратно производе фактичке организме – оне који су оличење „смртности”, јер нису довољно радили на томе да се „претплате” да буду уздигнути у „узвишеност” корисничким корпусом. Фактички организми нису себи обезбедили довољно опреме да своју смртност и пропадљивост „меродавно” сакривају од себе и света, да корисничком опремом прикривају свој „сировински састав”. Они немају како да прикривају *и*о да су људи за глобалну суперструктуру, укључујући и оне који имају како то да прикрију – сировина за обраду. Да су људи „сврсисходни” тек као сировина подложна да буде обрађивана, прерађивана, пакована и препакивана као још један производ за полицу, „погодан за глобалну дистрибуцију” – искористиви док им не истекне „рок трајања”.

У таквом свету болестан и дезоријентисан појединац јесте такав не зато што је свет све загађенији и замршенији, због преупрегнутости појединца која доводи до психо-физичке неуравнотежености – већ зато што није одговоран за своје здравље и успешност. Он у свеопштој лабораторији природе која се налази на полицама и међу другим услужним делатностима за „сервирање природе” није стекао довољно способности да себи приушти да одсуство кисеоника и смисла компензује куповином флашице најновијег препарата за очување себе и најновије декоративне технике за угодан живот. Однос према „природи” као нечему другачијем од „људства” гради се као однос према угодној позадини за фотографију, туристичку дестинацију и као однос према производу на полици и према разноврсним услужним делатностима путем којих нам се она „сервира”. Прво је требало све зашећерити, замастити, гумирати, загадити, бетонирати и сл. да би накнадно одшећеривање, одмашћивање, одгумирање, одзагађивање, цеђење ресурса „природе” послужило претварању „произведених” корисника у „савесне” грађане. Тада је за „савесност” потребна своја „узвишенија” вредност – у виду прилике за приредивост природе као ствари „ексклузивитета”, прилике за своју привилегованост на „кисеоник”. Непрестано произвођење кривице те врсте постаје повод да се сервирају понуде за „отклањање осећања кривице”. Тако се и на „савесној” чоколади без шећера, највећим словима, већим и од марке самог „бренда” може наћи натпис *NO GUILT* („БЕЗ КРИВИЦЕ”).

На примеру баратања кривицом, савешћу и прекором, која је још једна одлика протетике за оријентацију, бива видљиво извртање тих хришћанских тековина зарад стављања „ореола” пословној упрегнутости апстрактног појединца. Тим путем долази да „бригу за спасење” мења „брига за сналажење”. Сама представа о свим другим облицима заједничког јењава пред налетом службовања радним (корпоративним) колективитетима који треба да постану замена за припадност народу, политичкој заједници, али и свим другим облицима заједничког. Они у себе треба да уграде и интервентне службе које су задужене за „бригу о” последицама губитка свега онога што се у самом свету и у једној политичкој заједници, народности тим видом функционализације од крајње изолованог појединца и одузима. Другим речима, брига о лечењу тих последица

треба да буде ствар корпоративног „савесног пословања” и „бриге за човека” кроз психолошка саветовалишта, тимски оријентисано деловање, учење манирима за „високо развијено” коришћење светом. Она се изводи кроз охрабривање наше претензије на „узвишеност”, „душевне терапије”, просторе за физичке и мноштво других активности, које служе као другостепена реакција на посиромашавање света живота под дејством превредновања „пословног живота”. Тада се заправо, све оно што се из света живота мало по мало исисавало у име превредновања „пословног живота”, саобразно логици овог другог, банализује и упреже за сврхе „благодетворног” подношења свог положаја на радном месту и „задуживања” на лојалност – на „узвраћање бриге”.

На тај начин савест и задуженост бивају потиснуте као видови цивилизацијских, конститутивних моралних категорија за човека, политичку заједницу, сам народ, свет, друштво, међуљудске односе – односно *не задужују ни њед чим и ни њед ким – сем њед оним за шћиа њосћају функционализоване*. Тако се у савременом човеку производи „савест” тамо, где да би се он показао као „савестан”, мора да изгради (само)прекор према свом потенцијалном губитништву и губитништву других, односно прекор према ономе ко није довољно радио на томе да се уподоби постојећим приликама. Тотална интројекција кривице *ње врстје* је оно што човека чини подложним да буде меродавно приређиван за данашњи свет. Стање кризе зато, будући да нас све погађа, треба да прихватимо као „нормалност”, а наративе за исцељивање кризе као меродавна, непрегледна, благотворна решења. Наративе који, будући да брину о нама по питању сваког сегмента нашег живота – *немојуће је да не њронађемо неко рещење за себе*. Када се тако поставе ствари, човек нема више о чему да се пита, већ треба да се исцељује путем решења која му се нуде. Он има „право/привилегију/благодат” да их одабере. Путем разноврсности одабира има прилику да конзумира своју „слободу као слободу да се домогне средстава да одабере”, и слику о себи као „слободном”.

На том трагу је тенденција да корисник „олакшава свој живот” по питањима свих његових сегмената, почела да се пресликава и на његова стремљења ка олакшавању „погледа у себе и свет”. За њега постаје „провереније” да своје приређивање препусти удешаваоцима за своју унутрашњост и удешаваоцима за гледање на спољашњост. Онда када наративи исцељења мисле о нама више него што и сами можемо да замислимо, када „иду у корак” са временом – није на нама да се о томе питамо – већ треба себи да обезбедимо тај степен своје „вредности” сходно којој бисмо могли да им се „препустимо”.

Тако данашњи човек до крајности гурнут у себе као изолованог и приватног, добија понуде да међу другима буде „меродавно приређен” – да би тек као такав, имао гаранцију да је онај који уме „меродавно” да се користи светом. А фетишизација постигнућа као таквог треба да корелира и са страхом да се можемо показати као они који немају вредност. Страх да нам се са потенцијалним губитништвом може ускратити препознатљив кориснички „идентитет” треба да постане погонско гориво

које покреће све већу претензију на учешће у корисништву. Путем тога треба изградити перфидни механизам који би се „увукао” у односе међу људима – да се не би требало много ни бунити око тога како стоје ствари јер је могуће да бисмо се тиме могли издати за оне који немају вредност. Тиме се сваки вид побуне имплицитно „приватизује” или „психологизује”. Ако се бунимо, мора да са нама нешто није у реду – у крајњој линији „да се нисмо снашли”. Сем ако се нисмо „претплатили” на одређену оријентационо озваничену, „регрутујућу” за стварност као за подијум, побуњеничку струју – која, са једне стране, доказује да јесмо „вредни” пошто је то наш посао, што нас аболира од сумње у вези са немањем вредности у постојећој расподели обављања послова, али и „осигурава” представу о томе – да то што „пропагирамо” заиста и јесте побуна. Другим речима, аболира нас од могућих конотација у вези са тим да је то само један од послова у облику пропагандног заговорништва.

ИНСТИНКТИВИСТИЧКО АЖУРИРАЊЕ И ГУБИТАК СТАНОВИШТА

У таквом устројству света долази до регрутације апстрактних свемоћних, самодовољних појединаца, „слободних” и „независних” од свега што би им се могло наћи на путу – у „армију нарцистичких очајника” који, будући да им ипак требају неки „имагинарни колективи” постају фундаментално зависни од механизма награђивања којима их могу почастити они који су можда „прстом и очима присутни” док провирују кроз своју „кључаоницу”.

Џејсон Рид (Jason Read) разрађује констатацију Делеза и Гатарија из књиге *Анти-Едип* у вези са повезаношћу цинизма и лаковерности:

Делезова и Гатаријева подела афективног живота између цинизма и лаковерности бива осавременењена код Паола Вирна (Paolo Virno) који пише: „То није случајно, дакле, да је најбесрамнији цинизам пропраћен необуздатим сентиментализмом. Животна садржина емоција – искључена из инвентара искуства које је изнад свега искуство формализма и апстракције – потајно се враћа упрошћена и необрађена, толико арогантна колико је и инфантилна. Ништа није уобичајеније од масовномедијског техничара који после напорног дана на послу, одлази у филмове и плаче (...) Шта повезује цинизам и лаковерност, равнодушност и сентиментализам, јесте да су све пасивни афекти” [Read 2016: 113].

У вези с тим, код феномена идентификованог као „интернет валидација” (стално бдење над техно-алаткама у ишчекивању да ли ће нешто што је од нас „потекло” у форми слике, коментара и сл. наићи на „свиђање”, што се може десити сваког тренутка и зато се мора бити „дежурна служба”) долази до још снажније тенденције робовања својој „очајности” која се показује сразмерано присутна колико и приложене представе о својој опремљености у беспрекорно стилизовану (физичку, друштвену,

културну, освешћену и сл.) подешеност за савремени свет. Дакле – свемоћ, индиферентност, самозадовољност и високо стилизована подесност враћа нам се назад као очајничко инстинктивистичко ажурирање своје виртуелне персоналности која себи сме да дозволи да има потребу за неким первертираним видом „блискости” са неким квази-колективитетима који су можда присутни „прстом и очима” иза своје кључаонице. То постаје још један вид процедуре – путем које би сваког тренутка могла бити установљена и верификована „наша вредност”. Апострофирање своје вредности све више подстиче „преувеличавање” слике о себи (и себи блиским) као онима који су успешни и „остварени”, вољени и прихваћени, дружељубиви и флексибилни, као „неговани” и задовољни, чак и као политички „освешћени” толико да не погреше по одређеним питањима како се не би окарактерисали као „неупућени” у то како треба гледати на ствари (са становишта оног што се сматра „напредним”, што се мења и због чега се мора бити флексибилан; односно, подложен модификацији). Друштвене мреже, између осталог, служе и као простор за подношење извештаја, полагање рачуна о томе – прилагање доказа о својој „остварености” на свим животним пољима. Да смо у крајњој линији успели да себи осигурамо да нешто „вредимо” у констелацији „објективног прорачуна невидљиве руке”.

Наиме, израз „невидљива рука” је алузија на Адама Смита (Adam Smith) – с тим што овде не претпостављамо да је реч о самом тржишту, већ о уплетености: управљача, тржишта, технологије, медијских машина, пласирања новог и новог, наше интеракције, вештачке интелигенције и свега оног што је неидентификујуће али опет последични повратни плод људских руку који измиче и њима самима; али што нас у свом згушњавању као неумитни глобални омотач око саме Земље подвргава себи – као да је реч о природним, нормалним, узрочно-последичним, датим условима. Тако да та „невидљива рука” претендује да ради неумитно као нпр. „закон гравитације” будући да је Земља њоме запоседнута, њоме обмотана; да то обмотавање служи препречивању да се свет, ми људи, видимо даље него што нас омотач прикива, да гледамо тако да су сви путеви већ утрти и непрестано се утиру за нас да би нам се држао повез преко очију, уста, ушију, носа и коже. Тада и утирање нових путева доприноси томе да се тај омотач заталаса, поново напаја и оснажи. Треба да нам се непрестано производи утисак да се ми као људска бића *не рађамо на Земљи као на ономе на чему се живело, нијии ујадамо у свеи у ком се живело и ѿре нас, неіо за ііо како је он(а) зайоседнуи(а)*. Сходно томе да све треба подредити раду у корист потврђивања њега самог – односно, у корист пружања илузије о томе да су „ствари на свом месту”, тако да се човек прозива да се међу њих некако углави како не би, не хватајући се под заштиту омотача невидљиве руке, остао „покошен”. Такав привид не служи да ствара веру у „случај”; напротив, он настоји да ствара веру у *нейо-сїојање случаја* (случај је слабост за омотач јер он мора да дејствује као неумитност због чега себе непрестано освежава – у шта човек обликован као корисник има своју улогу) – тако да је реч о, до те мере уходаном току

њеног дејства – да само наша „неадекватност” њу доводи у питање. Због тога би се оно што би је компромитовало морало усвојити као управо и искључиво „наш недостатак”. Произвођење осећања о нашој увек потенцицијалној неадекватности, произвођење бојазни у вези са меродавношћу наше приређености – постаје подстицај за свеprisутнију потребу да се путем техно-алатке „самопреиспитивање” сведе на ажурирање. У том смислу инстинктивистичким ажурирањем, техно-алатка, увезана у нашу (виртуалну) персоналност, срasta уз нас до оне мере до које се узима као незаобилазни медијум за имање односа према себи *који је сведен на ажурирање*.

Нормализовање инстинктивистичке сведености односа према себи на однос према себи путем техно-алатке, на „(само)ажурирање” – доприноси томе да сам људски мозак све више постаје „апсорбован” из ње и као огољени орган поробљаван телесним течностима које трагају за новим надражајем са таласања површине глобалног напајања (глобалног омотача). То човека чини подеснијим за нивелисање свести које се одвија под силом „свепродирећег” дејствовања глобалног омотача, онда када његов мозак на физиолошкој равни постане пуки, огољени орган податан за располагање, податан за „третирање” његових телесних течности.

Парадоксално, поред све доступности највећих тековина људског духа на интернету и непрестаног обнављања „нових и нових увида”, различитих гледања на актуелна дешавања – пуко препуштање глобалним токовима и увезаност појединца у технологије доприноси томе да у највећој мери хоризонт савременог човека у односу према себи и свету постаје сужен. Како је до тога дошло? Убрзаност темпа живљења у корелацији са све већом изложеношћу оног што се пласира као „ново” је учинило да наша пажња постане радикално привремена, да „скаче” са једног на друго толико да се буде у „току са дешавањима” (на било ком плану). У поређењу са шароликом и увек новом продукцијом робе, вести, услуга, „креативних” садржина, „сирова” стварност постаје једнолична, празна, „досадна” и помало узнемирујућа без пропратних технолошких алатки путем којих се одвија наше пасивно-привидно „учешће у перманентном ажурирању онога што путем екрана наносе глобални токови”. У таквом темпу све се појављује као подједнако „важно” и „бори се за нашу пажњу”, да би ишчезло и постало подједнако неважно наспрам оног што ће тек доћи док не буде замењено другим и другачијим (што би се могло, а „не би смело пропустити”). На екранима преко виртуалних профила подједнак простор може једна за другом остварити информација са сликом да негде падају бомбе, шта је и где ваш комшија тог дана јео, какви су услови рада у одређеној фабрици, како изгледа огрлица за нечијег кућног љубимца, ко је убијен а ко силован, како су вам се колеге са посла средиле за свадбу, нови музички спот, позив да потпишете петицију против иселења породице из своје куће због наплате комуналног дуга, рат уживо у служби мира и најновија дестинација која се „не сме” пропустити... И пропратни материјал о томе ко шта има да каже о том изгледу, јелу, љубимцу, убиству и силовању или бомбама, инвеститорима, споту, породици, рату или миру,

дестинацији или шта је коме у том тренутку пало на памет у вези са тим или нечим што нема никакве везе са тим јер се десило нешто ново још горе, још забавније, још грозније, још небитније, или још битније.

Како због ограниченог капацитета људског ума да „обради“ оно што се увлачи у његове мисли, ограниченог капацитета за задовољство, саосећање, могућности да реагује, човек постаје савладан свиме што га засипа и он губи сопствену, поједностављено речено, „стајну тачку“ у односу на ствари – „стајну тачку“ која му је неопходна да разлучује битно од небитног, како би могао да успоставља однос према себи и стварима у зависности од извршених концептуалних разлучивања. Тако људско реаговање на дешавања и ствари око њега постаје зависно од наилазећих непредвидивих „таласа“ који стварају привид тога да смо „преокупирани светом“, а заправо постајемо све више само „корисници и гласноговорници“ који више на ствари реагују *ћрсићом* (којим се „скролује екран“) и *очима* којима се „прати“ оно што се ставља на увид у зависности од темпа повлачења прста. Са приликом на коментар (или други облик општења) који би нам први на памет пао у зависности од актуелне тематике (будући да оно за шта би нам требало времена да се замислимо и одредимо се према томе – више није у центру пажње и више ником није занимљиво, постало је застарело те неће ни наићи на било какву пажњу). Зато се реаговања на непредвидиве таласе одвијају на континууму између пренаглашене еуфорије и подршке и мржњом прожете кивности и осуде. У таквом контексту је све постало подложно томе да буде „увучено у јавност“ јер нам је доступно да „пласирамо“ шта нам је кад воља – и све је постало подложно увлачењу у „приватност“ јер имамо „право“ да „јавно саопштимо“ нешто што је у рангу коментара на путу од кухиње до тоалета и свој „заклон“ наспрам екрана и моћ располагања оним што је пред нама, односно избор да ли бисмо нешто да (пре)видимо или не. Тада је и гласноговорничка наводна „(хипер)активност“ обликована његовом корисничком пасивношћу, која се очитује – било као упрезање рецептуре за гледање на ствари која се да наново применити како би за њу прерађена стварност афирмисала ту саму рецептуру, било као оспољавање подршке и еуфорије, односно мржње и осуде.

„СВЕ ЈЕ ИДЕОЛОГИЈА“ И ОНИ КОЈИ „ГОВОРЕ КАО ОРУЂА“

Тако је глобални омотач у себе уградио хоризонт вечности, и „овоземаљског раја“, док друштвена, културна, образовна, техно-политичка јавност унутар њега бива увучена у трговински образац. Превласти и цветање све „алтернативнијих“ идеологија уз пропратне стилове живљења управо и почињу да служе томе да се супарништво све више умножи како би нас у недостатку могућности споразумевања додатно збунило и дезоријентисало. Ако хоћемо да „мислимо“ у савременом свету и за то има улазница: „све је идеологија (или постоје само идеологије)“. Тако успостављени „негативни објективизам“ потпомаже да „хоризонт универзалности“

буде уграђен у подијум за неспоразумевање, а трговински образац, односно компетиција између супротстављених идеолошких наратива, запоседну сферу јавног у најширем смислу те речи (од медијског до унутар-институционалног, међуљудског начина општења, али и повратног подређивања тумачења наслеђеног света идеолошким матрицама) – да обнавља и цементира глобални омотач.

У случају савременог света, више није реч о томе да не говоримо истим језиком (у смислу народности/националности), већ да живимо у гледањима на ствари која искључују једна друге и постају некомуникабилна, као да и нека заједничка подлога која нас неминовно обавија као људе у свету и која пресудно обележава наше искусивање, искорачивање међу другима не постоји. Када се за саморазумљиво узме то да подлога која нас обавија као људе у свету и која обележава наше искусивање и иступање међу другима не постоји (која сеже даље од натурализованог глобалног омотача) – онда њу замењује стварност као подијум, кориснички подијум на ком је за све наше оријентације она прерађена да ради сходно њима. „На њој” се треба прихватити оруђа за општење по принципу прерасподељених идеолошких матрица тако да сâм подијум бива тај који као „неутрализован” диктира домете и исходе сваког општења. На подијуму се успоставља владавина наратива који су већ опремљени тако да наилазе на степен препознавања, међу којима неутрализовани подијум даје „слободу” да свако „узме идеологијама прерађену стварност за себе” и да барата њима, да успостави облик „општења” који у себи садржи премису „ко тебе идеологијом, ти њега идеологијом”. Та логика по себи сужава простор за мисао и деловање – за усмеравање постојећег из оног што се у њега умеће деловањем, и потпомаже „усисавање”, пренебрегавање, одбацивање и плачкање заједничког тла од неутрализованог подијума да би се „нама вратила” логика „утркивања” да се приграби што више „присталица” односно „практиканата” одређеног светоназора – где ми постајемо марионете на тој позорници која нам унапред додељује посве предвидиву „драмску ролу”. У духу тога могуће је и „легално” постојање агенције *Crowds on demand* која се бави изнајмљивањем статиста за режиране протесте, лобирања или остале „гужве”. Под одељком „Најам протестаната” пише: „Снадбевамо вас свиме – што укључује људе, материјале и чак *ugeje* (подвукла Н. М). Можете доћи са одређеним планом акције и ми ћемо то учинити. Или, можете нам приступити са општом идејом и ми ћемо помоћи да планирате стратегију и извршите је. (...) Имамо доказ о великим победама чак и на најтежим кампањама. (...) Сателитске службе су лоциране широм земље како би нам омогућиле да обављамо операције (...) на било којој сеоској или градској локацији у САД.” [Crowds on demand 2020].

Ако је модерност увела „тренд сумње” заједно са „објективизмом” – пост-просвећеност уводи то да је дозвољено „посумњати у све сем у своју сумњу”. Правило које треба да разгради свако тло и преокрене га са становишта „несумњивости” будући да „несумњање у своју сумњу” постаје правило не-сумњања, односно не-мишљења. Тако оно што нам

остаје више није ствар споразумевања, већ конкуренције различитих гледања која унапред јесу индиферентна једна у односу на друге – али и антагонизујућа. Што наизглед јесте парадоксално али у томе и јесте кључни привид слободе. Зашто? *Зашто што је за сусрешање неопходно сучељавање – а ако је свако сусрешање унапред „искључено” онда је на делу комитетивна антиапонизација која унапред претставља индиферентност будући да је сусрешање већ искључено.*

Под ореолом „критичког мишљења” свако треба да добије „образац” на основу ког се самим нападањем по већ установљеном моделу демонстрира то да „мислимо” – при чему се мишљење заправо унапред изједначава са мњењем, а предмет критике је оно што је унапред дисквалификовано; као што други талас увођења кованице „креативно мишљење” треба да усиса непредвидивост онога што би се стварањем уметнуло као разлучујуће и разгрнуло постојеће тло у „корисност”, у оно што треба да доприноси службовању и декорисању постојећег, обнављању његове све веће „савесности” и пријемчивости. „Освешћивању” које се изводи на унапред задату тему и тезу. Тенденција у којој треба „одстранити”, ставити по страни оно што не „належе” на тако унапред нама додељене „драмске роле” поред све разноврсности којој смо изложени постаје заправо једна нивелација (уравниловка) свега постојећег на посве прозирне компетитивне наративизме, односно она води крајњој функционализацији језика; последично општој нивелацији свести за бивање испод плафона глобалног омотача.

Већ Маркузе (Herbert Marcuse) запажа у вези са функционализацијом језика:

Функционални језик је радикално антиповијесни језик; оперативна рационалност има мало мјеста за повијесни ум и мало користи од њега. Да ли је тај антиповијесни тренд дио борбе против оне димензије духа у којој би се могле развити центрифугалне способности и снаге – способности и снаге које би требале запријечити тоталну координацију индивидуума с друштвом? [Marcuse 1968: 102–103].

Два паралелна тока у којем: мишљење и деловање треба инструментализовати и свести на „ко тебе идеологијом, ти њега идеологијом” (од нас направити оне који нису оруђа која говоре, него оне који *говоре као оруђа*) говоре у прилог неизречитог прихватања претпоставке: да је разлучивост стања ствари унапред немогућа; унапред одричу претензију на могуће откривање постојећег и нас самих – то јест унапред искључују бригу за то, односно, воде према уроњености у постојеће стање ствари као у датост. Када саме машине већ почињу да разврставају карте о томе *када, како да се говори* и да задају *о чему да се говори* и *зашто* – процедура одвијања трансфера новца и поновног покретања точка реимплементације постаје многоструко олакшана. То да је људска унутрашњост шупљина за испирање показује се као претпоставка која је обележје „*cogito* комуникације” – који се са апсолутизацијом глобалних одредница у глобални омотач „увезује” као „податан” (дез)оријентационој реимплементацији,

односно, оркестрирању њиме. Наиме, функционализација језика није само проблем те врсте, са којим имамо привилегију да бирамо да ли бисмо да се суочимо или не, већ ћемо на то све више бити принуђивани будући да ће „језик” те врсте у све комплекснијим склоповима односа све више моћи, и већ могу да „производе” саме машине.

ПРОБЛЕМ „ТРЕТИРАЊА” КРИЗЕ И „ПРЕРАЂИВАЊА” СТВАРНОСТИ КОЈА СМЕТА

Било да је реч о пребацивању бремена кризе света и човека у данашњем свету на приватни проблем појединца (психолошки, психијатризовани); било да је реч о продуковању идеологема против идеологема које се одомаћују у саморазумевању (социолошки, политичко-активистички) остаје се на репродукцији истог. Прво доприноси стварању обруча сходно ком се претпоставља да је за решавање тог „приватног питања” задужена психологија у најширем смислу од „животних тренера” до професионалне, психијатризоване гране за бригу о људском функционисању у друштву. Обруча, сходно којем за проблеме са којима се суочава човек постоје тренери, гуруи, мисионари, практичари, професионалци, доктори и сл. Друго ствара обруч сходно којем долази до социологизације тог проблема – то доводи до хиперпродукције друштвених идеолога који су обележени претензијом на „истребљење” онога што кочи да друштвени односи буду уређени онако како заговара управо нека од струја. Нека, која неизричито „обећава” да би када „падне” нешто што се уводи као идентификација свог зла – нпр. „неолиберализам”, „патријархат”, „протекционизам”, „капитализам”, „национализам”, овај или онај идентификовани образац уређивања односа у друштву – наступила хармонија. У таквом виду држања, ствар „промишљања хуманитета” постаје ствар регулације живљења које људство узима за сировину подложну за обликовање.

У таквој констелацији односа саме хуманистичке науке посредно и (не)изричито допуштају да у нашем саморазумевању глобални омотач дејствује као датост, саморазумљиво тло са којег се оне саме, нормализовањем кризе као ресурса, усредсређују на борбу за једну „*сома-џихо-социо-дикеју*”. Оне постају слушкиње глобалног омотача онда када своје бављење већ посировињеним људством настоје да усмере на промишљање регулисања његових другачијих облика. Тим путем се питање о човеку и свету оставља за собом пред питањем о јединци и планети као организима за „култивацију” сходно овим или оним облицима посировињавања. *То доприноси да се изнова самоосвежава циркулација зачараног круга између корисничко-оријентационе џлајформе за расподелу „конзумације слике о себи и свету” и самих друштвено-хуманистичких наука и филозофије.*

Такво стање иде руку под руку са – „напуштањем бриге за свет” и „напуштањем бриге за човека” – бриге која бива делегирана на „протетику за оријентацију”, која као делегирана на њу јесте делегирана на њено дејствовање унутар глобалног устројства света као „мере свих ствари”

– читавог света и човека. На првом нивоу (приватизацијом и психологизацијом) изоставља се обраћање „свету у човеку” који није редукован на поунутрење оваквог устројства света које нас „изгони из себе” да би се поново путем приватизације и психологизације тог проблема прерадили за њега, а на другом нивоу (социологизацијом и идеологизацијом) изоставља се обраћање „човеку у свету” будући да га претензијом на поунутрење света који нуди сходно овој или оној идеологији унапред преузима из устројства света који нас обликује – тј. премису о њему као посировљујућем. У том смислу – прва, односом човек–језик, језиком оперише кроз однос *одвраћања светиа који је љућем човека мојућ* – друга, односом човек–језик, оперише *одвраћањем од човека који је мојућ љућем светиа* – тако да оба почињу да доприносе функционализацији језика из подметања протезе за самооднос и из подметања протезе за светооднос. Тако путем првог појединаца „ради на себи” као све „израђенијем” за садашње устројство света, а путем другог „ради на свету” будући да је за себе већ „израђен на себи” на онај начин на који треба да „ради на свету који треба да буде израђен на тај начин”. Прво треба да нас анестезира пред питањем о нашој изложености свету, а друго да нас анестезира пред питањем о својој изложености самом себи. У том смислу питање кризе ситуације човека и света постаје двоструко негирано, а хоризонт искушавања света и постојања све суженији.

ИЗ ДОБА БЕЗ ИМЕНА У ДОБА ПРЕЛАЗА

Назначили смо да метанаратив „протетика за оријентацију” горе предочене окоснице преузете од философије, уметности и религије од њих „отрже” и функционализује. Постаје полуга за апсолутизацију глобалне суперструктуре, што доприноси тоталном конформирању апстрактних појединаца чија унутрашњост тим путем постаје само шупљина за пуки проток глобалних струјања и утицаја, податна за испуњавање менталном садржином у зависности од трансфера новца. Са друге стране, психологизација, идеологизација, социологизација, политизација – философије, уметности и религије (у европској слици света) доприноси њиховом урањању у такву општу слику света, њеном све опосредованијем самоубиству. Тим путем, када је реч о философији и уметности, долази до преиначавања њиховог статуса – односно, они који се опирају психологизацији, социологизацији, идеологизацији, политизацији философије и уметности (као што се већ догодило са потирањем хришћанства од стране простветитељства; потирањем њих са постпросвећеношћу) постају они који још „верују” у философију и уметност – као да је реч о нечему што са даљим „развојем” ускоро, може да буде и „приватна ствар” (као и сама религија). Статус мозга – када се склони један слој неодгонетнутог (религија одгонетала), и ова друга два слоја (уметност, философија одгонетала) – води томе да мозак не треба више да има икакву другу функцију сем да постаје што функционалнији физиолошки орган о којем (као и о менталном статусу његовог „власника”) све баналније одлуке доносе мултинационалне

компаније (они који преузимају улогу малих богова на основу „објективног прорачуна невидљиве руке”). Мишел Уелбек (Michel Houellebecq) превреднујући све шездесетосмашке „идеале” увезане у рухо измештања у „будућност” утопије, у књизи *Моћност осирва* измишља „начела” секте која доприноси стварању „новољуди”. То његово превредновање нешто говори о сањаним сновима „малих богова”. Он пише: „Елохимизам (Уелбек измишља *ѿакав ѿокреѿ*⁵) се пак савршено уклапао у цивилизацију забаве, у којој је и настао. Није наметао никаква морална правила, људско постојање се сводило на корист и лагодан живот, али је ипак и обећавао исто што и све монотеистичке религије: вечни живот. Укинувши све што је духовно и неодређено, победу над смрћу свео је на бескрајно удовољавање телесним потребама(...) Човек се заправо никад није отарасио идеје о бесмртности, па је, чак и кад је морао да се одрекне бивших веровања, ипак и даље наставио за њом да чезне” [Uelbek 2015: 212–213]. У том контексту пише: „С Христом живиш пуним плућима, око тог слогана су се вртеле рекламне кампање католичке цркве непосредно пре њеног нестанка” [Uelbek 2015: 218]. Другим речима, „мали богови” се питају шта ће нам религија, философија, уметност када можемо да производимо свет кроз науку и технологију, и када та производња света може да се обнавља на плећима (култивисаних) организама посировљених људи које је могуће одржавати путем „техно-апарата за реанимацију” живима тек толико да остају погодни за одржавање таквог света. У таквом амбијенту култивисани организми су у њему „слободни” тако што им је додељено теренче за играње, са ког се непрестано питају, заправо, једно те исто – „шта ће бити са нама?” – и то тако, као да је структура њихове судбине из те игре предодређена.

Ако у таквом повесном контексту и на основу расформираних претпоставки на којима почива апсолутизација глобалне суперструктуре (истицањем оних, да је људска унутрашњост податна да постане подупирућа за глобалне одреднице, да је *cogito* комуникације универзална алатка за општење, да су народи и народност пластична грађа податна обликовању кроз калуп глобалних одредница) са онтолошке тачке гледишта поставимо питање – „како то да криза човека и света доприноси све даљем множењу третмана и импланата ка унутрашњости појединца и ка спољашности таквог светског друштва?” – онда нам оно отвара пут да такву људску ситуацију сагледамо из новопостављеног хоризонта. Са једне стране, ово умножавање наликује све необузданијем бујању корова који се „нема како оплевити”; а са друге стране, његово бујање и јесте могуће јер су одреднице стварности света које се „оваплоћују” са нама и међу нама, које нас по сили прилика детерминишу и преко свих повесних мена из оног што именујемо као омотач над омотачем увек већ маштовитије од тренутне стабилизације одредница глобалне суперструктуре са људима и међу људима. Из њих се изнова онемогућује апсолутно налегање глобалне суперструктуре на сами план иманенције, али бујање корова

⁵ Напомена Н. М.

управо због тога и не престаје да се шири онда када се њене одреднице натурализују као нешто „априори” и не престају да се саморепродукује управо путем људи. Израз омотач над омотачем и даља разрада је подстакнута Делезовом онтологијом – његовом рецепцијом читавања Бића на плану иманенције из усека вечног у времену (и реадптације платонизма из хераклитовског става – из битке пропадљивог и непропадљивог – оног што је звао „детињство света”). План иманенције код Делеза јесте оно што се актуализује као незакљученост – држећи себе само тим путем закљученим. Тим путем Делез је мислио план иманенције као оно што је философичније од саме философије – као оно што је и омогућује (на чему са-постоје сви философски системи као несавршено њему подесни, али и из чега се она и наставља). У овом контексту тај нам је оквир од значаја зарад детериторијализације и ретериторијализације философије која, у оваквом данашњем свету (препуштањем метафизике „протетици за оријентацију”), остаје подвргнута глобалним одредницама и (не)изричито постаје слушкиња метаслике света на чијем је пиједесталу квазитрансценденција „објективног прорачуна невидљиве руке глобалног омотача”; њена носећа фигура – култивисани организам, а његова манифестација – („питомо”) варварство. Делез са Гатаријем пише: „Ако се философија ретериторијализује на појму садашњи облик демократске државе, као ни *cogito* комуникације (још сумњивији од *cogita* рефлексije) не пружају јој погодне услове. Нама не недостаје комуникација, напротив имамо је одвише, недостаје нам стварање, недостаје нам отпор постојећем” [Делез и Гатари 1995: 138]. На трагу те њихове разраде и на основу разматрања која следе образоваћемо одреднице за наше време схваћено као доба прелаза.

Са кризом човека и света се изнова на самом плану иманенције интензивира напетост између стварних одредница света живота и човека (онима који нас детерминишу и мимо нашег знања и воље – из омотача над омотачем) и глобалних одредница света живота и човека (онима које се изокрећу тек путем човека – у зависности од домета његовог мислеће-делатног распознавања из првих). Када се са доктрином „све је идеологија” неизричито искључи међуљудско распознавање из првих – онда тај коров наставља све олакшаније да се шири, а терен игре трасиране кроз калуп глобалне суперструктуре непрестано преводи плодно тло (које и омогућује изражавање путем човека могућег света и света могућег путем човека) у „живо благо”. Увучени у то живо благо, конформирани аспрактни појединци и регрутоване оријентације у таквој повесној ситуацији света и човека настављају својом трасом у борби против оног што би заправо могло да „доприноси плевљењу корова”, као против каквог „непријатеља у себи и изван себе” – с потрагом за крпљењем глобалних калупа, као пред каквом „непогодом”. Они, „издресирани” за теренче за „игру” трасирану глобалним одредницама, не осврћу се на то када им и терен за ту игру изнова и изнова измиче – када саму ту игру, терен који измиче, доводи у питање. Због тога, простор за „ослобађање” људи и народа из „оваплоћења” глобалне суперструктуре са њима и међу њима није изводив апаратуром њених одредница. Оне, посредно, „забрављивањем” умова

доприносе нормализовању људског стања које последично постаје – владавина међуљудског безумља у живом благу глобалне машинерије баналног зла. То банално зло јесте обнављајуће из људске унутрашњости која из „*cogita* комуникације” постаје гола шупљина за подражавање „менталне” садржине која зависи од глобалних токова трансфера новца.

Када глобална суперструктура под маском „царства разноврсности и слободе” егзистира на искључивању свих оних димензије света живота, човека, народа, наслеђа и језика на које смо настојали да укажемо кроз размонтиравање њених одредница, то њено зло постаје до те мере банално да је његова природа неупоредиво перфиднија од баналности коју је Хана Арент препознала на примеру Ајхманове службе нацистичкој машини. У таквом повесном тренутку постаје беспримерно трагикомично по уходаном колосеку доводити у питање њене делове (у зависности од сопствених преференција и нахођења), а не обазирати се на целину ње. Тај процес необзирања на целину ње нормализује се са истуреним „интелектуалним елитама” таквог друштва, које се, као по „службеној дужности”, предавањем пред повешћу, задовољавају тиме да, посредно, свесно или не, остају умом покорни пуки „службеници и извршитељи” свеначелне диктатуре глобалне суперструктуре. Та тенденција, необзирања на целину, током довођења у питање њених делова, нормализује поступак – „склањања са себе” терета да се буде мислеће бивствујуће у новом повесном тренутку; а опет, јесте ту и да одржава привид да то заиста и јесмо онда када довођење у питање њених делова треба да послужи као оно што нас пред квазитрансценденцијом „невидљиве руке”, „издаје за савесне грађане”, који су тим путем, својим подупирањем апсолутизовања апаратуре глобалне суперструктуре – заправо, „идиотизовани”.

Ипак, њено апсолутно налегање се онемогућује из онога што је истински незапоседајуће, што иако се преусмерава и подређује постојећим приликама онда када се одреднице глобалне суперструктуре путем самих људи репродукују као нешто „а приори” – начелно увек јесте предуслов слободе, и предуслов „имања простора” за наше „образовање светоназора” који, не само да не зависи од наших нахођења и преференција, већ тек одатле јесмо и „подешавани” за гледање. То њено неналегање се управо све јаче интензивира са повесном ситуацијом човека обележеног кризом. Сам човек постаје средиште тога интензивирања, јер је он једино живо биће на Земљи које из њега може да поново постави питање о себи и да себе поново поставља према свету из надирућих сила долазећег времена (као не унапред извесних).

Стога, зарад ситуирања повесног карактера кризе човека и света образујемо одреднице за (ре)креацију односа човек–свет и човек–језик из (ауто)деструкције одредница унутар којих ум остаје „подјармљен” глобалној суперструктури. Из њих нам је и могуће „разбрављавање” ума из глобалне суперструктуре и искорачивање у доба прелаза кроз опирање добу, које, скрајано и прескрајано кроз глобалне одреднице – јесте доба без имена.

Будући да са тоталним конформирањем долази до тога да сама људска унутрашњост постаје одржавалац онога из чега се глобална суперструктура

изнова производи као „евидентна датост света” – постаје онтолошки, егзистенцијално, етички и политички повесно нужно у свету поново образовати простор за човеково „мислеће ја” које заиста и мисли тек из хоризонта разликовања (унутар себе и изван себе) контура глобалне суперструктуре света коју смо настојали да размонтирамо на њене кључне одреднице и могућег света путем човека, могућег човека путем света. Саобразно могућем света путем човека и могућем човека путем света људска унутрашњост (у најмању руку) није постављена у свет као „предестинирана” да буде подупирућа за одреднице глобалне суперструктуре. У погледу чисте могућности она јесте оно унутар чега се по рођењу обнавља одржавање поново могућег на начин човека из идеалне а-логичне синестетичке синтезе света у њему. А сваки привид апсолутне одго-нетности који се намеће свима – води у терор над другима. Мислити из хоризонта тог разликовања значи постајати саобразно оном што је путем нас актуализујуће и надмашујуће за постојеће структуре света које нас унапред прикивају нивелацијом свести за бивање испод глобалног омотача. У том смислу постајање из тог разликовања јесте постајање из увучености у питање о човеку у свету – на које, нико сем нас не може да „одговара”. Одатле је мислива криза човека као повесно одређујућа за свет, односно човек као живи створ путем кога се и прелама та криза света. Утолико криза није приватна и психолошка – већ онтолошки, егзистенцијално, етички и политички повесно одређујућа за судбину човека у свету и судбину самог света који трансцендује наш (привремени) боравак у њему. Као повесно условљена, између осталог, криза са једне стране, изнова узурпира љуштуру која се производила са издвајањем апстрактног појединца чија је унутрашњост тим путем постала једна шупљина за испирање, податна за поновно „третирање” – узурпира конкретног појединца „питањем о себи – из питања о човеку у свету”. Односно, она јесте одлучујућа и за судбину народа јер само унутар језика народа може да се изводи наше одговарање на увученост у питање о судбини човека у свету. Путем таквог отиска у језику тек и јесте регенеришући људски ум и изводљиво пробијање плафона нивелације свести који се установљава под дејством натурализованга глобалног омотача. Наместо тоталне интројекције оваквог света, тим путем јесте изводљиво изражавање путем човека могућег света.

То неразликовање (губитак тога разликовања) нам нешто говори и о томе зашто са нашим временом долази до множења „гретмана” и „импланата” за кризу код човека онда када се као саморазумљиво неизричито установи да људска унутрашњост „треба да постане подупирућа” за глобалне одреднице – да је то „нормалност” – тако да то поменуто „треба” доприноси да криза човека и третмани за њу једно друго потхрањују у складу са законима потражње и понуде (тако да се неометано изводи даља људска ко-модификација глобалној суперструктури). „*Cogito* комуникације” показује се као пуки оперативно-оријентациони механизам путем којег се изводи међуљудско распознавање из процеса пресвлачења саобразно глобалним струјама утицаја и светоназора који су у том тренутку

„на лагеру”, производи дезоријентисаност. Утолико постаје онтолошки, егзистенцијално, етички и повесно политички нужно поново образовати простор за међуљудско општеће, делатно, суделујуће и узајамно распознавајуће „ја” које то јесте тек из хоризонта разликовања унутар себе и изван себе света који почива на међуљудском распознавању из процеса пресвлачења и расподељених светоназора који су у том тренутку на лагеру и међуљудског распознавања оданде одакле се језик не ослања на људску унутрашњост која је подупирућа за глобалне одреднице, већ који се генерише тек из првобитно направљеног разликовања (које се ослања на првобитно установљено „мислеће ја” човека). Из хоризонта тог разликовања говорити значи и генерисати оно могуће човека путем света и могуће света путем човека – тако да из њега постане изводљиво постајање свесним народа свога присуства у свету из међуљудског распознавања његове увучености у судбину човека у свету и судбину света. Одатле је тек изводљиво и распознавање наслеђеног света из свог делујућег смисла међу нама – што би била контратежа тријумфу баналности „питомог” и „непитомог” варварства корисничког света. Из напетости тог повесног међупростора криза света јесте мислива тек из међуљудског распознавања које почива на распознавању ње као онога што је повесно одређујуће за судбину људи у свету, односно судбину народа. То неразликовање (губитак тога разликовања) нам нешто говори и о томе зашто долази до множења „третмана” и „импланата” за кризу света онда када се као саморазумљиво неизречито установи да „треба да постанемо подупирући” за теренче за играње које почива на доктрини „све је идеологија” – да је то „нормалност” – тако да то „треба” доприноси, са једне стране – „обездуховљењу наслеђеног света”, а са друге – служи као полигон за „обрађивање” новодолазећих људи као сировине из унапред све апсолутније предодређене трасе за регулисање њиховог доживљаја света кроз призму одредница глобалне суперструктуре.

Тако образоване одреднице за преузимање човековог повесног положаја у свету из хоризонта разликовања (унутар нас и изван нас) света могућег путем нас и света запоседнутог глобалним одредницама неодвојиве су од схватања нашег доба као – доба прелаза. Њега не посматрамо као време које је уследило после позне постмодерности, као хронолошки гледано (нити човека нашег времена као референтну тачку за осврт на прошло) – већ смо тим путем настојали да унесемо хоризонт сагледавања времена у ком живимо у односу на оно што ће пресудно бити обележено односом према долазећем времену, будући да ће њега предодредити и све више предодређивати будућност, која је већ трасирана, која је са једне стране „отргнута” из наших руку (поприродњењем потхрањивања глобалног омотача); али пресудно, будући да је тако, настојали смо да ситуирањем мислећег, општећег и делатног „ја” из већ поменутог хоризонта разликовања, ставимо нагласак на то да саме силе долазећег времена нису само оно трасирано као унапред извесно – него да оне придолазе ка нама и из омотача над омотачем – да су оне те које измештају позицију стављености нас – у сами глобални омотач – и да је тек из те измештености

реч о томе – одакле јесмо одговарајући из свог повесног удела за судбину човека у свету.

ЗАХВАЛНИЦА

Чланак је резултат рада на пројекту „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту” (ев. бр. 179076) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије за 2020. годину.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Делез, Жил и Феликс Гатари (1995). *Шта је филозофија?* Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Копривица, Часлав (2014). *Филозофија антажовања*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ниче, Фридрих (2001). *О корисћи и шћећи историје за живој*. Нови Сад: Светови.
- Arendt, Hannah (1968). *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*, New York. Viking Press.
- Delez, Žil i Feliks Gatari (1990). *Anti-Edip, Kapitalizam i shizofrenija*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Delez, Žil i Feliks Gatari (2013). *Tisuću platoa, Kapitalizam i shizofrenija 2*, Zagreb: Sandorf & Mizantrop.
- Hit, Džozef i Endrju Poter (2011). *Prodaja pobunjenika: zašto kultura ne može da se zakoči*. Београд: Hedone (sa engleskog prevela Natalija Mićunović).
- Marcuse, Herbert (1968). *Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*. Sarajevo: „Veselin Masleša”.
- Read, Jason (2016). The Affective Economy: Producing and Consuming Affects in Deleuze and Guattari. In: Ceciel Meiborg and Sjoerd van Tuinen (ed.), *Deleuze and the Passions*, Punctum Books.
- Uelbek, Mišel (2015). *Mogućnost ostrva*. Београд: Kontrast.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Crowds on demand (2020). Доступно на: <https://crowdsondemand.com/>. Приступљено: 2. 5. 2020.

THE MAN OF CRISIS IN THE WORLD OF USERS AND THOSE WHO
“SPEAK AS TOOLS” – TOWARDS THE TRANSITIONAL

by

NATAŠA S. MILOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Political Sciences
Jove Ilića 165, Belgrade, Serbia
natasa.milovic@aol.com

SUMMARY: In this study, the authors problematize human position in today's world. They try to discern contours of ideological matrices that support human conforming to global structures that attains character of total process. The specificity of this situation is recognized as a cause to identify framework of that process, highlighting mechanisms through which global superstructure indirectly gives itself attributes of “measure of all things”. The authors will single out the premises that infiltrate into human (self)understanding as presupposed ground for activity inside world and make an incentive to question historical position of man from newly established horizon.

KEYWORDS: total conformity, global superstructure, crisis, transitional age

МАТИЈА НЕНАДОВИЋ КАО ДЈЕЛАТНИ СВЈЕДОК СРПСКЕ РЕАЛНЕ РЕИСТОРИЗАЦИЈЕ

ЧАСЛАВ Д. КОПРИВИЦА

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Јове Илића 165, Београд, Србија
caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs
chaslav.koprivitsa@yandex.com

САЖЕТАК: У прилогу који слиједи истраживаће се значај проте Матије Ненадовића с намјером да се освијетли значај једног од вођа Првог српског устанка у процесу српског повратка на историјску сцену, послије пада у вишестољетну аисторијску задршку ропства под Османлијама. Ненадовић је вишеструко значајан за разумијевање проблема српске реалне реисторизације – као поновног стицања капацитета за историјско актерство – и у својству актера и свједока, али и некога ко се појављује у својству онога ко настоји да рефлексивно присвоји и утолико мјеродавно традира себи савремену српску повијест. Показује се да се као црвена нит Ненадовићевог интегрално посматраног дјеловања и рефлектовања може узети прелазак из османлијско-неевропске предмодерности у своједржавно модернизовање у слободи.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Матија Ненадовић, историја идеја, модерност, српска културна историја, модерна Србија

ЕПСКИ ЧОВЈЕК

Матија Ненадовић – да се закључити из његових сјећања – био је амалгам човјека српске, махом *ејске* традиције, настале добрим дијелом из вишенараштајне заједничне трауме онемогућности живљења у властитој „нормалној” традицији, и европске, идеалтипски-пројективно посматрано, „посттрадицијске” модерности. Да би се могло примјерено разумјети шта је садржавало и на који је начин било обликовано то „матијинско”,

тј. за нараштај релативно просвјетљених устаничких кољеновића (макар) рудиментарно модерно, неизоставно је реконструисати онај старији, затечени, и за тај тип без сумње мјеродавни културноонтолошки слој, који је почивао на српском предању. О томе какав је заправо био први тип човјека то можемо закључивати само посредно – што због усменој епичности инхерентног мањка извора, који се не може сасвим отклонити сразмјерно познијим свједочанствима о српском *homo epicus*-у, будући да позно датирање писаних свједочанстава само по себи може значити да је протагонистички предложак већ био изложен процесима хибридизације – макар врхушке – ка модерноме.

Ипак, упркос позном датирању и изложености посредовањима која су свакако донијела извјесне „контаминације” – хипотетичког, чистог „епског” стања духа – код Ненадовића налазимо драгоцену, чак прворазредна самосвједочанства о базичним идентитетским слојевима. Примјер Матијине жалости због незаслужене увреде, од некога којег је изузетно цијенио, уклапа су архетип епског човјека. Најприје подсетимо на сâм случај:

‘А, којекуда, ко тебе посла у Турке? Ти иде по Петробургу, иде по Бечу, пак оде у Турке да све тајне покажеш’. Ја кажем да не би’ никакве тајне открио, макар погинуо. – ‘Енеде, а кад Тура метне на муке, како не би казао? Ко те посла? Зар ниси имао кога послати и заваравати Турке, већ сам собом да идеш?’

На то иде Матијина интроспективна реминисценција:

Помисли’: Боже мој, како је Карађорђе могао помислити да би’ ја узео од Турака 400 дуката, а да њему не би’ казао! И саме сузе залише – не мога’ се ракије пити. Спусти’ чутурицу покрај његова колена, уста’ – а он само погледа – и одо’ под једну шљиву, набијем цубе на главу, и ту не знам колико сам плакао и суза излио: у том и заспим. [Ненадовић 2007: 145]

Тај призор је, по свој прилици, био толико жалостан, да се један од устаника усудио да пријеком Карађорђу предложи: „Рекао му Поповић Павле из Вранића: ‘Јави му се, господару, црче плачући, жао му је.’” (*ibid*). Овим се Матија Ненадовић уврстио у низ оклеветаних јунака српске епике (*Кнежевa вечера и Смрт њојa Мила Јововића*), односно српске повијеснице (Милош Обилић и Мило Јововић).

Међутим, тај низ јунака нарушеног *thymosa* сеже до европске старине:

Способност да се пати због увреде одлика је великог ратника. Њему још није потребна губитничка врлина „пуштања да ствари иду како иду”. Довољно је да зна да је у праву [према архајском схватању права и праведности – Ч. К] и да му [утолико] Агамемнон нешто дугује. По старогрчком схватању, тај *дуї* је *објективан*, пошто је *частї* *великої райника објективна* и аутентична [Слотердајк 2013: 15/16; наша истицања].

Част је суштинска изведба бића племенитога, и он управо путем ње достиже типску форму суштаствености, за коју је он, као *иљастична фигура*, у хеленској архаичности космо-онтолошки предодређен. Такав тип је принуђен да бива као ратник „само” зато што је у свијету сталног испољавања и сучељавања сила, често и *иуштем* људи, неопходно вазда бити спреман на заштиту своје части – својег бића, што је равно самоодбрани, будући да част-образ сачињава онтолошки интегритет таквог антропо-културалног типа, штавише оно што је у њеном бићу најстварније. Зато и дуг, речено данашњим рјечником, није новчано „потраживање” већ залога (не)признавања личног достојанства тимотичког „повјериоца”. Јунаштво је, дакле, равно чину својеврсне *идентичке самоодбране*.

Слотердајк се не зауставља на овоме у повлачењу обриса психograma епско-тимотичког човјека:

Код чистог гнева нема сложеног унутрашњег живота, нема скривеног психичког света нити приватне тајне због које би јунак био разумљивији другим људима. Штавише, основни принцип јесте да унутрашњи живот актера треба да буде потпуно манифестан и јаван. [...] *Под доминацијом ипохалне експресивности, немоћу је уздржавати се...* [Слотердајк 2013: 18/19; наше истицање].

„Тотална експресивност” није интенционална, тј. експресија нема уобичајено значење намјерно достигнуте упечатљивости у саопштавању и изразу [Шмаус 2011: 288]. Наиме, јунак, тј. тип епско-тимотичког човјека, који у неком својем ванредно-повишеном стању, самоактуализовањем постаје кадар да се пројави у јуначном обличју, *није субјект експресије*, већ се „изражавање” сила које њиме неспутано владају, њихово потирање и „сабирање”, одиграва *иуштем* њега, без његове одлуке или саглашавања. У том погледу индикативна је дирљива једноставност и „наивност” (под наводницима, будући да таква оцјена *анахронистички* носи обиљежје својег модерног становишта) аутентичног епско-тимотичког типа, чијем је пројављењу свједок био управо Матијин син Љубомир у *Писмима из Италије*. С добрим осјећајем за ситуацију, с благо интонираним хумористичким потекстом, који би приличио „комедији забуне”, млађи Ненадовић извјештава како је Његошев пратилац Вукола, видјевши Арапе (не Турке) у напуљској луци, одмах, без имало размишљања, дословно аутоматски, потегао јатаган да се обрачуна с „архинепријатељима”, иако они нијесу показивали никакве агресивне намјере, иако их је било више, иако су се сви они налазили, спрам српско-агарјанске „борбе непрестане”, на „неутралном” тлу, иако... Ипак, некако су успјели да га смире, мада он и даље није био начисто зашто му није било допуштено да се понесе онако како му, из његовог угла, *једино* доликује и како је, сходно својем културно-психолошком типу, морао поступити.

Аутентични епски човјек *објективно* носи истину својег свјетоназора у себи, и њу никакав другачији контекст, никакво перспективисање, не може релативизовати. Као што ћемо тек видјети, Матија Ненадовић, није „толико” архаичан, прототипичан као један нараштај млађи перјаник

Вукола, чија самосвијест, будући лишена персоналне, субјективно-рефлективне дистанције, представља објективну парадигму. Код Ненадовића, напротив, није находљив само спонтани аутоматизам архетипском свијешћу већ претпрограмиране *ејске ресјонзивносћи*. Он и у оваквим, типским ситуацијама мора познавати могућност фронетичког одгађања непосредоване реакције, што је могуће на основу дејства законитости ексцентричности (у Плеснеровом [Helmuth Plessner] значењу), као начела устројавања појединачне психе, које, сљедствено треба схватити као културно-епохално индексирану. Напокон, он је превише сложен, неизливен из једног „комада”, да би могао бити наиван. Отуда умјесно запажање: „[с]амо, иако наочи наиван, он то није и не успева да буде” [Ђоровић 1990: 122].

Изворни „тимошанин”, за разлику од културно-антрополошког хибрида епско-тимотичког и субјективнорефлективног типа – какав је Матија Ненадовић – прије је попреште сударања природно-свјетских стихија него што би се рекло да вазда остаје „при себи”, знајући ко је и посматрајући свој живот и свијет из ваздашњег сингуларног јаственог тежишта, те дејствујући вазда почев од њега. Стога, посматрано из овога контекста, сократовски претумачено *Сјознај самоја себе* може бити читано и као елементарни позив: *Сабери су и јосћани једно „ја”!* – умјесто да се буде „само” као још један „примјерак” остварености једног антрополошког обрасца чија је свјесно-интелигибилна садржина сталожена у један објективни монолит.

ИСТИНА У НЕНАДОВИЋЕВОМ ШТИВУ

Ако смо већ начели питање хибридности Матије Ненадовића, поставље се питање шта је то, да тако кажемо, неепско, односно „модерно” – што се слива с традицијском подлогом у садржини, али и форми његовог бића? Када ово питамо, тада је јасно да је самим тиме унеколико и сапостављено питање о могућности начина сливања ових културноонтолошких разнородности, мада ћемо гледати да овдје не залазимо превише у то.

Једна од кључних разлика између епскогā и модерногā тиче се односа према истини. Иако предложак епизације по правилу има везе са стварним, а каткад, као у Вишњићевим појањима о Првом српском устанку, има непосредно утемељење у стварним догађајима, ту није превасходна брига установљавање догођенога као истинитога. Догођено је важно запамтити као узорно, као достојно сјећања из етичко-педагошких разлога, а предуслов за то је да оно подлегне епској типизацији. У донекле схематски поједностављеној антиномизацији, док у „модерном” типу излагања о историјским догађајима мјеродавно треба бити трагање за оним што се догодило – онако како се догодило – због чега се појављује као доминантан, дакако одавно разним критичким обзирима и традицијама релативизовани (не и укинути) *јайјос* (чињеничне) *исћине*, дотле је епизацију узорна *исћинијосћи јайјоса*. Ненадовић, са своје стране, недвосмислено бира оно прво: „Ја знам да ће исте догађај доцније много перо описати вештије, али истинитије неће” [Ненадовић 2007: 118].

Ово је давно уочио неоправдано запостављени Ђорђе Јовановић у својим вриједним, стилски узорно изведеним излагањима:

Прота не подлеже наивном и једностраном хероизирању свога народа или појединаца. [...] Напротив, Прота многострано опажа, склон је да употпуњује сликања свога доба и својих савременика, стало му је да каже истину, а не упиње се да по сваку цену буде увек и само драматичан [Јовановић 1949: 11–12].

Ненадовићева, махом с временске дитанције исписивана сјећања нијесу лишена било каквог, епичности својственог патоса, али то свакако није крајњи обзор његовог приповиједања, а камоли његова главна намјера. Епско-драматско надилази се ка истинитом путем перспективирања (које Јовановић сликовито и успјело, именује као „многострано опажање”), чиме се настоје избјећи једностраности будући да се тако постиже учинак међусобно допуњавајуће, у крајњем критички дјелујуће измјењивости становишта на исте ствари и догађаје. Такво посматрање и излагање у предметној равни повратно упућује на имагинарни, посредно, по приповједачком ткању видљиви приповједачев критички етос.

Покушавајући да проникне у Ненадовићев, како га сам назва, „сми-сао за стварно”, Јовановић залази у ово питање:

[М]а да је подоста избегавао да се одређеније изјасни о кнезовима који се нису одушевљавали буном. Но овај опрезни и обзирни Ненадовић, упркос свим својим политичким задњим мислима које се ту и тамо назире његовим Мемоарима и осталим написима, ипак никада није *толико њрејрављао* стварност да би доказао исправност својих ставова и својих схватања, никада није *толико њрећуиќивао да би она њресјајала бићи сћварносћ*, и постајала за друге обмана, а за Проту одбрана [Јовановић 1949: 5; наше истицање].

Дакле, када се већем броју случених стања ствари ускраћује пут ка постајању списатељски установљеним чињеницама, тада пријети опасност да читава, из тога изничућа слика буде лишена јединства органске цјеловитости, што је, Јовановић прећутно претпоставља, предуслов њене *сушћинске истинићосћ*. Заиста, не мора се све појединачно догођено, чак ни све од догођенога познато, записати и саопштити да би тај извјештај украсила суштинска истинитост. Но, с друге стране, када се пређе танка, тешко примјетна међа у *количини* изостављања, такво излагање постаје неистинита конструкција. Гдје и како количина испуштања или непознавања појединачности изазива истинитосну недјелотворност и невјеродостојност наративног учинка – то је мистерија своје врсте, коју је непролазно овјековјечио, али, чини се, не и разријешео, већ само помпезно маскирао, Хегел својом чувеном формулом о „преласку количине у каквоћу”...

Другачији начин опхођења према истини од епског, код којег се о „истини” може говорити више у метафоричном смислу (у том погледу истини наликујућа Вишњићева епика није типична, а камоли врхунац српске епике), слично, рецимо, као унутрашњој „истини” умјетнине, види

се и по једном важном, с истином наизглед „само” формално повезаном питању (а пораст значаја формалних питања типичан је за модерност) – питању сјећања. Ненадовићево сјећање је другачије од епскога, које се – не увијек само услед недостатка чињеничне „грађе” – не либи од измјена стварно догођенога, тако да се мирне душе смије устврдити „епску парафактулност” безмало саконституише и заборав реалних стања ствари. Уосталом, сам чин подухватања писања *Мемоара*, вођење дневника, брига о материјалним споменицима, свијест о томе да је устаничко доба повијесно вријеме које је од прворазредног значаја за потомке и за српски народ у цјелини – то показује радикални отклон од епског односа према стварности, односно према прошлости. *Мемоари* су свјесно завјештање које, као писани споменик – може се јасно прагматичкиконтекстуално ишчитати – треба да припомогне што предохрани спонтаног заборава и „прилагођавања” проточињеница, што интенционалном изокретању збивања из протејске епохе српске новије повијести.

Но и када одужује „службу сјећања”, он то ради на посебан начин, повезујући лично и опште, породични и национални *γένος*, дакле питање породичног и народносног сјећања, као што је и у стварној равни животна повијест његове породице – у лику оца Алексе, стрица Јакова и њега лично – суштински уткана у повијест српског самоослобађања.

Тај момент исправно уочава Кољевић:

И ако у његовим *Мемоарима* има иједан лајт-мотив до кога је Проти свесно стало, то је да своју децу и себе подсети чији су и чији је он сам. [...] И као што му је толико стало да на децу пренесе своје осећање породичног оквира и породичне традиције, он истовремено пред њима *нейресџано йолаже рачуне* о односу Ненадовића према „отечеству” [Кољевић 1985: 272; наше истицање].

Ово је срећно скована формула јединства епско-патријархалног̃ и (прото)модерног̃ – развијање поноса на поријекла, на јуначка дјела и племенит карактер предака̃, и свјесно образлагање својег држања, чиме се и рационално, а не само патетички, апелује на потомке – уосталом, не само сопствене – да слиједи свјетле предачке примјере. Ненадовић је свјестан да ће у новом времену све мање бити довољна, тј. вјеродостојна, само сачувана ријеч предака, околност да они свој глас и образ залажу за вјеродостојност изреченога. Ријеч – то је захтјев долазећих постепских времена – не исходује прихватање самом чињеницом да је потекла од обичајносно установљених и признатих најистакнутијих изданака угледних породица, већ личном способношћу да се увијек изнова, када је год то неопходно, произнесе разложност и да се било ко убиједи – с оне стране производње патоса и прихватања или неприхватања предањског мнијења о нечијој личној и/или породичној вјеро-достојности *per se*.

До које мјере питање прецизно установљене „материјалне истине” може бити значајно – не само када је ријеч о некаквој уопштеној „историјској истини” него и, посебице, о питању, условно казано, моралног права у међународним односима – показује следећи примјер, о којем Ненадо-

вић, с обзиром на велики обим његових сјећања, (са разлогом) сразмјерно опширно извјештава:

Ја сам онај писмени одговор сачувао, и кад смо, 1805. лета, Српски Совјет установили... ја овај одговор аустријски, да нам помоћи не могу, оставим у нашему Совјету, у архиви да се храни, ако би нас Немци кадгод прекорели зашто смо ми оставили њи' као прве и ближње комшије, а отишли тражити Русију за покровитеља, да им смело можемо казати да су они нас оставили, а не ми њи', и да виде наша у марту прошенија и њи'ов одговор у истом месецу 1804. године; као што су мене неки великаши у Цесарији, кад смо побегли 1813, и корили... Мислио сам да је у Совјету [писмо] изгорело, или да га је мој стриц Јаков, који ми је казивао, закопао у Београду са прочим важним писмима које се наше политике [државе] тичу.

И онда ми он [Мијаило Грујевић] да се овај први одговор аустријски десио међу његовим прочим писмима, и кад је он из Београда побегао и у селу Ади код Дунава седио, да су дошли Немци и сва његова писма однели и прегледали и све опет му вратили, само су онај одговор задржали који су у марту месецу *Србији гали* [Ненадовић 2007: 118, 119; наша истицања].

ПРИЗНАЊЕ И ДРЖАВА ИЗ УСТАНИЧКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Претходно размотрено уводи нас у наредни, за нашу тему, а и за саму ствар – питање српског самоослобађања – вјероватно одлучујући проблем односа снаге и слободе. Налазећи се унутар османлијског правног система, који је, поред својих феудалних основних карактеристика, почивао на системској и дубокој дискриминацији немуслимана, нарочито хришћана, православни Срби су јасно поимали да се с њима под таквим условима могло рачунати *само* у оној мјери у којој буду имали снаге да другу, османлијску страну на то приволе. С друге стране, они су исто тако добро знали да њиховом одупирању објективно неупоредиво османлијској сили у једном тренутку мора доћи крај – уколико не буду пронашли начина да успјешан отпор претворе у позитивна, чврсто зајамчљива права. Иако формално одани Порти, они никако нијесу смјели положити оружје прије него добију јемства снажније од силе властитог оружја. И на први поглед је јасно до које мјере је поуздана заштита колективних права православних Срба у таквом систему – без спољашње интервенције и гаранција – било илузорна.

За разумијевање и сржи Првог српског устанка, и Ненадовићевог, не само чињенично вјерног него, макар у овом погледу, и суштински истинитог виђења Устанка, користиће нам увид у сљедеће мјесто:

Виде да'ије да и тако не успеше [покушај тровања Алексе Ненадовића] јер имаду зуб на све главне кнезове, али особито на мога оца, која су се бојали и мрзили што је немачки официр био и фрајкор на Турке предводио, а јошт више мрзили су га зато што је Хаџи-Муста-паши војску доводио и јаничаре тукао, и што је непрестано договарао се са другим кнезовима и сиротињу заступао; исто тако била им је кост

у грлу, што је он имао у својој кнежини свагда спремни' и оружани' 1800 момака, које је и Аганлија видио, када су с њима на Дрину ишли. И они – дахије – почну зазирати од тога, што су Срби са свим кнезовима научили војевати; помисле да им они досадити могу. Зато се тајно договоре, да у пашалуку све кнезове исеку и своје непријатеље с пута уклоне, и тако у безопасности буду, и да са тим народ заплаше и без главе оставе, и да чине после шта они хоће [Ненадовић 2007: 66].

Матија Ненадовић с правом истиче значај војевања, како је процијењено, неких 18.000 Срба у редовима аустријског фрајкора крајем 18. стољећа. Они тада нијесу само усвојили вјештину ратовања, стекли способност потчињавања *својим* надређенима, него су, што је вјероватно најважније, били окусили нешто налик слободи, макар само док трајаше „крајина”. Тиме што су ризиковали животе у борби, најприје у сукобима међу муслиманима, односно у рату Аустрије против Османлија, Срби су показали да суштински не бијаху на нивоу робова, којима је голи живот важнији од свега. Они који су били спремни да изложе опасности своју главу, да се боре за своје интересе и своју слободу, самим тиме бијаху раскрстили са свијешћу хегеловског „роба”, односно – у османлијској номенклатури – рајетника.

Ако даље примијенимо хегеловску егзегетску фигуру *борбе за признање*, тада можемо закључити да су, у недостатку сопствених не само институционалних и материјалних „ресурса” него прије свега усљед недовољне бројности, Срби своју борбу за признање, чије су се епизоде избијале малтене у сваком нараштају са завршетком процеса османлијске окупације српских земаља – морали започињати уз помоћ треће стране, *делегирањем* њој својих живота, своје снаге, без својег националног имена. Утолико, то није парадигматски чисти случај борбе за признање.

Ипак, и на тај начин Срби су били преступили социјеталноонтолошку границу која одваја неслободне људе, који су обично свашта спремни истрпјети да би сачували главу, и оне који су из својих разлога спремни узети оружје у руке и војевати, без обзира на цијену. Борећи се у фрајкору, као саставни дио аустријске војске која је ратовала против Османлија (1787–1791), Срби су искусили моралну слободу – *макар* док је Аустрија држала у својим рукама просторе јужно од Саве и Дунава. С неуспјехом Аустрије, односно враћањем у османлијске руке читавог простора Београдског пашалука, уз амнестију за некадашње фрајкоровце, формално поново султанове поданике, Срби нијесу могли заборавили то преображавајуће колективно историјско искуство.

Осим тога, као што видимо из посљедњег навода, они су тих година у неколико прилика, што у изнудици, што својевољно, ратовали – што на страни Порти вјерних структура против јаничара, што за рачун самих јаничара. Таква ситуација се са становишта достизања никад умрлога идеала колективне слободе, кантовски речено, може означити као хетерономија, будући да се од оних који су и према османлијском морално-правном поимању, били *онтолошки* неслободни, очекивало да ризикују и евентуално жртвују оно што је („)повластица(“) слободних – сопствени живот.

Тај *несклад између моралној и њравној сѡаѡѡуса* могао је бити разријешен или тако што би се Србима из главе „избила” идеја слободе – што би *евенѡуално* могло бити остварено великом изгибијом и масовним турским терором, на концу можда и колективном егзекуцијом читавог народа, или тако што ће они покушати да силом својег оружја дођу до ње, док је на крају не извојују. Вјероватније је, разумије се, било ово друго. Само се постављало питање стицања повијесних околности у којима ће нова духовна, „колективноинтенционална” стварност међу Србима јужно од Саве и Дунава бити и преточена у нову, своједржавну стварност.

Новонастала духовна ситуација међу Србима није, међутим, била пролазни експес, већ нешто што је толико било пустило коријена да ни непријатељ, и поред прижељкивања супротнога, то више није могао превиђати. Ево једне карактеристичне потврде тога, коју Ненадовић, са својим смислом да у појединачном препозна општију садржину, умјешно биљежи: „Удари повелики снег, везир дозове стрица и рекне: ‘Јакове, ето ти чадора, ето топова, ето џебане; то је све царско! И ви ако сѡе, као сѡѡо велиѡѡе, царева раја, а ви пошљите за мном, а ја одо’; ако нисте царева раја, ето вам топова а ето и џебане, па што вам драго!’” [Ненадовић 2007: 122; наше истицање]. Рајетински етос код Срба из Београдског пашалука био је у неповратном опадању, јер је, у суштини, историјски већ неповратно био покопан у ратовима и сукобима крајем 18. стољећа.

Нова менталитетска ситуација била је израз најновијих ратни(чк)их искустава, али и духа отпора који је био подлога спремности на војевање у деценији и по прије 1804. Ево како Ненадовић пластично, књижевно-стилски, рекло би се, врло успјело, притом епски језгровито, једном реченицом описује еволуцију од чувања голе главе па до узнатредовале фазе побуне на почетку онога што ће се испоставити као Први српски устанак: „Ми други побегосмо у планину и посастајасмо се у буљуке, од буљука начинише се чете, а од чета војска” [Ненадовић 2007: 82]. Разумије се, да ове фазе већ нијесу биле прелажене у претходним деценијама и стољећима, тако да су се, малтене, као *сѡѡечено колекѡѡивно ѡодсвјесно*, биле сталожиле у колективној интенционалности бунѡ склоних Срба, тешко да би било могуће да се 1804, поводом заштите највиђенијих главара којима је најозбиљније пријетило истребљење, врло брзо крене у масовну оружану побуну. Та побуњеничка „филогенеза” не-више-раје, која се била преточила у онтогенезу обичног Србина јужно од Саве и Дунава те епохе, убједљиво је описана као претходним искуством слободности подстакнута брза еволуција од збјега-гомиле, преко организованог оружаног отпора (чета) – до војске. Прелаз ка посљедњем кораку је одлучујући, јер да се остало на претходноме, то би било попут хајдучних чета, које раштркано и неусклађено пружају отпор, водећи „рат” који су унапријед изгубиле. Прелаз од хајдучије, односно дезорганизоване побуне до војске симболизује прелазак из разисторије у историју.

Завршетком (прве фазе) побуне, када су, уз помоћ „леgitимних” османлијских власти, били уклоњени дахијски метежници, Османлије су вјеровале да ће се ствари брзо повратити на старо. Међутим, побуњеници

су, сањајући, и то не један нараштај, о нечем вишем од благог попуштања економски и морално крајње незавидног стања, а прибојавајући се редовне османлијске преваре, по свој прилици према Карађорђевим упутствима, приредили војсци која је долазила с мандатом Порте незабораван, миран дочек:

Кад везир с конака од Бели' Вода пође, ми изведемо нашу војску вртаљ сата од камене Цареве Ћуприје у поље, ставимо је око пута у две параде [строја] око 12 фати [хвати] у далеко, поставимо један топ на једном крају, откуд везир у параде улази, а други на крају стражњем од ћуприје. Како везир и војска његова међу параде уђе, наши топови почеше пуцати, један на једном а други на другом крају, у јадни' Бошњака и у везира капи крви у образи нема, тако су се устрашили [Ненадовић 2007: 98].

Колико је могла бити импозантна смотра побуњеничких јединица, које су формално одавале почаст долазећој везировој војсци, чиме се потврђивао званични став побуњеничких вођа да православни народ само хоће правду и да је и даље вјеран „својем” султану, види се из податка што је само у коњици било преко двије хиљаде „момака”. То што су Османлије биле згрануте оваквим, формално лојалним дочеком посљедица је тога што је постојала упадљива разлика између онога што су побуњеници декларативно чинили и начина на који су то чинили. Иако су симболички хтјели тиме да искажу своју, тобоже непромијењену оданост османлијском поретку, то су учинили *као орјанизована војска*, дакле, као слободни људи, чија је слободност очигледно била у колизији с изјавом оданости неслободних, како су то Османлије од њих очекивале. Другим ријечима, ова смотра је садржавала симболички вишак који је био директно супротстављен њеном званичном симболичком значењу, будући је тиме убједљиво демонстрирана непотчињеност. *Та демонстрација власитије силе била је симболичка међуфаза борбе за признање.*

Како је даље ишло рјешавање спора? У документу од 9 тачака, које су суштински већ биле зацртане у претходној побуни, побуњеници су од дахија тражили испуњење својих захтјева. Везир Бећир-паша, на то одговара: „Иншала, иншала, јошт ће боље бити, све ћете добити”. Но када су побуњеници затражили да свједок уговора буде неко с аустријског двора, то је дотад „добронамјерни” везир најодлучније одбио. Када је Карађорђе чуо извјештај од Ненадовића, који је у овој ствари био српски изасланик, дошло је до историјске одлуке: „Ене-де сад! Зар ви мислите тако да умирите, па кућама? Нема ту мира, одсад ће да буду бојеви велики. Но ти се спремај, пак иди куд си пошао!” (тј. у Русију) [Ненадовић 2007: 100; наше истицање].

У контексту читавих *Мемоара* ово је једно од чворних мјеста – како текстуалнокомпозиционо посматрано, тако и из историјске перспективе. Ненадовић овим показује не само добар и књижевнички и историчарски осјећај него и безмало упире прстом у драмско-повијесно кључни тренутак посљедње у низу српских побуна, којој не бијаше суђено да остане само то. Карађорђе – да ли према нечијем савјету или на основу сопстве-

ног разабирања – заступа становиште да без правног формализовања које би укључило трећу страну, спор с Османлијама не може бити ријешен. То свједочи не само о традиционалном дубоком неповјерењу према ријечи окупатора него и о неопходности проналажења новог правног обрасца који би могао рјешавати и у таквим околностима. Карађорђе и побуњеничке вође су до те мјере тврдо убијеђени да је управо ово питање кључ рјешења спора, да су спремни да воде прави рат против кога год треба с османлијске стране – не би ли извојевали морално увјерљиву правноуговорну заштиту колективних права православних Срба. Оног тренутка када се показала спремност да се истраје у борби до добијања вјеростојног уговора, једнократна (*ѿо*)буна, против реметилаца, о којој пјева Вишњић, који су ометали и османлијски „правни” систем, прерасла је у *усѿанак* против османлијског државног система као таквог (о којем приповиједа Ненадовић), иако се, из тактичких разлога, и даље декларативно потврђивала вјерност „раје” – која то очигледно више није била.

Индикативан је избор теме и веома прецизног („неепског”) начина излагања, гдје Ненадовић, и као приповједач, показује свијест, коју је имао као историјски коактер са српске стране, у чему се састојала позадина најдубљег спора с вишевијековним завојевачима. Устаници схватају, на основу много пута погажене ријечи од стране Османлија, која је Србе пречесто стајала много глава и пуно крви, да се спор не може разријешити уколико не буду испуњени *формални ѿредуслови* за налажење излаза из њега који ће предуприједити традиционално вјероломство јаче стране, која се, уосталом, рутински није сматрала обавезаном ријечју или споразумом с „невјерничком” „рајом”. Дакле, предуслов за, по побуњенике, безбједно, примјенљиво, а дугорочно одрживо рјешење било је да *најѿрије буде ѿосѿѿѿнуѿ ѿреѿѿѿоразум о начину изласка из сѿора*. Само је равноправност на том формалном плану могла пружити увјерљива јемства да ће садржинске провизије самог споразума бити испоштоване.

С друге стране, ма каква, по садржини, била обећања која даје везир или било ко од османлијских званичника, због неједнаке и специфичне и правне тежине (унутар османлијског правног система) двију страна, те због традиционалне, управо у исламској државноправној свијести утемељене склоности непоштовању преузетих обавеза (нарочито према немуслиманима), слабија страна мора безусловно настојати на формалним моментима као супстанцијалним цјелокупног аранжмана. Форма је, типично европски, супстанција цијеле ствари, тј. и конкретног договора и новог правног стања које на тај начин треба бити исходовано.

Када је Карађорђе видио да од тога нема ништа, он је био у пуној извјесности да је прави, а ако устанике послужи снага, и дуготрајни рат неминован. Када су биле уклоњене дахије, као персонални разлог побуне, испоставило се да не постоји обичајносно-правни оквир унутар којег би двије стране могле постићи одржив споразум. Наиме, османлијске власти не пристају да у тај оквир уђе било какви актери изван саме Царевине, док побуњеници на основу претходних, све до најновијих искустава (посљедње, двосмислене амнестије за српске фрајкоровце из Београдског

пашалука), одлично знају да би поновни пристанак на нешто такво собом донио повратак у спиралу зла. Османлије, и због културно-правне традиције, и због дуготрајног опадања и њихове снаге и њихове државе, немају начина да трајно предуприједи појаву неких нових дахија, а још мање, с друге стране, имају вољу да ствар ријеше на начелно другачијој основи. Зато је за испрва побуњенике устанак против османлијског државно-правног система био једини излаз. „Пуни” рат је постао неизбјежан када је путем преговарачке праксе показана недораслост османлијског система да ријешу овакву врсту спора. До рата, дакле, није дошло стога што је тобоже „рат наставак политике другим средствима”, већ зато што је политичка рационалност, која је суштински другачија од ратничке, била исцрпљена своје могућности.

Када Османска царевина објективно исцрпи своје животне снаге тако да јој правни систем постане неспособан за уређење њених послова, тада је потребно да се умијеша неко трећи да би се примијенили правни обичаји из неке друге традиције, наиме оне која омогућује да чак и дубоко неповјерење, безмало *морални раскол* између сукобљених страна, не мора бити препрека споразуму. За то је, међутим, неопходна таква формализација поимања права гдје ће се баратати високодеперсонализованим концептима правних субјеката. Устаници, да ли свјесно или поучени од некога праву вичнијега, овдје је суштински неважно, иду управо тим, да употребимо помодну идеолошку синтагму „европским путем” – инсистирања на форми као сржи свега, јер само би тиме могло бити превазиђено – не и уклоњено – узајамно неповјерење. Утолико, они се не само појављују као „европска” страна у сукобу с Портом него и унеколико *реално њонављају* пут формализовања права изазваног реалном разореношћу било какве предањско-обичајносне основе за успјешно рјешавање спорова међу спорећимā. Зато се може рећи да побуна против дахија прераста у устанак за слободу онога тренутка када побуњеници покажу одлучност, али прије и изнад свега свијест, да безбједност и добробит не могу бити ујамчени без тврдог поштовања правне форме, што је, иначе, културноменталитетски дубоко страно исламском халифату, као државноправној форми Османског царства.

Прелазак вододјелнице која је одвајала дуги низ буна – које су се у најбољем, али ријетком случају завршавале површинским побољшањима, обично уз изналажење нових механизма застрашивања, израбљивања и злостављања православних Срба (као послје „Кочине крајине”), а у горем ужасним страдањима, уништавањима, изгонима и затирањима – и устанак, представљала је историјску прекретницу не зато што је Први српски устанак, све до слома изазваног спољним околностима, био успјешан историјски случај, већ зато што су ствари од стране побуњеника биле постављене тако да не дозволе да се и ово прегнуће изроди у још једну буну. Када је предмет отпора постао сām османлијски систем, тада је – иако то *можда* није била прва мисао устаничких вођа – започео пут ка одржављењу Срба. Тиме је оцртана међа која раздваја бескрајна страдања унутар османлијског оквира, о којима пјева покосовска епика, и самостални пут у повијест, о којем овдје говори Матија Ненадовић.

Епске побједе, изгибије и остала страдања носили су ознаку трансформалне, „судбинске” константе. Једва побројиви, а камоли сагледиви низ понављања *несрећа*, нарочито под Османлијама, морао је бити прекинут *другачије осмишљеним ошћором*, да би се њиме отпочело нешто друго. Да би се послје вишестољетне цензуре – задржаности *власћинио* живота и њој сапротежне продужене трауме сјећања и идентитета – поново ступило у повијесни простор, ваљало се не само отргнути надмоћним силама (од којих она најзначајнија није била анонимна) и доћи у дослух са стварном повијешћу свијета, што је у датом тренутку значило постати саобразив с европском модерношћу. Ваљало је, дакле, прећи у димензију темпоралне реалности у којој нијесу на дјелу – како то опажа управо епска, претповијесна свијест – само архетипски чисти обрасци сила (добра и зла), гдје питање смисла није унапријед и једноставно ријешено као вјечна обавеза служења добру – без обзира на „цијену”. У том, суштински другачијем културно-семантичком простору треба рачунати са животнопрактичним и (дневно)политичким реалијама, фигуришући притом као носилац дјелања, дакле, као некакав повијесни субјект, који је коначно дошао у прилику да слободно поступа, па и да гријеша, да се утолико носи и са својом моралном несавршеношћу, а не само да се вазда титански – све до неизбјежног пораза – одупире ономе што је објективно несамјерљиво моћније од њега, што је „рационално” гледано било узалудно, али је, с друге стране, једино то обећавало наду и давало изгледа да се не потоне у *смрћ смисла*. Када су биле створене претпоставке за нешто такво – што због промјене повијесних околности, што због промјене става, који је од побуњеника начинио устанике – биле су створене претпоставке да коначно одговор на подосманлијску разисторију престане бити само епска аисторија, већ српска историја.

ЗАХВАЛНОСТ

Овај рад резултат је ауторовог рада за 2021. на пројекту Одељења за друштвене науке Матице српске „Етос српске модерности”.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Јовановић, Ђорђе (1949). *Епска исћина йроће Матије Ненадовића*, Београд: Просвета.
- Кољевић, Никола (1985). Епски човек на прагу нових времена, у: Радован Самарцић (прир.), *Проћа Матија Ненадовић и његово доба*. Београд: САНУ, 259–275.
- Ненадовић, Прота Матеја (2007). Мемоари, у: Матеја Ненадовић, *Изабрана дела*, Сремски Карловци – Нови Сад: ИКЗС, 29–184.
- Ђоровић, Владимир (1990). Прота Матија Ненадовић. Живот и рад, у: Владимир Ђоровић *Порћрећи из новије срћске исћорије*, Београд: СКЗ.
- Шмаус, Алојз (2011). Јунаштво и хибрис, у: Алојз Шмаус, *Сћудије о јужнословенској народној ейщци*. Београд: Завод за уџбенике, 288–298.
- Sloterdajk, Peter (2013). *Gnev i vreme. Psihopolitičko istraživanje*. Beograd: Fedon.

MATIJA NENADOVIĆ AS AN ACTIVE WITNESS
OF SERBIAN REAL RE-HISTORIZATION

by

ČASLAV D. KOPRIVICA
University of Belgrade
Faculty of Political Sciences
Jove Ilića 165, Belgrade, Serbia
caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs
chaslav.koprivitsa@yandex.com

SUMMARY: In the following article, the authors will explore Matija Nenadović in order to highlight the importance of one of the leaders of the First Serbian Uprising in the process of Serbian returning to the historical scene, after falling into centuries-long slavery under the Ottomans. Nenadović is important in many ways for understanding the problem of Serbian real rehistorization – as regaining the capacity for historical action of Serbs – both as an actor and a witness, but also as someone who appears to seek to reflexively appropriate and authoritatively shape the emerging Serbian history. It turns out that the transition from Ottoman, non-European premodernity to own-statehood-substantiated modernization in freedom can be taken as the red thread of integrally observed unity of Nenadović's actions and reflections.

KEYWORDS: Matija Nenadović, modern Serbia, Serbian cultural history, modernity, history of ideas

ИДЕЈНИ ОСНОВИ ИСТОРИЈЕ ПЕДАГОГИЈЕ КАО НАСТАВНЕ ДИСЦИПЛИНЕ У СРБИЈИ У 19. ВЕКУ

НАТАША ВУЈИСИЋ ЖИВКОВИЋ

Универзитет у Београду
Филозофски факултет, Одељење за педагогију и андрагогију
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
nvujisic@f.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Предмет овог чланка јесу идејне основе на којима је почивало изучавање историје педагогије у Србији у 19. веку. Циљ рада био је да се установе и објасне научна и друштвено-идејна полазишта у конципирању историје педагогије у Србији. Као наставна дисциплина историја педагогије је у истраживаном периоду била смештена у оквире професионалног образовања основношколских учитеља и педагога. Због тога су циљеви и задаци историје педагогије били прилагођени не само дометима ове научне дисциплине у тадашњој Европи, већ и пројектованом циљу укупног васпитања у Србији. Уџбеници историје педагогије објављени у овом периоду (до 1902. године) представљају основни извор за анализу идејних основа на којима је почивало поучавање из области историје образовања. Ова анализа показује да се историја педагогије схватала као погодно средство за усклађивање ширења хришћанских начела са „рационалним образовним приступом”, да би временом долазило до све професионалније рефлексije о могућностима коришћења васпитних теорија у педагошкој пракси. При томе је истовремено расла свест о утицају опште културне историје на развијање педагошких теорија, као и о значају националног педагошког наслеђа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историја педагогије, Србија, уџбеници, наставна дисциплина, образовање

УВОД

Српски аутори до данашњег дана нису написали историју националне науке о образовању и васпитању [Поткоњак 2012: 75]. Сходно томе, немамо ни систематску рефлексију улоге педагошке историографије у научном утемељењу педагогије у Срба, али и утемељењу педагошких професија, пре свега учитељске. Новија истраживања развоја педагошке науке у Европи, а посебно преиспитивања актуелног задатка педагошке историографије, као и увиди у пут који је у свом институционалном и идејном развоју прошла домаћа педагошка наука, додатно указују на потребу да се приступи дубљем истраживању историје педагогије као научне и наставне дисциплине у Срба. Предмет овог чланка јесу идејне основе на којима је почивало изучавање историје педагогије у Србији у 19. веку. Циљ рада био је да се установе и објасне научна и друштвено-идејна полазишта у конципирању историје образовања у Србији. У том смислу, највише смо морали да се усмеримо на анализу уџбеника историје педагогије објављених у овом периоду (до 1902. године), будући да су други извори за проучавање наше теме врло оскудни, или сасвим изостају. Анализа самих уџбеника, није могућа, ако се одвоји од оквира у којима су се они користили, па смо због тога најпре представили место наставе из историје васпитања у професионалном педагошком образовању у Србији посматраног периода. Потом је извршена анализа тадашњих уџбеника историје педагогије са становишта њихове теоријско-методолошке оријентације, критеријума који је у њима примењен у избору различитог садржаја и, посебно, обраде српског педагошког наслеђа у њима.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР ПОЧЕТКА НАСТАВЕ ИСТОРИЈЕ ПЕДАГОГИЈЕ У СРБИЈИ

Историја педагогије као наставни предмет у Србији развијала се искључиво у оквиру професионалног образовања основношколских учитеља. Први пут је налазимо у програму дворазредне препарандије, Учитељске школе за Србе у Хабзбуршкој монархији која је радила у Сомбору, школске 1862/63. године, када је предавана један час недељно у другом разреду заједно са „научком о устројству школа” [Макарић 1978: 121]. Када је седамдесетих година 19. века школа прерасла у трогодишњу, „повесница образовања и наставе” предавала се два часа недељно у трећем разреду, након одслушаних осталих предмета из педагогије [Макарић 1978: 123]. Прерастањем школе у четворогодишњу 1892. године, предмет историја педагогије добила је три часа недељно у завршном четвртом разреду [Макарић 1978: 127].

После дужих расправа и припрема, Учитељска школа је отворена и у Кнежевини Србији, у Крагујевцу 1871. године, као троразредна средња школа за младиће. У њеном трећем разреду предавана је историја педагогије са три часа недељно. Десет година касније, 1881, школа је претворена у четворогодишњу и измештена у главни град земље – Београд. Тада је историји педагогије у курикулуму школе додељено четири часа

недељно у четвртом разреду [Поткоњак 2006: 166]. Полазнице Више женске школе у Београду, између којих су регрутоване будуће учитељице, нису слушале историју педагогије као посебан предмет, али им је препоручивано читање литературе из ове области.

О самој настави историје педагогије у учитељским школама у овом периоду остало је мало сачуваних података. Парадоксално, захваљујући чињеници да је у Сомбору историју педагогије предавао Никола Ћ. Вукићевић, који је био и управник школе, доцнији историчари су могли, захваљујући његовим дневницима наставе, да најслабију оцену дају управо њему. Уз педагошке класике (Коменског, Песталоција), највећу пажњу је поклањао хришћанским педагозима Х. Келнеру, К. Керу, Херману и Динтеру [Макарић 1978: 175]. Пуних двадесет година предавања историје образовања у Сомбору у програм није уврштен Русо, а Хербарт добија место у настави тек 1898/99. године [Макарић 1978: 172]. Доминирао је биографски начин обраде градива, а Вукићевићу као предавачу се признаје да се „строго придржавао коришћених извора” [Макарић 1978: 175]. Обрађивана је и историја српских школа и рад српских просветних реформатора.

О настави историје педагогије у учитељским школама у Кнежевини / Краљевини Србији, остало је мало докумената, углавном белешки ученика које указују на то да је коришћен првенствено биографски метод поучавања.

На Филозофском факултету Велике школе у Београду, стална Катедра за педагогију и гимназијску методiku основана је 1892. године, а за њеног професора је изабран водећи српски педагог др Војислав Бакић. Он на рођендан Ј. А. Коменског 1894. оснива Педагошки семинар за студенте треће године. У Семинару, првенствено намењеном образовању будућих гимназијских наставника, студенти су радили реферате и водили дискусије о одређеним теоријским питањима из педагогије, укључујући и теме из опште и националне историје васпитања. Школске 1896/97. године успостављен је и Академски педагошки семинар, с циљем увођења студената у практични рад [Вујисић Живковић 2014: 224]. Када је дозвољен пријем свршених учитеља на Велику школу, и то у новоформирану 11. филозофско – педагошку групу Филозофског факултета (1900), створени су услови да се и историја педагогије уведе у наставни програм. Године 1902. расписан је конкурс за асистента метододике основношколске наставе и историју педагогије [Бакић 2009: 1888]. Стицајем разних околности, међу којима је најважније било неповерење професора других научних дисциплина на универзитету у научни статус педагогије и могућност да учитељи слушају успешно академске студије, план о проширењу програма на историју педагогије тада није остварен.

КОНСТИТУИСАЊЕ ДИСЦИПЛИНЕ: УЦБЕНИЦИ ИСТОРИЈЕ ПЕДАГОГИЈЕ У 19. ВЕКУ

Историчар националног образовања у Србији, Живојин Ђорђевић је тврди да је до Другог светског рата објављено само три уџбеника историје образовања: *Историја педагогије* Милана Ћ. Милићевића (1871),

Историјска педагогика за учитеље и учитељице српских народних школа Петра Деспотовића (1902) и *Прељед историје педагогије* Аксентија Ранковића (1934). Ова последња књига званично и није била одобрена као уџбеник, већ као помоћно средство и материјал у настави у учитељским школама [Ђорђевић 1958: 54]. Иако ова листа није потпуна, свакако се ради о малом броју уџбеника. Упркос томе, ови уџбеници нису до сада били предмет целовите анализе у националној историји образовања, али је њихову доста опсежну анализу као извора сазнавања о фундаменталним питањима педагошке науке урадио Никола Поткоњак [Поткоњак 2012: 69–75]. Уџбеници историје педагогије намећу се као основни документ о конституисању историје педагогије као наставне и научне дисциплине, њима је одређен њен циљ, омеђен предмет и указано на потребу даљег изучавања, посебно националне историје школства и васпитања.

Први аутор историје васпитања у Србији био је доктор филозофије и права Димитрије Матић (1821–1884), дугогодишњи, у више наврата, министар просвете. У оквиру своје *Науке о васпитању* у три тома (1866–1868), први том је посветио *Прељеду историје васпитања* [Матић 1866]. Било је то компилаторско дело „писано по професору Рику и другим ауторима”. Задатак *Прељеда историје васпитања* био је пропедевтички у односу на целину науке о васпитању, и то више информативан, али се малим обимом дела (115 страница малог формата) губило и на информативности. Матић је преузимао историчаре образовања, који су писали у хришћанском духу, а његов самостални допринос се огледао у нешто ширем укључивању образовања насталог под утицајем Источне православне цркве. Основна подела историје васпитања у Матићевом *Прељеду* јесте на оно „код народа који су још у природном стању” и „код цивилизованих народа”, који се деле на претхришћанске и хришћанске [Матић 1866: 45–67]. Књига се није користила у Учитељској школи чијем је формирању 1871. године највише допринео сам Матић, а ни његов лични углед као доброг познаваоца иностране литературе и домаће праксе образовања, није допринео значајнијем утицају његове *Науке о васпитању* у српској средини. Изгледа да књига није одговарала потребама бурног периода у развоју интелектуалног живота у Србији с краја шездесетих и почетка седамдесетих година 19. века.

Наиме, један већи број српских филозофа, историчара и других интелектуалаца окупљених у либералном омладинском покрету, био је, и пре превођења на српски језик, упознат са новим историографским приступима који је требало да историју по откривању законитости развоја људског друштва изједначи са позитивним природним наукама. Те приступе доносили су Томас Бекл (Th. Buckle) у свом делу *Историја цивилизације у Енглеској* (превод на српски: 1871, оригинал: 1857–1861) и енглеско-амерички природњак и историчар Џон Вилијем Дрепер (Draper) у књизи *Историја умног развојка Европе* (превод на српски: 1871–1874, оригинал: 1862). По Беклу, укупност знања у једном друштву, првенствено одређује његов развој (уз географски детерминизам итд.). За биолога Дрепера, покретачка снага друштва је људски разум који води формирању просвете, а само друштво пролази кроз пут сличан развоју људског ума – од века

лаковерности, преко века истраживања до века вере и века разума и времена опадања [Стојковић 2002: 147–148].

Својеврсну синтезу Бекла и Дрепера, дао је професор Велике школе у Београду, Алимпије Васиљевић, у својој књизи *Историја народног образовања код Срба* (1867). Била је то само уводна од планираних пет књига у којима је требало да буде приказан сав духовни и материјални напредак код Срба и то кроз вредновање: 1. Количине знања коју је народ прикупио; 2. Квалитета тог знања и 3. Начина распростирања знања по народу [Васиљевић 1867: 3]. Иако се оправдано сматра „једним од првих методолошких увода у националну историју педагогије као научну дисциплину” [Трнавац 2012: 214], ова књига, награђена од Коларчеве задужбине, важнија је за историју идејних струјања у Србији тог времена, него по новим схватањима и чињеницама о историји образовања које доноси. Васиљевићево више вредновање усмене у односу на писану традицију, којом се углавном историчари образовања баве, иако несумњиво романтичарског порекла, остаје и до данас отворено за нова разматрања.

Историја његаџије Милана Ђ. Милићевића била је намењена ученицима тек покренуте у Србији, Учитељске школе, као и ученицама Више женске школе у којој су се образовале учитељице, али и ученицима Богословије, будући да су њени свршени ученици често службовали као учитељи пре него што би добили свештенички чин. Осим тога, постоје подаци да се књига користила у настави педагогије на Филозофском факултету Велике школе [Тешић 1967: 38]. Аутор је књигом желео да заинтересује све „пријатеље народног васпитања”, што је захваљујући свом језгровитом језичком стилу и интересантности теме за ондашње читаоце и успео. Наиме, Милићевићева *Историја његаџије* појавила се као једна од првих специјализованих књига из историје и друштвених наука у Србији, па је привукла и ширу пажњу јавности. Специјализована знања, одељена од општих философских или историософских разматрања, тек се у том периоду националне интелектуалне историје постепено развијају, па је потреба за овом врстом литературе била велика. О томе сведочи и зачетник социјалистичког покрета у Србији, Светозар Марковић, који је једно од решење за српско школство видео у примени метода узајамног учења ученика, заснованог од Бела и Ланкастра, а с којим се Марковић сreo управо у Милићевићевој књизи [Тешић 1967: 25].

Милићевићева књига није била оригинално ауторово дело, већ је представљала обраду књиге Жила Пароза, директора учитељске школе у Швајцарској. При томе је сам Парозо користио и писце из немачког говорног подручја (Крамера, Келнера, К. Раумера, К. Шмита), док се у оцене васпитних система Француза биле његово самостално дело.

Интенција Паразова, због које је Милићевић вероватно и изабрао да обради његову књигу, била је да повеже излагање „рационалних образовних начела” са хришћанским начелима. То, сматрао је Парозо, може да се постигне а да се не повреди историјске чињенице, и да се истовремено пружи погодна основа за изучавање историје образовања. Пестолацијева личност и дело наметнули су се као круна овако конципиране историје педагогије.

Милан Ђ. Милићевић (1831–1908) завршио је само средњу богословску школу. Због слабог здравља није могао да иде на одобрено усавршавање у Русију. Упркос томе, самостално је учио језике, радио као учитељ, судски чиновник, кнежев секретар, а осамнаест година био је школски надзорник. У то време покреће и уређује први педагошки лист у Београду *Школа* (1868–1876). Био је под снажним утицајем српског језичког реформатора Вука Стефановића Караџића и његовим трагом се на чистом народном језику бавио етнографијом и историјом, што му је донело и чланство, а једно време и председниковање у Српској краљевској академији. Као такав, био је идеална личност писца „Првог огледа историје педагогије у Срба”, који је објављен као додатак *Историје његаџије*. Овај оглед Милићевић започиње констатацијом да где би му било најдраже и најкорисније да буде опширан, мора да буде кратак „јер немамо извора из којих бисмо могли црпсти извештаје о свему што је рађено на пољу педагогије у Срба кроза старо време њиховог живота” [Милићевић 1871: 518]. Његов подухват био је пионирски и у синтетизовању прошлости школства Срба на подручју Хабзбуршке монархије, али и прегледу развоја школства у, од Турака, новоослобођеној Кнежевини Србији. Посебну пажњу посветио је приказу живота и рада и попису најзначајнијих дела српских просветно-културних реформатора.

За разлику од Милићевићевог уџбеника, *Историјска његаџијка* Петра Деспотовића (1847–1917) била је самостално дело, засновано на богатој литератури на српском, руском, чешком, и највише немачком језику, али и на ауторовом познавању потреба ученика учитељских школа у којима је као професор радио, као и свршених учитеља којима је ова књига требало да буде један од оријентира у наставној пракси. То је било у складу са тадашњим гледиштем хербартоваца да проучавање историје педагогије, представља „крунисање” претходног обучавања у теорији и пракси образовања. Аутор је најавио и да ће ову књигу допунити својеврсном хрестоматијом изворних текстова – „Педагошком читанком”, али то није стигао да оствари [Деспотовић 1902: 1].

Док је Милићевић, у уводу своје књиге наглашавао питање: „има ли шта значајније за људе од познавања васпитне вештине?” и код њега још увек није био потпуно развијен појам теорије васпитања (образовања), Деспотовић полази од тога да историја педагогије као научна дисциплина показује како се у прошлости и код разних народа развијало васпитање и као вештина и као наука (теорија). Био је то утицај напретка у развоју теорије васпитања, како у Европи, тако и у Србији.

Сам задатак историје педагогије, према Деспотовићу, јесте да *објасни*:

- 1) Како се код појединих народа развијала пракса васпитања;
- 2) Како је из праксе васпитања настајала теорија васпитања;
- 3) Колико је теорија васпитања утицала на усавршавање васпитне праксе?

Значај историје педагогије Деспотовић је видео у томе што она показује како се заједничким напором „културних народа” и најумнијих људи развијао „прави” циљ васпитања, постајући временом све одређенији

и опсежнији. Будући и садашњи учитељи из тога могу да буду инспирисани за сопствени рад на добро наредних генерација, критичнији према стереотипима и нефункционалним методама образовања, али и критичнији према тзв. новим идејама у образовању. Пут којим се бира позитивно наслеђе у историји васпитања, сличан је начину на који васпитач разматра сопствено искуство рада у образовању: „Зато је историја педагогике за васпитаче и учитеље дрво познавања добра и зла” [Деспотовић 1902: 1.

Историја педагогије као наука узима у обзир бројне помоћне научне дисциплине које разјашњавају факторе који утичу на васпитање у једној историјској епохи или географској средини. Ипак, према Деспотовићу, историја педагогије је у најтежњој вези са културном историјом, она заправо спада у културну историју. Треба приметити да је Петар Деспотовић први пут одредио овакав однос двеју научних области у српској педагошкој науци и доследно га развијао кроз целу своју књигу. Највероватније да је на Деспотовића највише утицао у том смеру немачки историчар педагогије Карл Шмит [Вујисић Живковић 2008: 12].

Да би, ипак, разликовали обим истраживања историје педагогије од културне историје, наглашава Деспотовић, историја педагогије узима у обзир само разматрање праксе и теорије васпитања, у оном смислу у коме су оне намерно и плански утицале на образовање човечанства [Деспотовић 1902: 5].

Деспотовићево ситуирање историје педагогије у културну историју, није представљало само предметно-методолошки корак напред у развоју дисциплине. Уз овај корак, оно је унело и предрасуде које су неговане у тадашњој историји педагогије. Тако, Деспотовић пада у замке ране теорије: нису све „расе” способне за стварање историје и културе (нпр. „етиопска раса”), у неким расама само су поједини народи „пријемчиви за образовање” (нпр. код „монголске расе” само Кинези и Јапанци), постоји читава евроцентрична хијерархија „раса” у погледу њихове способности да развију систем образовања. Деспотовић у оваквим схватањима сигурно није био усамљен у историји педагогије свог времена, али ово наличје повезивања културне историје и историје педагогије кроз расну теорију треба уочити и нагласити.

На свој начин, ова „расна хијерархија” јавља се као доминантна матрица излагања чињеница у Деспотовићевој књизи и врши ону улогу оријентира коју су у Милићевићевом уџбенику имала „хришћанска начела”. Иако ова два дела, објављена са размаком од три деценије, имају различиту вредносну основу, на први поглед парадоксално, она није битније утицала на оцену појединих аутора, праваца или периода у историји образовања. То можемо да објаснимо тиме што су оба погледа била у суштини евроцентрична и та одредница снажније је одређивала избор садржине и вредносни аспект закључака понуђених читаоцима, од „хришћанских” или „расних начела”. Најзначајније разлике у оцени појединих аутора и праваца између Парозо – Милићевића и Деспотовића, плод су стања европске педагогије у којима су њихови уџбеници настали. Тако Милићевић

(1871) сматра, не из самосталног истраживања, да је Хербартов научни систем већ застарео, док Деспотовић, тридесет и једну годину касније, детаљно и објективно приказује Хербартов систем и његове настављаче.

У том смислу, може да се каже, да су концепције образовања (или науке о образовању) шире прихваћене од њихових савременика, битно утицале на наше писце историје педагогије. То ћемо посебно показати у третирању српског педагошког наслеђа у ове две књиге. Овде само напомињемо, да је обрнути случај: да се сазнања из историје педагогије користе при конципирању савремених образовних концепција и програма у Србији био израженији на почетку једне историјске епохе. Нпр. Милићевићев прилагођени уџбеник настао при формирању Учитељске школе и настајању идеала образовања младе грађанско-чиновничке класе, имао је шири одјек и већи утицај, од Деспотовићевог потпуно професионалног и дисциплинарно омеђеног уџбеника.

Видели смо да је Милићевић имао мало извора за додатак своје књиге посвећен националној историји образовања. Деспотовић је у тој области затекао више радова, а и сâм је учинио нека истраживања. Тако је у свом уџбенику на крају сваког поглавља (обрађеног временског периода – од средњег века до краја 19. века) давао опсежне увиде у националну историју образовања. Разлика у односу на Милићевића, међутим, није била само квантитативна. Квалитативну разлику можемо да уочимо на примеру обраде највеће личности просветитељства у Срба, Доситеја Обрадовића (1739/42– 1811).

Милићевић хвали Доситеја као књижевника који је о свему писао „благо и слатко”, тако је и народну школу и наставу „омилио” [Милићевић 1871: 551–552]. Он наводи нека начела у образовању која су заступљена у Доситејевим књигама, нпр. учитељ треба да буде пример ученику, родитељи треба да подстичу радозналост деце, такође, и да пуштају децу да се играју итд. Нема ни помена о некој систематичној филозофији, дечјој психологији и науци о образовању која би се могла извести из дела Доситеја Обрадовића.

Петар Деспотовић у свом представљању педагошких идеја Доситеја Обрадовића управо креће другим смером од Милићевића. Он јасно разматра Доситеја у контексту епохе просветитељства и истиче да је Доситеј први српски просветитељ (Aufklärer) јер је цео његов књижевни рад посвећен народној просвети. Доситеј је и први српски филозоф и педагог. Као филозоф он је рационалиста, као педагог моралиста, јер у васпитању предност даје развијању воље у односу на развијање интелекта. Али сва његова наука о васпитању заснована је на филозофији с једне, и запажањима о дечјој природи с друге стране, односно на етици и психологији. Доситеј, истина, није изложио у појединачном делу свој систем науке о васпитању, али он може, по Деспотовићу, да се изведе из целине његових дела. У њима се може наћи и циљ васпитања (развијање моралног карактера) и васпитна средства (љубав, наука и примери врлинског живота). Доситеј је први у Срба извршио и поделу васпитања на телесно (коме придаје нарочити значај), умно (интелектуално, у оквиру кога разматра

и питања наставног процеса) и морално. Сва три вида васпитања су међусобно повезана, али је последњи најзначајнији. При томе, образовање карактера никако не треба да сузбија дечју индивидуалност, па је главни задатак учитеља али и родитеља, да испитују склоности ђака, односно деце. образовање девојчица и девојака представља за Доситеја Обрадовића кључ народног цивилизацијског успона [Деспотовић 1902: 277–279].

Доситеј Обрадовић се држао резервисано према школском уређењу познатом као „терезијанске реформе”, због тога што је мислио да је сваком народу потребан онакав систем школства који одговара његовим приликама и склоностима. У том духу је имао и своје концепције народних школа, виших женских школа, а његова реализована концепција Велике школе у устанничкој Србији (чији је први министар просвете био) 1811. године одударала је од тадашњег уређења високошколског образовања на Западу. Иако су многе од ових Деспотовићевих теза и данас предмет расправе, може се рећи да је већина каснијих истраживача стала на његову страну и потврдила закључак да је Доситеј Обрадовић први српски педагог, који није био ништа мање значајан од великих педагога, његових савременика. Други део Деспотовићевог закључка да је Доситеј и први Србин „који представља самостални научни правац у науци о васпитању” [Деспотовић 1902: 279], касније је био оспораван, са увиђањем и прецизирањем разних утицаја које је Доситеј примао од тадашњих и старијих педагога.

ЗАКЉУЧАК

Историја педагогије у Србији зачета је у 19. веку кроз покушаје да се хришћанско „облагорођивање” наставника повеже са изучавањем педагошких начела потребних за усавршавање у позиву (вештини). Тиме би историја педагогије била погодно средство у ширењу главних циљева народног васпитања: образовање доброг хришћанина с једне, и лојалног грађанина с друге стране.

Потом се, историја педагогије схвата као део културне историје, који третира и питања праксе и питања теорије васпитања. Очекивало се да ће оваквим приступом историја педагогије пружити васпитачима оријентацију у неговању или одбацивању педагошких традиција, као и у преиспитивању различитих педагошких иновација, које на европском простору бујају од краја 19. века. С друге стране, наука о таквом предмету као што је васпитање, као део културне историје, и сама добија ширу теоријску заснованост, коју нарочито настоји да искаже у самосталном разматрању тема из националне историје образовања. Тиме је начињен значајан помак у конституисању историје педагогије као научне дисциплине, али, парадоксално, повишењем научног и професионалног карактера знања из историје педагогије, смањивала се свест о општедруштвеном задатку ове научне области, што ће у каснијем периоду резултовати расправом о сврси њеног опстанка у програму образовања наставника.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бакић, Војислав (2009). *Белешке о просветним и културним, политичким и радним догађајима у Србији (1872–1929)*. Београд: Српска академија образовања; Ужице: Учитељски факултет.
- Васиљевић, Алимпије (1867). *Историја народног образовања код Срба*. Београд: Државна штампарија.
- Вујисић Живковић, Наташа (2008). Улога педагошке историографије у формирању педагошког знања. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 2: 1–16.
- Вујисић Живковић, Наташа (2012). *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет.
- Деспотовић, Петар (1902). *Историјска педагогика*. Београд: Дворска књижница.
- Ђорђевић, Живојин (1954). *Историја васпитања у Срба*. Београд: Научна књига.
- Макарић, Радомир (1978). Учитељска школа у другој половини 19. века и почетком 20. века. У: Р. Макарић (ур.), *Двеста година образовања учитеља у Сомбору*. Сомбор: СИЗНРВ.
- Матић, Димитрије (1866). *Наука о васпитању – Прејед историје васпитања*. Београд: Државна штампарија.
- Милићевић, Милан Ђ. (1871). *Историја педагогије*. Београд: Државна штампарија.
- Поткоњак, Никола (2006). *Образовање учитеља у Србији*. Ужице: Учитељски факултет.
- Поткоњак, Никола (2012). *Педагогија у Срба*. Београд: Едука.
- Ранковић, Аксентије (1934). *Прејед историје педагогије*. Вршац: Издање пишчево.
- Стојковић, Андрија (2002). *Филозофија историје код Срба*. Београд: Завет.
- Тешић, Владета (1967). Развој 1892–1967. У: Н. Поткоњак, *Седамдесет и пет година Каџегре за педагогију*. Београд: Филозофски факултет у Београду.
- Трнавац, Недељко (2012). *Лексикон историје педагогије српског народа*. Београд: Завод за уџбенике.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

IDEAL FUNDAMENTS OF THE HISTORY OF EDUCATION
AS TEACHING DISCIPLINES IN SERBIA IN THE 19TH CENTURY

by

NATAŠA VUJISIĆ-ŽIVKOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
nvujisic@f.bg.ac.rs

SUMMARY: The subject of this article is the ideological basis on which the study of the history of pedagogy in Serbia in the 19th century was based. The aim of the paper was to analyze the scientific and socio-ideological starting points in the conception of the history of pedagogy in Serbia. As a teaching discipline, the history of pedagogy in the research period was placed within the framework of professional education of primary school teachers and pedagogues. Therefore, the goals and tasks of the history of pedagogy were adjusted not only to the achievements of this scientific discipline in Europe at the time, but also to the projected goal of the overall education in Serbia. Textbooks on the history

of pedagogy published in this period (until 1902) represent the basic source for the analysis of the ideological foundations on which teaching in the field of the history of education was based. This analysis shows that the history of pedagogy was understood as a suitable means of harmonizing the spread of Christian principles with a “rational educational approach”, so that over time there was an increasingly professional reflection on the possibilities of using educational theories in pedagogical practice. At the same time, there was a growing awareness of the influence of general cultural history on the development of pedagogical theories, as well as the importance of the national pedagogical heritage.

KEYWORDS: history of pedagogy, Serbia, textbooks, teacher subject, education

THE SELECTION OF TOPICS IN GOOD PRACTICE OF TEACHING THE HOLOCAUST IN ENGLAND AND REPUBLICA SRPSKA

A CASE STUDY

DANILO KOVAČ

Sapienza University of Rome
Faculty of Literature and Philosophy
Piazzale Aldo Moro, 5 – CU003, Rome, Italy
daniilo.kovac.17@alumni.ucl.ac.uk

ABSTRACT: Even though the last decades have witnessed an increased educational interest in the Holocaust, there is no single response to what topics should be incorporated into the Holocaust curricula. This paper aims to compare the teaching preferences in selecting Holocaust-related topics in good practices of two education systems, namely Republika Srpska (Bosnia and Herzegovina) and England (United Kingdom). Research questions were focused on determining similarities and differences across the two systems and identifying relevant and original teaching practices to be shared and exchanged. Four history teachers from Republika Srpska and four English history teachers were interviewed. Questionnaires were distributed to 32 students from Republika Srpska and 21 from England. The quantitative data reveal that historical background has a more ostensible impact on the Republika Srpska education system. Significant discrepancies in teachers' and students' preferences have been identified in both systems. Qualitative data revealed original English teaching ideas potentially useful for the Republika Srpska educators teaching the Holocaust, persecution of the Serbs in the Second World War and addressing recent Yugoslav wars. Many of the identified practices might be helpful to educators beyond the two education systems.

KEYWORDS: Holocaust education, history education, Republika Srpska, England

INTRODUCTION

Even though the last decades have witnessed an increased educational interest in the topic, academic stances about crucial questions in Holocaust education still differ [Stone 2004; Totten 2001; Totten & Feinberg 2016]. In the same vein, there is no single response to what topics should be incorporated into the Holocaust curricula [Gray 2015]. To emphasize the emotionally difficult nature of the subject, academics coined the term “difficult histories” and “traumatic past” [Epstein and Peck 2017; Psaltis et al. 2017]. Given that teaching this kind of history entails numerous teaching challenges [Kovač 2021a: 136–137], the reasons for teachers’ preferences in the selection of Holocaust-related topics and the exchange of original teaching ideas are worth exploring.

This empirical research compares teaching preferences in the selection of topics in the two Holocaust curricula, one of which is Republika Srpska, an entity within Bosnia and Herzegovina that has an autonomous education system. The second education system included in the comparison is one of the autonomous education systems within the United Kingdom (the education system of England). This research partly relied on a larger-scale study conducted by the University College London’s Institute of Education, analysing stances of secondary school English Holocaust teachers [Pettigrew et al. 2009]. Even though the study by Carrier et al. [2015] analyses Holocaust curricula in 135 education systems, it is based on theoretical rather than empirical research. Apart from that, the authors did not include Republika Srpska education system. Apart from the research by Kovac [2022], which was focused on the teaching aims rather than the selection of teaching topics, Holocaust education in Republika Srpska is not included in any other international comparative research, which represents a research gap, which will be addressed in this paper.

To successfully compare the relevant aspects of Holocaust education in Republika Srpska and England, several information about their curricula should be considered.

Firstly, the Holocaust is an obligatory topic in both England and Republika Srpska.

Secondly, all students participating in the research deal with the Holocaust at the age of 18 (or 19 in some cases), in the final grade of their grammar school/ further education.

Thirdly, history curricula in Republika Srpska stipulate only one class for teaching the Holocaust, within the topic “The World War II 1939–1945”. On the other hand, teachers from England possess more freedom and flexibility in shaping the curricula, Pettigrew et al. [2009: 89]. The teachers from England included in our research devoted four classes to teaching the Holocaust. Two of them were focused on its causes and consequences. The third class aimed to tackle the issue of what Britain (could) had done to prevent the escalation of the Holocaust, and the last one was a preparation for the school trip to Auschwitz.

Fourthly, students in both education systems are academically prepared to tackle the topic. While both the curricula cover the rise of Nazism in Europe and the course of the Second World War, the English curriculum also includes Jewish history before the Holocaust and their culture and religious life.

Lastly, the difference in the historical context of the Serbs from Republika Srpska and the English people should be emphasised. Unlike the English, Serbian people suffered the genocide within the Independent State of Croatia.

This paper aims to compare teaching preferences in selecting Holocaust-related topics in good practices of two Holocaust curricula, namely, Republika Srpska (Bosnia and Herzegovina) and England (one of the United Kingdom's education systems). Hopefully, the following research questions will help reflect the abovementioned research aim:

Firstly, what are the main similarities and differences between teachers' selection of topics in Republika Srpska and England?

Secondly, what are the main differences/discrepancies between teachers' and students' preferences in selecting Holocaust-related topics across both the systems?

Thirdly, what are (if any) original teaching practices which might be exchanged between the two education systems?

METHODOLOGY

Sampling information

Questionnaires were distributed to 32 students from Republika Srpska and 21 from England. All of the students were 18/19 years old, attending the final grade of their grammar school/further education. Interview data were derived from the responses of four Republika Srpska and four English history teachers.

Given that the focus of this research is "good practices", schools that have been selected are those paying particular attention to teaching the Holocaust. The research has included the oldest and the largest grammar schools in Republika Srpska, whose teachers attended various Holocaust-related seminars. A London reputable school, closely collaborating with the UCL Centre for Holocaust Education, was selected as a counterpart.

Research instruments

Given that the focus of this research is why teachers, rather than students, think in a particular way and put into practice original teaching ideas, semi-structured interviews have been used to analyse teachers' answers. On the other hand, students' answers identified potential discrepancies between their and teachers' preferences. This is why questionnaires have been deployed to collect students' preferences. It might be sensible to assume that expanding this research by interviewing students and analysing why they think in a particular way may yield valuable data. Nonetheless, such research would surpass the scope of this paper.

Given that Holocaust might be emotionally difficult and traumatic, the first two interview questions aimed to identify the most challenging Holocaust-related topics and how teachers deal with these challenges. Accordingly, teachers were first asked, "What Holocaust-related topic do you find most challenging

to teach?” With the hope of discovering original teaching practices in this respect, the second question aimed to discover “How do you (teachers) attempt to overcome these challenges?”. The third and fourth questions aimed to discover possibly inspirational topics and teaching practices. Educators were asked, “What topics, if any, do you find inspirational to teach?” and “What topics would you include if you had complete freedom?”

Students’ questions were simplified to increase their responsivity. It is in line with both Scott & Morrison [2006] and Cohen et al. [2011], arguing that one of the main preoccupations when designing a questionnaire lies in respondents’ understanding of the questions. The three open questions were focused on the same topics as those for teachers. Firstly, What Holocaust-related topics did you (student) find challenging to understand? Secondly, what topics, if any, did you find inspirational to learn about? Thirdly, what topic, if any, would you like to learn more about?

Data processing methods and Ethics

Teachers’ answers were analysed quantitatively for the purpose of comparison and qualitatively to examine their original teaching ideas. Qualitative data were processed by content analysis, inductive and deductive types [Elo & Kyngäs 2008]. On the other hand, students’ answers were analysed only quantitatively. This approach is in line with Scott & Morrison [2006] and Davies [2001], arguing for the benefits of combining qualitative and quantitative data.

Students and teachers participated in the research voluntarily and anonymously. They had been given information sheets and consent forms. Interviews were recorded. Prior to conducting this research, the Ethics Approval of the University College London’s Institute of Education had been obtained.

RESULTS AND DISCUSSION

What topics do teachers deem most challenging to teach?

Teachers were asked to identify topics of the Holocaust that they found most challenging to teach (Table 1).

Table 1. Data revealing teachers’ challenging topics

Teachers’ responses	Republika Srpska (n)	England (n)
Persecution of children	3	0
Reading diaries	2	0
Holocaust by bullets	1	0
Life in ghettos and concentration camps	1	2
Treatment of the disabled	0	1
Teaching in multinational environment	0	1
Holocaust denial	0	1

The challenge of a teacher from England deserves particular attention. It is related to some of the specificities of his school, having many students and teachers with disabilities. The teacher explained that those students feel a tremendous amount of upset when learning about the treatment of the disabled people in Nazi Germany.

If they (students with disabilities) were alive in the late 1930s, and early 1940s Germany, those disabilities would result in them heading off to a camp or sterilised. We do not tell that actually in their face, but they understand that their life would be much different.

The last teacher referred to another teaching challenge – addressing the Holocaust atrocities in the presence of one or more students of German origin, stating that “they (German students) sometimes feel a considerable amount of guilt, responsibility and shame.”

The teacher explained that the situation was common in his multicultural school. He mentioned the possibility of teaching the Holocaust in the presence of both a German and a Jewish student.

The data reveal that teachers from Republika Srpska experience many similar challenges, while their colleagues’ answers from England are more diverse. The data also showed that persecution of children is the most challenging topic for teachers from Republika Srpska. Two of the teachers referred to their national context, mentioning the persecution of Serbs within the Independent State of Croatia.

Teachers from England included in a larger-scale study conducted by the British Institute of Education reported various challenges: the organisation of teaching content (selection and sequence of Holocaust-related topics), dealing with prejudice and cultural diversity of their students [Pettigrew et al. 2009: 87–94].

How do teachers attempt to overcome their challenges?

Teachers were asked how they overcome challenges related to Holocaust teaching (Table 2).

Table 2. Data revealing the teachers’ attempt to overcome their challenges

Teachers’ responses	Republika Srpska (n)	England (n)
Preparation at home	2	0
Showing photography	1	0
Focusing on recent German contributions	0	1
Engagement of specialised stuff	0	1
Unclear/vague responses	0	2

The interview data extracted from teachers of Republika Srpska reveal that two of them find preparation activities helpful in this respect.

One of the teachers from Republika Srpska uses photography as it “speaks for itself.”

For that purpose, I use photography. I spare myself, and students can see what is shown in the photography. Photography speaks for itself.

Using tentative language, two of the teachers from England struggled to explain how they overcame their teaching challenges.

The third teacher from England was more specific. He gave an insight into his methodology when overcoming the challenge of teaching the Holocaust in the presence of students with disabilities. Both his teaching and his schools policy seem to be focused on relief of students’ psychological pressure of living with disabilities:

I would say that we actually do not consider disabilities as inherent weaknesses but as weaknesses that can be overcome and can be dealt with. Our focus is on maximising the quality of life. We explain that disabilities are something which they can overcome these days.

Apart from the general description, the teacher emphasised the benefits of investing additional time and resources to overcome his learning challenge.

In our school, we have an active special educational needs department, and we have those students. We try to accommodate that, whether that be additional laptops or additional time for the assessment of those students. It may be providing a support teacher one to one when dealing with a sensitive topic or someone who will be a reader of their assessment. We are very proud of that. By learning about the Holocaust, students might appreciate the benefits of living in the 21st century.

The last teacher from England elaborated on the challenge of teaching the Holocaust atrocities in the presence of a German student. In this context, he pointed out the benefits of emphasising the recent German contributions to the humankind and question of the refugees, as well as avoiding any generalisation.

We look at what Germany has done recently. We address the question of refugees and German efforts in that respect. We also challenge the idea that all the Germans were the Nazis. In doing so, we also address different examples from Nazi Germany. We try to find a proper balance.

Using photography, which “will speak for itself”, as described by a teacher from Republika Srpska, seems to be problematic. Without adequate contextual explanation, arousing students’ emotions is not educationally beneficial [Salmons 2011].

The reconciliatory approach of the teacher from England when teaching the Holocaust in the presence of a German student might be helpful to Republika Srpska schools, teaching persecution of the Serbs in the Second World War in the presence of one or more students of Croatian origin. It goes without

saying that the teachers should do their best to meaningfully address the critical topic of Serbian persecution, trying to avoid the detrimental personal shame of any student. The same methodology might be adopted to address the atrocities during the Yugoslavian wars of dissolution. It might be sensible to assume that the teachers in the countries of former Yugoslavia might teach the topic in the presence of students of, until recently, belligerent nations. It goes without saying that teaching history in post-conflict societies might be particularly challenging [Kovac 2021b].

English teachers included in the research by Pettigrew et al. [2009: 95] reported that getting to know their students better helps when addressing the topic of the Holocaust. This finding indicates the importance of good relations between teachers and students when addressing the Holocaust.

What topics do teachers find inspirational?

Teachers were asked whether there is any Holocaust-related topic they find inspirational to teach (Table 3).

Table 3. Data revealing teachers' inspirational topics

Teachers' responses	Republika Srpska (n)	England (n)
Youth organisations	1	0
Racial theories	1	0
The industrialisation of the Holocaust	1	0
The life of Jews before the war	1	0
Testimonies of survivors	1	1
Question of forgiveness	0	1
Question of justice	0	1
Difficult choices of ordinary people	0	1
Maintaining faith in difficult situations	0	1
Being polite in difficult situations	0	1

During the interview, one of the teachers from England gave an exceptionally detailed answer. The teacher is more inspired to convey various moral messages than to develop historical knowledge.

It is the ordinariness of resistance. Maintaining your faith or educating your child despite everything that was going on. Acts of kindness that were possible, not everywhere, but those sorts of things. Then these choices are beyond my comprehension. Some parents had to decide which child to send to Britain as they could not afford to send all three.

Focusing on inspirational teaching topics indicates the teachers from Republika Srpska are more inspired to teach the content that aims to develop historical knowledge rather than focusing on social and moral messages. On the other hand, teachers in England seem more inspired to discuss moral questions

raised by the Holocaust, namely the questions of justice, forgiveness, maintaining faith and being polite. The most commonly specified topic relates to the question of resistance. These findings correspond with Hector [2000] and Russell [2006], indicating that teachers across the United Kingdom prefer approaching the Holocaust with broad moral aims. However, it should be noted that the teachers included in these researches were not historians, teaching the Holocaust through various subjects.

The dichotomy of these preferences corresponds with the recent debates about the overarching aims of Holocaust education. Adorno [1998], Landau [1989] and Short [2003] are among the academics claiming that transmitting moral or social messages equals educating thoughtful citizens. On the other hand, many academics [Destexhe 1995; Salmons 2000] argue that the main aim should be developing historical knowledge without any moral or social agenda. Given that the question of aims in Holocaust education is considered an open question [Kovač 2021a], the dichotomy of preferences of the teachers included in this study seems reasonable.

Nonetheless, the research revealed some worrying data. Four out of six topics specified by the teachers from Republika Srpska – Implementation of anti-Jewish laws, racial theory, Nazi propaganda, and Nazi education, are presented in the textbooks from a perpetrators' perspective. Furthermore, the methodology of using photography without adequate explanation – as specified by one of the teachers, confirms the presence of the unwanted perspective.

What topics would teachers include if they had complete freedom?

Teachers were asked what topics they would include had they had complete freedom (Table 4).

Table 4. Data revealing the topics teachers' would include if they had complete freedom

Teachers' responses	Republika Srpska (n)	England (n)
Jewish life before the Holocaust	3	1
Jewish life after the Holocaust	3	0
The process of depriving the Jews of their civil rights	1	0
Individual stories	1	0
Contemporary anti-Semitism	1	0
Formation of Israel	1	1
Consequences of the Holocaust	1	0
Comparison with other genocides	1	1
Yugoslavian wars	0	1
The centrality of the Holocaust in the creation of the state of Israel	0	1
The myth of stabbing Germany in the back	1	0
The trial of Eichmann	1	0
The question of legacy	0	1

Apart from the section revealing teaching challenges, the historical context and national Second World War experience were referred to on this occasion. One of the teachers from Republika Srpska explained he would include and compare the genocide against the Serbs within the Independent State of Croatia. Interestingly, an English teacher mentioned a comparative analysis of the wars of Yugoslavian dissolution.

While a teacher from Republika Srpska stated that he would begin his history of antisemitism at the beginning of the 19th century, one of the teachers from England emphasised the importance of addressing the Jewish life and culture at an earlier point in time. The same teacher from England holds the view that a much longer history of antisemitism is essential for understanding the historical background of the Holocaust:

Students often do not understand the diversity of Jewish life. Equally, the fundamental thing is that antisemitism has a very long history, and it has changed direction so many times in history, leading eventually to a racial definition and persecution of the Jews as a race rather than a religious group. They know nothing about the religious context, which on one hand, is not a problem as the Nazis did not prosecute them for religious reasons. They recognise Jews as they would recognise Muslims or Christians, and they know nothing about the idea that it is perfectly possible to be Jewish and be an atheist.

The same teacher touched upon another critical question – cross-curricular teaching.

I would like to talk about legacy, looking at memory and representation in art, literature and cultural elements. The inter-curricular connections are not made in the UK. There must be Jewish authors, artists or musicians that students encounter somewhere across the curriculum, but we do not acknowledge their Jewishness. I would like to look at what is already there in the curriculum and find these connections. However, several teachers coordinated our exhibition two months ago.

Even though two of the teachers from Republika Srpska would include a more recent pre-war life of the Jews, it might be sensible to assume that they missed an important aspect. A considerably earlier starting point would enable reflection on a long history of antisemitism, necessary for critical contextual explanations, as touched upon by a teacher from England and recommended by Gray [2015].

Nonetheless, the arguments of a teacher from England about the absence of cross-curricular teaching are not necessarily valid. A large-scale study showed that cross-curricular teaching is present in many British schools [Petigrew 2009: 91]. The importance of cross-curricular teaching in Holocaust education has been emphasised by Chapman [2020: 54], explaining that the Holocaust should be approached through several distinct “optics”, or ways of seeing.

What Holocaust-related topics did students find challenging to understand?

In questionnaires, students were asked to specify any topics they found challenging to understand. (Table 5). Topics related to historical knowledge – *The role of Britain, the reasons why the Jews were targeted, Anti-Semitism, knowing what is reliable and what is not, and more teaching about it* – were chosen by 52.38% of the British students. No students from Republika Srpska reported a learning challenge in the context of historical knowledge. Assessing the knowledge of the students in Republika Srpska would reveal whether their Holocaust understanding is on such a level that they do not have any learning challenges. If this is not the case, reporting no learning challenge might reveal a lack of interest.

Table 5. The topics students have found challenging to understand

Students' responses	Republika Srpska [% (n)]	England [% (n)]
No challenge	84.40 (27)	47.6 (10)
To explain the inexplicable	12.50 (4)	4.76 (1)
Questions that reveal a lack of contextual understanding	3.12 (1)	0
The role of Britain	0	9.52 (2)
Why the Jews	0	9.52 (2)
Anti-Semitism	0	9.52 (2)
Why it happened	0	4.76 (1)
Not able to read – related to historical knowledge	0	9.52 (2)
Knowing what is reliable and what is not	0	4.76 (1)
Need more teaching about it	0	4.76 (1)

What topics do students find inspirational?

In this question, students were supposed to specify the topics they found the most inspirational to learn about (Table 6).

Reasonably, teachers from Republika Srpska are not inspired to teach about concentration camps, even though the topic seems to be arousing most of their students' curiosity. Quite adversely, the teachers try to avoid the theme and deem it challenging to teach.

Even though three out of four teachers in England are inspired to teach about resistance, the theme arouses inspiration with only one among 21 surveyed students. Assessing students' knowledge might reveal valuable results in this respect. If their level of knowledge turns out to be high, it might be that the reasons they are inspired by topics different from their teachers' lie with their intellectual maturity. As Gray [2015] emphasised, students learn about the Holocaust in different ways, many of which are not linked with their academic settings. In other words, students' sources of inspiration might lie outside of the classroom setting.

Table 6. The most inspirational topics in the eyes of students

Students' responses	Republika Srpska [% (n)]	England [% (n)]
None of the topics	15.62 (5)	14.28 (3)
The treatment of people in concentration camps	28.12 (9)	4.76 (1)
Spreading of Nazi ideology	12.50 (4)	0
The scale of the Holocaust	2.86 (1)	0
Hitler's rise to power	2.86 (1)	0
Causes of the Holocaust	6.25 (2)	0
Each topic	12.50 (4)	9.52 (2)
Nazi trials	2.86 (n1)	0
Resistance of ordinary people	2.86 (1)	4.76 (1)
Individual responsibilities	2.86 (1)	0
Testimonies of survivors	2.86 (1)	30.00 (7)
Deepening knowledge of the Second World War	0	4.76 (1)
Importance of understanding why to prevent anything of that type	0	4.76 (1)
How quickly a population or society can turn to blame the other	0	0
Life in a ghetto	0	4.76 (1)
Choices humans made, even if the choices were not great or severely limited	0	9.52 (2)
Restitution of property	0	4.76 (1)
How antisemitism has ceased over time	0	0

What topic(s) would students like to further explore?

In their questionnaires, students were asked to specify the topics, if any, that they would like to learn more about (Table 7).

More than 30% of the students in both Republika Srpska and England reported that they would not like to expand their Holocaust knowledge. It might be sensible to assume that the disturbing content could impede students' interest in the topic. Surprisingly, comparing this data with those from the previous question leads to an opposite conclusion. The previous question (What topics do students find inspirational?) reveals that life in concentration camps and testimonies of survivors are the topics most commonly referred to by both English and Republika Srpska students either as inspirational topics or the topics they would like to learn more about. Seemingly, both of the topics are linked to the cruellest aspects of the Holocaust. The finding that the most significant number of students would like to explore further the cruellest aspects of the Holocaust, which half of the interviewed teachers in Republika Srpska tended to bypass, seems worrying. The same discrepancy exists in the context of England's education system.

Table 7. Topics students would like to learn more about

Students' responses	Republika Srpska [% (n)]	England [% (n)]
None	31.25 (10)	30.00 (7)
To explain the inexplicable	15.62 (5)	0
Testimonies of survivors	18.75 (6)	4.76 (1)
Individual stories	9.37 (3)	4.76 (1)
Experiments in concentration camps	3.25 (1)	0
Consequences of the Holocaust	6.25 (2)	9.52 (2)
Return of prosecuted to everyday life	3.12 (1)	0
Causes of antisemitism	6.25 (2)	4.76 (1)
Life in concentration camps	3.12 (1)	14.28 (3)
Causes of the Holocaust	3.12 (1)	4.76 (1)
Holocaust in former Yugoslavia	3.12 (1)	0
Resistance	6.25 (2)	0
Prosecution of other groups – Slavs, Roma, homosexuals.	3.12 (1)	0
Evolution of Hitler's radical thoughts	3.12 (1)	0
Jewish life before the Holocaust	3.12 (1)	0
How allied armies helped survivors when they liberated concentration camps	0	4.6 (1)
More global knowledge-causes, consequences, events	0	4.76 (1)
What happened in Channel Islands	0	0
Post-war justice	0	4.76 (1)
Responsibilities of other countries, not just Germans	0	9.52 (2)
British responses	0	4.76 (1)

Drawing on students' initial interests may be necessary for learning outcomes, as one of the crucial questions – the question of motivation – is likely to be resolved initially [Kitson et al. 2011; Harris 2005]. Allowing students as much freedom as possible in the choice of topics is recommended by Hammond [2011]. These suggestions might be helpful for the teachers of both education systems to increase the interest of their students in studying the Holocaust.

Limitations

As emphasised by Robson & McCartan [2016] and Scott & Morrison [2006], the validity of the quantitative research with small samples is limited. The replication of the research, which would include a more significant number of participants, would increase the validity of the conclusions. On the other hand, this research is focused on “good practices”, the examples of which are rare within the developing society of Republika Srpska. In this context, a small number of interviewed teachers were necessary. Apart from that, some of the qualitative findings, where the teachers share original teaching ideas, partly overcome the limitation of small samples.

Another limitation of the comparison lies in the fact that the teachers in the two education systems have a different number of lessons assigned for teaching the Holocaust. Nonetheless, the question in which the teachers express their Holocaust teaching theoretical and hypothetical ideas is not subject to this limitation.

CONCLUSIONS

The data show four notable differences between the education systems. Firstly, the answers of Republika Srpska teachers seem to be more in unison compared to their colleagues from England when it comes to specifying their teaching challenges. In other words, teachers from Republika Srpska seem to experience similar challenges. Secondly, unlike their colleagues from England, the teachers from Republika Srpska are more inspired to teach historical topics rather than focusing on social and moral messages. Thirdly, students' responses reveal that students from Republika Srpska have more challenges with the category of psychological questions raised by the Holocaust, while their English peers reported more challenges with historical knowledge. Thirdly, teachers of Republika Srpska seem to be more inclined to accept a perpetrator-lead perspective, which reflects itself in showing pictures of atrocities without adequate explanations and following the course of the textbook. Lastly, the national experience during the Second World War appears to have a more significant influence on the teachers from Republika Srpska, noting a similarity between the atrocities committed against the Serbs during the Second World War and the Holocaust as a disturbing topic. The British historical background seems to have a lesser impact on the selection of Holocaust themes.

The data reveal two notable discrepancies in teachers' and students' answers within both education systems. Firstly, while all teachers in Republika Srpska included in this research found distressing topics challenging to teach, no student referred to the disturbing content of the Holocaust as a learning challenge. In the same vein, no English student reported this challenge in the context of learning about atrocities, while half of their teachers found the same topic challenging to teach. Furthermore, life in concentration camps and testimonies of survivors are two topics that are most commonly identified, by both English and Republika Srpska students, either as inspirational or topics they would like to learn more about.

Secondly, the data show a significant discrepancy between the topics teachers would like to include if they had complete freedom and the topics students would like to learn more about. This is the case in both education systems. The teachers might consider researching and drawing on students' initial interests in both education systems to increase students' interest in studying the Holocaust. The fact that more than 30% of students in both Republika Srpska and England reported that they would not like to expand their Holocaust knowledge might be worrying and requires further research.

The research reveals good English practices, which could be exceptionally useful for Republika Srpska educators.

The first potential benefit is the methodology used when educating about the Holocaust atrocities in the presence of a German student. An aspect which deserves particular attention in this context is the incorporation of positive German contributions in other contexts, challenging any generalisation or possible identification of the whole nation with the perpetrators' national identity. Like the teacher addressing the Holocaust in the presence of German students, the Republika Srpska teachers and their colleagues from the region are likely to experience a similar challenge – to teach the wars in Yugoslavia to the members of different nations involved on warring sides of the war atrocities.

The second benefit lies with a very detailed methodology, as explained by an English educator teaching the Holocaust in the presence of students with disabilities.

The third benefit for both the education systems lies in the emphasis on cross-curricular Holocaust teaching. Considering that Holocaust education is in the process of reformation and receives increased attention in Republika Srpska education system, cross-curricular teaching is one of the aspects worth considering.

This paper, including Republika Srpska in an international comparative analysis, gave an academic contribution to its Holocaust education, which is especially important in post-conflict societies.

It goes without saying that some of the abovementioned original teaching ideas might be applied beyond these two education systems. Accordingly, it is expected that these original ideas gave a modest contribution to the challenges of teaching “difficult histories” and “traumatic past”.

REFERENCES

- Adorno, Theodor (1998). *Critical Models: Interventions and Catchwords*. New York: Columbia University Press.
- Carrier, Peter; Eckhardt Fuchs and Torben Mesinger (2015). *The International Status of Education about the Holocaust. A Global Mapping of Textbooks and Curricula*, Paris: Unesco.
- Chapman, Arthur (2020). Learning the Lessons of the Holocaust: A Critical Exploration. In: Foster, Stewart; Pearce, Andrew Pettigrew, Alice (Eds.), *Holocaust Education in the Twenty-first Century: Challenges and controversies*. London: UCL Press, 50–74.
- Davies, Philip H. J. (2001). Spies as Informants: Triangulation and the Interpretation of Elite Interview Data in the Study of the Intelligence and Security Services. *Politics* 21(1): 73–80.
- Destexhe, Alain (1995). *Rwanda and Genocide in the Twentieth Century*. Pluto.
- Elo, Satu and Helvi Kyngäs (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62(1): 107–115.
- Epstein, Terrie and Carla L. Peck (2017). *Teaching and learning difficult histories in international contexts: A critical sociocultural approach*. New York: Routledge.
- Gray, Michael (2015). *Teaching the Holocaust: Practical approaches for ages 11–18*, Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
- Hammond, Kate (2011). Pupil-led historical enquiry: “what might this actually be?”. *Teaching History*, 144: 44–50.
- Harris, Richard (2005). Does differentiation have to mean different? *Teaching History*, 118: 5–12.

- Hector, Stewart (2000). Teaching the Holocaust in England. In: Davies, Ian (Ed.), *Teaching the Holocaust*. London: Continuum, 105–117.
- Kitson, Alison; Chris Husbands and Susan Steward (2011). *History for All. Teaching and Learning History 11–18: Understanding the Past*, Maidenhead: Open University Press.
- Kovac, Danilo (2021). What Should Be the Purposes of History Education? *2nd World Conference of Teaching and Education*. Vienna, Austria. Conference proceedings, 288–299.
- Kovač, Danilo D. (2021). On Open Questions in Holocaust Education. *Иновације у настави*, 3: 135–152.
- Kovač, Danilo (2022). A case study comparing good practice in the use of pedagogical resources in Holocaust education in England and Republika Srpska, *Istorija 20. veka*, 40(1): 233–251.
- Landau, Ronnie (1989). No Nazi war in British history? *The Jewish Chronicle*, 25: 1–20.
- Louis, Cohen; Lawrence Manion and Keith Morrison (2011). *Research methods in education*, Oxon: Taylor Francis Group.
- Pettigrew, Alice; Stewart Foster, Johnatan Howson, Paul Salmons, Ruth-Anne Lenga, Kay Andrews (2009). *Teaching About the Holocaust in English Secondary Schools. An empirical study of national trends, perspectives and practice*. London: Institute of Education.
- Psaltis, Charis; Mario Carretero, Sabina Cehajic-Clancy (2017). *History education and conflict transformation: Social psychological theories, history teaching and reconciliation*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Robson, Colin and Kieran McCartan (2016). *Real World Research: A Resource for Users in Social Research Methods in Applied Settings*. West Sussex: John Wiley & Sons.
- Russell, Lucy (2006). *Teaching the Holocaust in school history*. London: Continuum.
- Salmons, Paul (2000). *Torn Apart: A Student's guide to the Holocaust Exhibition*. London: Imperial War Museum.
- Salmons, Paul (2011). Universal meaning or historical understanding? The Holocaust in history and history in the curriculum. *Teaching History*, 141: 57–63.
- Scott, David and Marlene Morrison (2006). *Key ideas in educational research*, London – New York.
- Short, Geoffrey (2003). Lessons of the Holocaust: A Response to the Critics. *Educational Review*, 55(3): 277–287.
- Stone, Dan (2004). *The Historiography of the Holocaust*. New York.
- Totten, Samull and Stephen Feinberg (2016). *Essentials of Holocaust Education: fundamental issues and approaches*. New Yourk, NY: Routledge.
- Totten, Samuel (2001). *Teaching Holocaust Literature*. Boston, MA: Allyn and Bacon.

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

СТУДИЈА СЛУЧАЈА КОЈА УПОРЕЂУЈЕ ИЗБОР ТЕМА
У ДОБРОЈ ПРАКСИ НАСТАВЕ О ХОЛОКАУСТУ
У ЕНГЛЕСКОЈ И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

ДАНИЛО КОВАЧ

Сапиенца Универзитет

Факултет књижевности и филозофије

Piazzale Aldo Moro, 5 – CU003, Рим, Италија

danilo.kovac.17@alumni.ucl.ac.uk

РЕЗИМЕ: Иако последњих деценија расте образовни интерес, још увијек не постоји јединствен став о избору тема везаних за Холокауст, које треба уврстити у наставне планове и програме. Овај рад има за циљ поређење ставова наставника по питању избора тема везаних за Холокауст у два образовна система. У питању је

образовање Републике Српске (Босна и Херцеговина) и Енглеске (један од образовних система Уједињеног Краљевства). Истраживачка питања су била усредсређена на утврђивање сличности и разлика између ова два система и на препознавање релевантних и оригиналних наставних пракси и искустава који би се могли размијенити. Интервјуисана су четири наставника историје у Републици Српској и четири наставника историје у Енглеској. Тридесет два ученика из Републике Српске и двадесет један ученик из Енглеске су попунили упитнике потребне за ово истраживање. Квантитативни подаци откривају да национални историјски контекст има већи утицај на наставу Холокауста у Републици Српској. Уочена су значајна одступања у ставовима наставника и ученика, како у оквиру једног, тако и другог образовног система. Квалитативном обрадом података анализирани су оригиналне идеје наставника у Енглеској, које могу бити корисне за просвјетне раднике Републике Српске. Ове наставне праксе могу се прилагодити и за обраду страдања Срба у Другом свјетском рату, као и ратове деведесетих на подручју бивше Југославије. Многе од идентификованих идеја могу бити корисне и за просвјетне раднике изван ова два образовна система. Ово истраживање дало је иницијални академски допринос настави Холокауста у Републици Српској, будући да ова тема раније није била обрађивана.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: настава Холокауста, историја, Република Српска, Енглеска, теме

UDC 658.3
UDC 005.32:331.101.3
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2283443C>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УТИЦАЈ МОТИВАЦИЈЕ И ЗАДОВОЉСТВА ПОСЛОМ НА ПЕРФОРМАНСЕ ЗАПОСЛЕНИХ

МИЛЕНА ЦВЈЕТКОВИЋ

Висока школа академских студија „Доситеј”,
Булевар војводе Путника 7, Београд, Србија
cvjetkovicm@gmail.com

САЖЕТАК: Мотивација запослених и задовољство послом тема су бројних истраживања. Ова тема представља неисцрпни извор нових сазнања и због своје актуелности привлачи пажњу многих истраживача. Савремени токови пословања диктирају услове из којих проистичу и нови фактори који подстичу мотивацију и задовољство запослених. Задовољног радника покреће ентузијазам који га мотивише на постизање ефективнијих резултата рада. Такви радници утичу на већу продуктивност рада што доприноси ефикаснијем остваривању циљева организације. Предмет истраживања овог рада је анализа утицаја мотивације и задовољства послом на пословне перформансе запослених. Резултати корелационе анализе су потврдили постојање статистички значајних релација између варијабли мотивације и задовољства послом и варијабли перформанси запослених. Регресиони модел је указао да су фактори мотивације запослених највећи утицај остварили на преузимање иницијативе као перформансе запослених. Варијабле мотивације запослених које су оствариле највећи појединачни допринос на перформансе запослених су задовољавајуће накнаде и праведна организациона политика и правила. Резултатима регресионе анализе потврђен је највећи утицај фактора задовољства послом на варијабле иновативност и креативност, док су највећи појединачни допринос оствариле варијабле ефикасна комуникација са менаџментом, организациона култура, као и занимљив и узбудљив посао. На основу резултата Т-теста утврђено је постојање статистички значајне разлике када су у питању перформансе запослених у односу на разлике у годинама радног стажа. Резултати истраживања указују на кључне факторе мотивације и задовољства послом чијим унапређењем менаџмент организације може

знатно унапредити перформансе својих запослених и учинити њихов рад продуктивнијим.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мотивација, задовољство послом, перформансе запослених, организациона посвећеност, продуктивност

JEL: J24, M12, M54

У савременим токовима пословања значајно место у постизању конкурентске предности на тржишту има знање [Cvjetković et al. 2017]. Унапређење знања, индивидуалног и организационог, кроз обуку и развој запослених и стварање организационе културе која подстиче размену идеја и мишљења, представља кључни фактор успешног пословања. Организације као важан фактор успешног пословања истичу подстицање задовољства запослених. Очекивања запослених у погледу напредовања и усавршавања постају све израженија [Јакшић и Јакшић 2014].

Мотивација запослених игра важну улогу у управљању људским потенцијалима. Путем мотивације запослени се везују за организацију. Менаџери уз помоћ мотивационих стратегија омогућују запосленима да искажу свој иновативни и креативни потенцијал и да се идентификују са организацијом и буду јој лојални [Nićin i dr. 2014]. Истраживање [Ali et al. 2016] је утврдило да организација не може да остварује постављене циљеве без мотивисања запослених.

Циљ менаџмента организације је усклађивање индивидуалних циљева запослених са организационим циљевима. Путем мотивације и задовољства запослених развија се потенцијал људског капитала чији се рад ставља у функцију постизања циљева организације [Videnović 2012].

Како мотивација доприноси побољшању перформанси запослених, циљ организације је да њихови запослени буду високо мотивисани [Милановић и Радосављевић Његић 2019]. Задовољство послом формира код запослених став и осећај да пословни успех организације доживљавају као свој лични успех [Čukanović Karavidić i Jovančević 2014]. Као најзначајније вештине запослених у савременом пословању, издвојиле су се решавање комплексних проблема, критичко мишљење и креативност, али и адекватно управљање људима. Управо ове вештине представљаће кључ успеха високо иновативних организација [Ђорђевић i dr. 2021].

Досадашња истраживања чији је предмет била мотивација и задовољство запослених указала су на различите факторе и њихове међусобне утицаје. Задовољство послом и радна мотивација показали су значајан утицај на учинак запослених [Sari et al. 2019]. Уколико запослени осећају подршку својих претпостављених они раде боље и посвећенији су [Freat et al. 2018]. Тремблај и Симард [2018] установили су директну и позитивну везу између социјалне подршке сарадника и менаџера и учинка на послу. Уколико се управљање више усмери на људе, него на задатке, запослени ће одговорити већим радним учинком [Ng 2017]. Истраживање је потврдило утицај организационе културе, става менаџера, садржаја посла и награђивања остварених резултата запослених [Saeed et al. 2013].

Програми обуке, развоја и комуникације унутар организације имају позитиван однос и повећавају организациону посвећеност запослених.

Посвећеност запослених доприноси развоју организације, и то превасходно кроз висок учинак [Dipa et al. 2021]. Организациона посвећеност може се побољшати јачањем организационе културе и задовољства послом [Ulfa et al. 2021]. Истраживање [Silvia and Rakhmad 2021] показује да снажна организациона подршка и позитивна организациона култура имају значајан утицај на посвећеност запослених у организацији. Карактеристике посла и перципирана организациона подршка имају позитиван и значајан утицај на ангажовање запослених [Siryono 2021]. Менаџмент ће утицати на задржавање висококвалитетне радне снаге тако што ће им створити услове да побољшају своје способности, повећати њихову мотивацију и пружити им прилику да учествују у процесу доношења одлука док их истовремено подржавају у управљању променама [Kossyva 2021].

КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Приказано истраживање базирано је на досадашњим резултатима и закључцима који су произишли из анализе мотивације запослених, задовољства послом и перформанси запослених. Мотивација је унутрашњи ентузијазам запослених који их подстиче да остварују ефикасне резултате [Chaudhary and Sharma 2012]. Истраживање [Rohaizah et al. 2015] је као мотивациони фактор издвојило подстицање учешћа запослених у генерисању нових идеја. Како би запослени били усмерени на улагање напора у остваривању постављених циљева, они се мотивишу путем финансијских и нефинансијских мера [Theresia et al. 2018]. Компензације и задовољство послом су фактори који побољшавају учинак запослених [Darma and Supriyanto 2017]. Иако је истраживање [Lai 2011] потврдило корелације између плата и учинка запослених, неки истраживачи сугеришу да запослене треба мотивисати кроз пропорционалну накнаду према уложеном труду током рада [Gupta and Subramanian 2014]. Исти аутори указују на утицај обуке и развоја као процес генерисања радног искуства кроз знање и вештине на радни учинак запослених.

Према истраживању фактори који доприносе задовољству послом су признање за рад, укљученост у доношење одлука и развој каријере [Ineson et al. 2013]. Резултати истраживања показали су да корпоративна култура има утицај на задовољство послом [Frye 2012; Rawashdeh et al. 2015]. Међу факторе задовољства послом издвојили су се развој каријере и радно окружење [Arokiasamy 2013]. Као основни услови задовољства послом наводе се следећи елементи: могућност напредовања, правичан систем зараде, интеграција сарадника и задатака, садржај посла и међуљудски односи [Syniewska 2014]. Задовољство послом резултат је висококвалитетне подршке запосленима и политике коју спроводи предузеће [Abraham 2012].

Истраживање [Frye 2012] је указало на значај креативности и оспособљавање запослених у остваривању високог нивоа задовољства послом. Индивидуални учинак запослених зависи од њихове мотивације, оспособљености и развоја, а изражава се кроз продуктивност, иновативност

и лојалност [Theresia et al. 2018]. Перформансе запослених које утичу на њихов радни учинак су иновативно понашање, предузимање иницијативе, квалитет и квантитет рада и оспособљеност да се испуне циљеви [Sawitri et al. 2016]. Однос између задовољства послом и учинка на послу веома је заступљен у литератури о организационом понашању [Barakat et al. 2015].

Постављање хипотеза

У оквиру овог рада приказано је истраживање које се базира на досадашњим искуствима и резултатима истраживања спроведених у овој области. Бројна истраживања бавила су се анализом мотивације запослених и задовољства послом и њиховим међусобним утицајима и релацијама. На основу анализираних досадашњих резултата истраживања и на бази кључних фактора који су се издвојили, креиране су варијабле које су биле предмет истраживања овог рада. Циљ истраживања је да се анализом наведених варијабли оцени мотивација запослених, задовољство послом и перформансе запослених у предузећима и да се на бази њихових односа дефинишу кључни фактори које треба унапредити како би запослени били продуктивнији и приврженији организацији.

Хипотезе које се доказују овим истраживањем су следеће:

- X1. Варијабле мотивације запослених показују статистички значајне релације на варијабле перформансе запослених;
- X2. Варијабле задовољства послом показују статистички значајне релације на варијабле перформансе запослених;
- X3. Варијабле перформансе запослених показују статистички значајне разлике у односу на године радног стажа запослених.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Анализа прикупљених података извршена је путем статистичких метода на основу којих су утврђене релације и односи између анализираних варијабли путем којих се доказују постављене хипотезе. Прикупљени подаци анализирани су путем дескриптивне статистике, корелационе и регресионе анализе на основу којих је утврђен утицај варијабли мотивације и задовољства запослених на њихове перформансе. На основу анализе указано је да ли, и у којој мери, постоје варијације у перформансама запослених у односу на године њиховог радног стажа. Анализа података извршена је помоћу софтверског програма IBM SPSS Statistics 26.

Узорак и начин прикупљања података

Истраживање је спроведено у првој половини 2021. године. Подаци су прикупљени путем онлајн упитника. Узорак истраживања обухватио је испитанике који су запослени у предузећима чије се седиште налази на територији града Београда. Упитник је послат на 300 Е-адреса, а 265 испитаника се одазвало позиву. Испитаници су путем анкетног упитника

одговарали на питања везано за мотивацију запослених, задовољство послом и пословне перформансе.

Истраживањем су обухваћени испитаници који раде у различитим привредним секторима и гранама. Највећи проценат испитаника ради у предузећима средње величине (47,5%), нешто мањи број њих ради у великим предузећима (32,5%) док је најмањи број испитаника запослено у малим предузећима (20%). Испитаници су углавном запослени у приватном сектору (81,9%) док је мали број њих навео да ради у предузећима државне власничке структуре (18,1%). У истраживању је учествовало више испитаника мушког пола (65,7%), него испитаника женског пола (34,3%). Са аспекта радног стажа испитаника већи број је оних чији је радни стаж мањи од 15 година (62,3%) у односу на испитанике који имају више од 15 година радног стажа (37,7%).

Варијабле коришћене у истраживању

Истраживање се бавило анализом и оценом варијабли мотивације запослених, задовољства послом и пословних перформанси. Мотивација запослених у организацијама оцењена је путем следећих варијабли: сигурност посла (М31), напредовање у каријери (М32), задовољавајуће накнаде (М33), признање за рад (М34), праведна организациона политика и правила (М35) и обука и развој запослених (М36). Задовољство запослених у организацијама анализирано је путем следећих варијабли: ефикасна комуникација са менаџментом (ЗП1), добри односи са колегама (ЗП2), организациона култура (ЗП3), учествовање у доношењу одлука (ЗП4), занимљив и узбудљив посао (ЗП5) и креирање и размена знања (ЗП6). Перформансе запослених обухватају анализу људског капитала путем следећих варијабли: знање, вештине и компетенције (П31), иновативност и креативност (П32), приврженост организацији / посвећеност раду (П33), преузимање иницијативе (П34), квалитет и квантитет рада (П35), постизање циљева организације (П36) и спремност на прихватање промена (П37).

Испитаници су наведене варијабле оцењивали на основу Ликертове скале од 1 до 5, путем које су се са наведеним тврдњама о анализираним варијаблама изјашњавали са 1, при чему се уопште нису слагали са њима, или са 5 – где су се у потпуности сложили са тврдњама.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Првобитно је извршена анализа варијабли путем дескриптивне статистике. Дескриптивном статистиком утврђене су минималне и максималне вредности анализираних варијабли, средња вредност и стандардно одступање. Када су у питању варијабле мотивације запослених, најбоље оцењена варијабла је М31 – сигурност посла (3,91) док је најслабију оцену добила варијабла М35 – правилна организациона политика и правила (3,42). Најбоље оцењена варијабла задовољства послом је ЗП2 – добри односи са колегама (4,22) док је најмању оцену добила варијабла ЗП6 – креирање

и размена знања (3,50). Варијабле перформанси запослених које су добиле највишу оцену су ПЗ1 – знање, вештине и компетентност (3,88) и ПЗ6 – постизање циљева организације (3,88) док је најнижу оцену добила варијабла ПЗ7 – спремност на промене (3,45). Све анализиране варијабле су добро оцењене од стране запослених чије оцене знатно премашују средњу вредност која износи 2,5.

Међусобни утицаји и релације између анализираних варијабли утврђени су путем корелационе анализе. Овом анализом утврђено је да ли постоји статистички значајан утицај варијабли мотивације запослених на варијабле перформансе запослених, односно варијабли задовољство послом на варијабле перформансе запослених.

Табела 1. Корелациона анализа варијабли мотивација запослених и варијабли перформансе запослених

Варијабле	МЗ1	МЗ2	МЗ3	МЗ4	МЗ5	МЗ6
ПЗ1	0,331**	0,543**	0,601**	0,538**	0,684**	0,396**
ПЗ2	0,203**	0,723**	0,568**	0,574**	0,644**	0,491**
ПЗ3	0,231**	0,445**	0,605**	0,564**	0,517**	0,312**
ПЗ4	0,195**	0,680**	0,666**	0,642**	0,719**	0,638**
ПЗ5	0,243**	0,453**	0,599**	0,648**	0,540**	0,384**
ПЗ6	0,146*	0,468**	0,591**	0,562**	0,551**	0,395**
ПЗ7	0,177**	0,467**	0,455**	0,484**	0,498**	0,173**

** Корелација је значајна на нивоу од 0,01.

* Корелација је значајна на нивоу од 0,05.

Извор: Истраживање аутора.

Резултати корелационе анализе указују да су варијабле мотивације запослених и перформансе запослених успоставиле позитивне релације умереног до јаког интензитета. Све остварене релације показују постојање статистичке значајности. Ниже корелационе вредности и мањи интензитет међусобног утицаја остварен је између варијабли МЗ1 – сигурност посла и варијабли ПЗ6 – постизање циљева организације и ПЗ7 – спремност на промене. Висока вредност корелације забележена је код варијабли ПЗ2 – напредовање у каријери и ПЗ2 – иновативност и креативност, као и варијабла МЗ5 – праведна организациона политика и правила и варијабла ПЗ4 – преузимање иницијативе.

Табела 2. Корелациона анализа варијабли задовољство послом и варијабли перформансе запослених

Варијабле	ЗП1	ЗП2	ЗП3	ЗП4	ЗП5	ЗП6
ПЗ1	0,514**	0,246**	0,639**	0,559**	0,575**	0,602**
ПЗ2	0,630**	0,457**	0,737**	0,698**	0,595**	0,717**
ПЗ3	0,503**	0,364**	0,528**	0,419**	0,495**	0,519**

ПЗ4	0,645**	0,450**	0,742**	0,646**	0,556**	0,672**
ПЗ5	0,631**	0,449**	0,599**	0,493**	0,533**	0,576**
ПЗ6	0,550**	0,327**	0,574**	0,491**	0,559**	0,596**
ПЗ7	0,543**	0,449**	0,609**	0,537**	0,352**	0,486**

** Корелација је значајна на нивоу од 0,01.

Извор: Истраживање аутора.

Корелациони односи између варијабли задовољство послом и варијабли пословне перформансе остварили су позитивне корелације јаког интензитета. Остварене вредности корелације забележиле су високе вредности. Перформансе запослених ПЗ2 – иновативност и креативност и ПЗ4 – преузимање иницијативе оствариле су високе вредности корелације и то са варијаблама ЗПЗ – организациона култура и ЗП6 – креирање и размена знања.

Анализиране варијабле мотивација запослених, задовољство послом и перформансе запослених оствариле су статистички значајне вредности корелације. Сходно томе, извршена је регресиона анализа путем које је установљен појединачни допринос независних варијабли мотивације запослених и задовољства послом на варијабле перформансе запослених.

Табела 3. Регресиони утицај варијабли мотивације запослених на варијабле перформанси запослених (приказ варијабли које су оствариле статистичку значајност)

Зависне	Независне	β	t	Sig.	R ²	F	Sig.
ПЗ1	M33	0,348	4,838	0,000	0,537	49,771	0,000
	M35	0,552	7,609	0,000			
ПЗ2	M32	0,492	8,686	0,000	0,594	62,755	0,000
	M35	0,291	4,280	0,000			
ПЗ3	M33	0,417	5,153	0,000	0,414	30,256	0,000
ПЗ4	M31	-0,132	-3,213	0,001	0,683	92,161	0,000
	M32	0,242	4,828	0,000			
	M33	0,314	5,275	0,000			
	M35	0,357	5,930	0,000			
	M36	0,191	4,128	0,000			
ПЗ5	M34	0,409	4,746	0,000	0,454	35,663	0,000
ПЗ6	M33	0,414	5,176	0,000	0,426	31,759	0,000
	M35	0,281	3,477	0,001			
ПЗ7	M32	0,268	3,778	0,000	0,364	24,519	0,000
	M35	0,332	3,897	0,000			
	M36	-0,313	-4,768	0,000			

Извор: Истраживање аутора.

Регресионом анализом утврђен је допринос независних варијабли мотивације запослених на зависне варијабле перформанси запослених за

тотални R^2 регресије. У табели су приказани резултати само за оне варијабле мотивације запослених које су оствариле статистички значајне вредности ($p < 0,005$). На основу резултата регресионе анализе утврђено је да су мотивациони фактори најбољи предиктори преузимања иницијативе запослених ($R^2=0,683$). Овај податак нам говори да на способност запослених да преузимају иницијативу утичу мотивациони фактори; стога они објашњавају 68,3% варијација преузимања иницијатива од стране запослених. Статистичку значајност имају све остварене вредности R^2 . Највећи појединачни допринос унапређењу перформанси запослених имају варијабле мотивације М33 – задовољавајуће накнаде и М35 – праведна организациона политика и правила.

Табела 4. Регресиони утицај варијабли задовољства послом на варијабле перформанси запослених (приказ варијабли које су оствариле статистичку значајност)

Зависне	Независне	β	t	Sig.	R^2	F	Sig.
ПЗ1	ЗП2	-0,440	-7,225	0,000	0,574	57,944	0,000
	ЗП3	0,693	7,973	0,000			
	ЗП5	3,926	0,000	0,000			
ПЗ2	ЗП1	0,153	2,992	0,003	0,663	84,628	0,000
	ЗП3	0,368	4,761	0,000			
	ЗП4	0,243	4,326	0,000			
	ЗП6	0,199	3,063	0,002			
ПЗ3	ЗП1	0,206	2,940	0,004	0,367	24,889	0,000
	ЗП5	0,234	3,231	0,001			
ПЗ4	ЗП1	0,214	4,040	0,000	0,636	75,066	0,000
	ЗП2	-0,175	-3,116	0,002			
	ЗП3	0,511	6,362	0,000			
ПЗ5	ЗП1	0,352	5,620	0,000	0,491	41,452	0,000
	ЗП5	0,200	3,080	0,002			
ПЗ6	ЗП1	0,222	3,440	0,001	0,459	36,542	0,000
	ЗП3	0,297	3,035	0,003			
	ЗП5	0,237	3,535	0,000			
ПЗ7	ЗП1	0,228	3,415	0,001	0,421	31,229	0,000
	ЗП3	0,357	3,524	0,001			

Извор: Истраживање аутора.

Табела приказује резултате регресионе анализе где је испитан појединачни допринос независних варијабли задовољства послом на зависне варијабле перформансе запослених. Регресиони модел је утврдио да су све вредности R^2 статистички значајне. Фактори задовољства послом најбољи су предиктори иновативности и креативности запослених ($R^2=0,663$). То указује да се иновативност и креативност запослених подстиче унапређењем фактора задовољства послом, при чему ови фактори објашњавају 66,3% варијације иновативног и креативног понашања запослених. Највећи утицај задовољства послом на пословне перформансе

оствариле су варијабле ЗП1 – ефикасна комуникација са менаџментом, ЗП3 – организациона култура и ЗП5 – занимљив и узбудљив посао.

Наредни сегмент истраживања имао је за циљ да тестира разлике у перформансама запослених у односу на године радног стажа. Посматране су две групе испитаника – запослени који су навели да имају мање од 15 година радног стажа и они који имају више од 15 година радног стажа. Путем Т-теста независних узорака испитано је да ли постоји статистичка значајност у разликама када су у питању перформансе запослених код ове две групе испитаника.

Табела 5. Тест независних узорака перформанси запослених у односу на године радног стажа (варијабле које су оствариле статистичку значајност)

		Левенов тест за једнакост варијанси		Т-тест за једнакост средстава						
		F	Sig	t	df	Sig (2-tailed)	Средња вредност разлике	Разлика станд. грешке	95% интервал поверења разлике	
									доња	горња
ПЗ2	Једнаке варијансе	21,261	0,000	3,413	263	0,001	0,488	0,143	0,206	0,769
	Неједнаке варијансе			3,127	156,542	0,002	0,488	0,156	0,180	0,796
ПЗ4	Једнаке варијансе	1,065	0,303	5,191	263	0,000	0,779	0,150	0,483	1,074
	Неједнаке варијансе			5,034	189,033	0,000	0,779	0,155	0,474	1,084
ПЗ6	Једнаке варијансе	7,698	0,006	3,923	263	0,000	0,481	0,123	0,239	0,722
	Неједнаке варијансе			3,667	167,214	0,000	0,481	0,131	0,222	0,739
ПЗ7	Једнаке варијансе	6,821	0,010	3,727	263	0,000	0,486	0,131	0,229	0,743
	Неједнаке варијансе			3,499	169,675	0,001	0,486	0,139	0,212	0,761

Извор: Истраживање аутора.

Резултати Т-теста независних узорака указали су на перформансе запослених са аспекта година радног стажа. Од седам анализаних варијабли перформанси запослених код четири је утврђено постојање значајне разлике између средњих вредности пословних перформанси у односу на различите године радног стажа. Резултати приказани у табели указују да код наведених варијабли постоји значајна разлика између анализираних група запослених ($p < 0,005$). Код преостале три варијабле (ПЗ1, ПЗ2 и ПЗ5) разлика између две групе није значајна, већ случајна. Резултати

T-теста нису указали на значајне разлике код средње вредности и стандардне грешке код запослених који су имали различите године радног стажа, односно који су имали мање или више од 15 година радног стажа.

Када је у питању перформанса запослених ПЗ2 – иновативност и креативност, резултати указују да постоји статистичка значајност у односу на године радног стажа ($t=3,127$, $df=156,542$, $p<0,02$). Код ове варијабле постоји значајна разлика између средњих вредности обележја по групама (95%CI: 0,049 – 0,611). На основу вредности ета квадрата може се закључити да постоји умерен утицај радног стажа, односно да радни стаж објашњава 3,98% иновативности и креативности запослених. Статистичка значајност у односу на године радног стажа забележена је и код варијабле ПЗ4 – преузимање иницијативе ($t=5,191$, $df=263$, $p<0,000$ обострано, 95%CI: 0,483 – 1,074). Разлике у годинама радног стажа објашњавају 9,29% способности преузимања иницијатива код запослених, чиме вредност ета квадрата указује на умерен утицај радног стажа на ову варијаблу. Варијабла ПЗ6 – постизање циљева организације показује статистичку значајност у односу на године радног стажа ($t=3,923$, $df=263$, $p<0,000$ обострано, 95%CI: 0,239 – 0,722). Ета квадрат код ове варијабле показује умерен утицај радног стажа. Разлике у годинама радног стажа објашњавају 5,55% постизања циљева организације од стране запослених. Постојање статистичке значајности када су у питању године радног стажа забележен је и код варијабле ПЗ7 – спремност на промене ($t=3,727$, $df=263$, $p<0,000$ обострано, 95%CI: 0,212 – 0,761). Код ове варијабле забележен је умерен утицај радног стажа, односно вредност ета квадрата указује да разлике у годинама радног стажа код запослених објашњавају 5% њихове спремности да прихватају промене.

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

Истраживање је имало циљ да утврди утицај мотивације запослених и задовољства послом на перформансе запослених. На основу анализе дескриптивне статистике, испитаници су указали на значајност сигурности посла као мотивационог фактора, и доброг односа са колегама као фактора задовољства послом. Резултатима је истакнут значај знања, вештина и компетенција и постизања циљева организације као фактора перформанси запослених.

Корелационе вредности између варијабли мотивације запослених и пословних перформанси оствариле су статистички значајне вредности. Остварене су позитивне и високе корелације које указују на јаку повезаност између ових варијабли. Резултати су истакли значај и утицај варијабле напредовање у послу, слично претходним резултатима истраживања [Arokiasamy 2013; Ineson et al. 2013; Sypniewska 2014], и улогу правичне организационе политике и правила као што су и претходни резултати истраживања указали [Abraham 2012]. Могућност напредовања је варијабла која је највећу корелациону вредност остварила са варијаблом иновативност и креативност. Усавршавањем својих способности и вештина

запослени ће бити мотивисани за креирање нових идеја и исказивање свог иновативног и креативног потенцијала. У околностима праведног функционисања организационе политике, запослени ће бити охрабрани да преузимају иницијативе за спровођење нових идеја и промена у пословању. У таквим организационим климама ове идеје биле би препознате и подржане од стране организације док би запослени били мотивисани да уложе напор и труд у њихову што ефикаснију реализацију. Регресиона анализа је потврдила да анализирани варијабле мотивације највећи утицај имају управо на варијаблу преузимање иницијативе. Резултати регресионе анализе су још једном потврдили допринос варијабле праведна организациона политика и правила, чији је утицај потврђен код скоро свих анализираних варијабли перформанси запослених. Наведеним резултатима је потврђено да варијабле мотивације запослених показују статистички значајне релације на варијабле перформансе запослених, на основу чега се може закључити да је доказана хипотеза 1.

Варијабле задовољства послом и перформансе запослених оствариле су статистички значајне вредности високих корелација. Ови односи указују да се унапређењем фактора задовољства послом могу унапредити перформансе запослених. Слично резултатима претходних истраживања [Frye 2012; Rawashdeh et al. 2015], највећи утицај је остварила варијабла организациона култура. Варијабла организациона култура је највећи утицај остварила на варијабле иновативност и креативност и преузимање иницијативе. Уколико је организациона клима у предузећима мотивишућа и способна да подстакне запослене на размену идеја и мишљења, они ће бити охрабрани да искажу свој иновативни и креативни потенцијал. Задовољни радник ће несебично дати свој допринос у преузимању иницијативе за нове пословне подухвате и промене које са собом носи савремено пословање. Варијабла иновативност и креативност је значајан однос остварила са варијаблом креирање и размена знања. Да би организациона култура била способна да подстиче иновативно и креативно деловање, она, пре свега, мора да омогући несметани проток информација и знања. Размена знања, идеја и мишљења међу запосленима ствара тимски дух и подиже ефикасност њиховог деловања који је усмерен ка постизању организационих циљева. Резултати регресионе анализе потврдили су да фактори задовољства послом највећи допринос дају иновативности и креативности запослених. Још једном се указује да је задовољан радник способен да пружи организацији и више него што се од њега очекује. Резултатима регресионе анализе потврђено је да организациона култура и ефикасна комуникација са менаџментом омогућује услове да се развијају перформансе запослених, чему знатно доприноси и могућност обављања занимљивог и узбудљивог посла. Наведене тврдње и релације заснивају се на статистички значајним вредностима остварених резултата. На основу наведеног може се закључити да варијабле задовољство послом остварују статистички значајне релације на варијабле перформансе запослених, захваљујући чему је потврђена хипотеза 2.

На основу резултата теста независних узорака варијабли перформанси запослених указано је да постоје статистички значајне разлике у односу на године радног стажа. Статистички значајне разлике код запослених са порастом броја година радног стажа, забележене су код више анализираних варијабли перформанси запослених. Запослени су способни да преузимају иницијативу без обзира на године радног стажа и искуство. Њих мотивише повољна организациона култура и клима, праведан однос према њима и адекватна награда за њихово залагање и труд. Са порастом броја година радног стажа и уз континуирани процес усавршавања, запослени имају већу могућност да искажу свој креативни и иновативни потенцијал на чији значај указују и претходни резултати истраживања [Frye 2012; Sawitri et al. 2016]. Запослени који имају више година радног стажа више су усмерени ка остваривању индивидуалних циљева и теже ка постизању циљева организације. Искуство у раду им помаже да прихватају новине и промене које изискују савремени токови пословања и тако утичу на смањење отпора код прихватања промена у оквиру организације. Резултати Т-теста су потврдили статистички значајне разлике код више анализираних варијабли перформанси запослених у односу на разлике у годинама радног стажа. Сходно наведеном, указује се да варијабле перформансе запослених показују статистички значајне разлике у односу на године радног стажа запослених, чиме је доказана хипотеза 3.

ЗАКЉУЧАК

Применом статистичких метода и на бази резултата који имају статистичку значајност, потврђен је утицај мотивације и задовољства послом на перформансе запослених, на основу чега су хипотезе доказане, а циљеви истраживања остварени. Истраживање је истакло значај организационе културе и праведне организационе политике и правила као снажног фактора који утиче на перформансе запослених, уз могућност напредовања на послу. У овим околностима запослени су спремни да искажу свој иновативни и креативни потенцијал и да преузму иницијативу за нове пословне идеје и промене. На бази критичког размишљања и креативног деловања људског капитала граде се иновативне организације које представљају кључни фактор у борби за конкурентску предност на тржишту.

Резултати истраживања могу да послуже менаџерима да изградњом повољне организационе културе и политике управљања унапреде перформансе својих запослених. Будући правци истраживања могли би се усмерити ка анализи утицаја различитих аспеката организационе културе и политике на перформансе запослених.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Јакшић, Милица и Милош Јакшић (2014). Перформансе организације и задовољство запослених. *Економика*, 60 (2): 117–128.

- Милановић, Весна и Катарина Радосављевић Његић (2019). Утицај интерне комуникације и идентификације запослених с организацијом на мотивацију. *Зборник Машице српске за друшћивене науке*, 170 (2): 213–227.
- Abraham, Susan (2012). Development of employee engagement programme on the basis of employee satisfaction survey. *Journal of economic development, management, IT, finance, and marketing*, 4(1): 27–37.
- Ali, Amjad; Li Zhong Bin & Huang Jian Piang (2016). The impact of motivation on the employee performance and job satisfaction in it park (software house) sector of Peshawar, Pakistan. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 6(9): 297–310.
- Anantha Raj, Arokiasamy A. (2013). A study on employee satisfaction perspectives in the hotel industry in Malaysia. *International Journal of Management and Strategy*, 4(6): 1–17.
- Barakat, Livia; Melanie P. Lorenz, Rase J. Ramsey, Sherban J. Cretoiu (2015). Global managers: An analysis of the impact of cultural intelligence on job satisfaction and performance. *International Journal of Emerging Markets*, 10(4): 2–32.
- Cvjetković, Milena; Dejan Đorđević, Dragan Čočkalo (2017). Influence of knowledge and quality on business performance of companies in Serbia. *Tehnički vjesnik*, 24(3): 847–853.
- Chaudhary, Nupur and Sharma Bharti (2012). Impact of employee motivation on performance (productivity) in private organization. *International Journal of Business Trends and Technology*, 2(4): 29–35.
- Čukanović Karavidić, Marija i Dragica Jovančević (2014). Motivacioni faktori zadovoljstva zaposlenih u funkciji poboljšanja uspešnosti poslovanja. *Anali poslovne ekonomije*, 6(11): 60–68
- Darma, Prayoga Setia & Achmad Sani Supriyanto (2017). The effect of compensation on satisfaction and employee performance. *Management and Economics Journal (MEC-J)*, 1(1): 69–78.
- Dipa, Umme Kulsum; Nishat Taslin Mohona & Jayashree Dey (2021). The Impact of Training & Development and Communication on Organizational Commitment on Bangladeshi Commercial Banks. *The Journal of Management Theory and Practice (JMTP)*, 2(4): 102–109.
- Đorđević, Dejan; Dragan Čočkalo, Cariša Bešić, Srdan Bogetić, Mihalj Bakator (2021). Uloga znanja u procesima unapređenja poslovanja u uslovima nove ekonomske stvarnosti. *Zbornik radova EML 2021, XVII evropska nedelja kvaliteta JUSK ENK – 2021*, 54–74.
- Frear, Katherine A; Jamie D. Donsbach, Nels Theilgard, Linda R. Shanock, (2018). Supported supervisors are more are more supportive, but why? A multilevel study of mechanisms and outcomes. *Journal of Business and Psychology*, 33(1): 55–69.
- Frye, William D. (2012). An examination of job satisfaction of hotel front office managers according to extrinsic, intrinsic, and general motivational factors. *International Journal of Business and Social Science*, 3(18): 40–52.
- Gupta, Bhumika and Subramanian Jeayaram (2014). Factors affecting motivation among employees in consultancy companies. *International Journal of Engineering Science Invention*, 3(11): 59–66.
- Ineson, Elizabeth M; Eszter Benke, József László (2013). Employee loyalty in Hungarian hotels. *International Journal of hospitality management*, 32: 31–39.
- Kossyva, Dorothea; Georgios Theriou, Vassilis Aggelidis, Lazaros Sarigiannidis, Dimitrios Chatzoudes (2021). Retention of Generation Y Employees through High Performance Work Systems, Chance Management and Employee Engagement. *European Research Studies Journal*, 24(4B): 66–86.
- Lai, Hsin-Hsi (2011). The Influence of Compensation System Design on Employee Satisfaction. *African Journal of Business Management*, 5(26): 10718–10723.
- Ng, Thomas W. H. (2017). Transformational leadership and performance outcomes: Analyses of multiple mediation pathways. *The Leadership Quarterly*, 28(3): 385–417.

- Nićin, Slobodan; Nevenka Nićin, Vojislav Grbić (2014). Noviji trendovi i programi motivacije zaposlenih, *FBIM Transactions* 2(2): 235–243. [DOI 10.12709/fbim.02.02.02.23]
- Rawashdeh, Adnan; Ahmed Al-Sarairoh and Gassan Obeidat (2015). Does Organizational Culture matter for Job Satisfaction in Jordanian private aviation companies? *International Journal of Information, Business and Management*, 7(2): 107–115.
- Rohaizah, Saad; Norhasni Mohd and Asaad Mohd (2015). Does organizational culture moderate the relationship between ISO 9000 soft factors and organizational performance? *The Journal of Developing Areas*, 49(3): 379–394.
- Saeed, Rashid; Shireen Mussawar, Rab Nawaz Lodhi, Anam Iqbal, Hafiza Hafsa Nayab, Somia Yaseen (2013). Factors affecting the performance of employees at work place in the banking sector of Pakistan. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 17(9): 1200–1208.
- Sari, Ni Putu Ratna; Komang Gde Bendesa I. & Made Antara (2019). The influence of quality of work life on employees' performance with job satisfaction and work motivation as intervening variables in star-rated hotels in Ubud tourism area of Bali. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 7(1): 74–83.
- Sawitri, Dyah; Endang Suswati and Huda Khasbulloh (2016). The Impact of Job Satisfaction, Organization Commitment, Organization Citizenship Behavior (OCB) On Employees' Performance. *The International Journal of Organizational Innovation*, 9(2): 24–45.
- Silvia, Yesiana Ihda Kusnayain and Andro Agil Nur Rakhmad (2021). Investigating the Effect of Perceived Organizational Support and Organizational Culture Towards Indonesian Private Employee's Organizational Commitment. *Proceedings of the BISTIC Business Innovation Sustainability and Technology International Conference (BISTIC 2021)*, 315–322.
- Sriyono, Budi (2021). The Influence of Job Characteristics, Empowering Leadership, Perceived Organizational Support, and Psychological Capital on Employee Engagement in Service Type A, West Pasaman District Government. *Seventh Padang International Conference On Economics Education, Economics, Business and Management, Accounting and Entrepreneurship PICEEBA*, 348–354.
- Sypniewska, Barbara (2014). Evaluation of factors influencing job satisfaction. *Contemporary economics*, 8(1): 57–72.
- Theresia, Linda; Abdul Haris Lahuddin, Gadih Ranti, Ramon Bangun (2018). The influence of culture, job satisfaction and motivation on the performance lecturer/employees. *International Conference on Industrial Engineering and Operations Management. Bandung*, 2541–2552.
- Tremblay, Michel & Simard Gilles (2018). A multifoci approach to study social support and job performance: A target similarity consideration of development-enhancing practices, leadership, and structure. *Journal of Business Research*, 92: 118–130.
- Ulfa, Cherly Kemala; Ari Juliana and Aulia Keiko Hubbansyah (2021). Linking organizational culture, emotional intelligence and job satisfaction to organizational commitment. *International Journal of Business Management and Economic Review*, 4(6): 31–45.
- Videnović, Snežana (2012). Najvažniji faktori uticaja na ljudske resurse. *Tokovi osigranja*, 3: 48–56.

THE INFLUENCE OF MOTIVATION AND JOB SATISFACTION ON EMPLOYEE PERFORMANCE

by

MILENA CVJETKOVIĆ
College of Academic Studies "Dositej",
Bulevar vojvode Putnika 7, Belgrade, Serbia
cvjetkovicm@gmail.com

SUMMARY: Employee motivation and job satisfaction are the subject of numerous studies. This topic is an inexhaustible source of new knowledge and due to its relevance, it occupies the attention of many researchers. Modern business flows dictate the conditions from which new factors arise that encourage employee motivation and satisfaction. A satisfied worker is driven by enthusiasm that motivates him to achieve more effective work results. Such workers affect higher productivity, which contributes to more efficient achievement of organizational goals. The subject of this paper is the analysis of the impact of motivation and job satisfaction on business performance of employees. The results of the correlation analysis confirmed the existence of statistically significant relationships between the variables of motivation and job satisfaction and the variables of employee performance. The regression model indicated that employee motivation factors had the greatest impact on taking the initiative as employee performance. The variables of employee motivation that have made the largest individual contribution to employee performance are satisfactory remuneration and fair organizational policies and rules. The results of the regression analysis confirmed the greatest influence of job satisfaction factors on the variables innovation and creativity, while the greatest individual contribution was made by the variables effective communication with management, organizational culture, as well as interesting and exciting work. Based on the results of the t-test, a statistically significant difference was found when it comes to employee performance in relation to differences in years of service. The results of the research indicate the key factors of motivation and job satisfaction, the improvement of which can significantly improve the performance of its employees and make their work more productive.

KEYWORDS: motivation, job satisfaction, employee performance, organizational commitment, productivity

АНАЛИЗА БАНКАРСКИХ ПЕРФОРМАНСИ И ИДЕНТИФИКАЦИЈА КЉУЧНИХ ДЕТЕРМИНАНТИ ЗАДОВОЉСТВА КОРИСНИКА ЕЛЕКТРОНСКОГ БАНКАРСТВА – *BALANCED SCORECARD* ПРИСТУП

НЕВЕНА ЈОЛОВИЋ

Институт економских наука
Змај Јовина 12, Београд, Србија
nevena.jolovic@ien.bg.ac.rs

ИВАНА ЈОЛОВИЋ

Универзитет у Новом Саду
Факултет техничких наука
Трг Доситеја Обрадовића 6
Нови Сад, Србија
ivanajolovic@uns.ac.rs

СТЕФАН ЗДРАВКОВИЋ

Универзитет у Крагујевцу
Економски факултет
Лицеја Кнежевине Србије 3
Крагујевац, Србија
szdravkovic034@yahoo.com

САЖЕТАК: Проблематика адекватног мерења употребе нематеријалне имовине и праћења њеног утицаја на финансијске перформансе организације последњих деценија премошћава се помоћу мерно-управљачког модела који обједињује финансијске и нефинансијске индикаторе успешности – *Balanced Scorecard (BSC)*. Како је у овом раду пажња усмерена на банкама као представницама савремених финансијских организација, предмет истраживања је испитивање могућности примене поменутог модела

у анализи банкарских перформанси. Циљ истраживања је да се квалитативном методологијом (прегледом постојећих радова у литератури) анализира да ли је *BSC* модел примењив за анализу банкарских перформанси, а потом и квантитативном методологијом (повезивањем двеју *BSC* перспектива – интерних пословних процеса и купаца) испитати како детерминанте *TAM* и *SERVQUAL* модела утичу на задовољство корисника електронског банкарства. Емпиријско истраживање спроведено је методом анкете на територији Републике Србије крајем 2020. године, а узорак је обухватио 324 испитаника. За обраду прикупљених података коришћен је статистички софтвер *SPSS Statistics*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: електронско пословање банака, сатисфакција корисника, *BSC* модел, *TAM* модел, *SERVQUAL* модел

УВОД

Функционисање банкарског сектора 21. века карактерише континуирано суочавање њему припадајућих финансијских институција са турбулентним пословним окружењем и њихово прилагођавање убрзаним технолошким променама. Како пословно окружење углавном није директан извор могућности за напредак, банке се каткад морају окренути себи, односно посветити раду на додатном унапређењу сопствених услуга и перформанси. Полазна основа оваквих активности налази се у адекватном мерењу употребе нематеријалне активе и праћењу њеног утицаја на финансијске перформансе сопствене организације. Изврсну основу за решавање ове проблематике дали су аутори Каплан и Нортон [Kaplan and Norton 1992] конструисавши 90-их година прошлог века савремени систем за мерење и управљање перформансама – *BSC*. Овај систем обухватио је не само традиционална, финансијска мерила перформанси (финансијска перспектива), већ и савремене, нефинансијске индикаторе успешности (перспектива купаца, перспектива интерних пословних процеса, и перспектива учења и раста), кроз које се кристалишу и његове четири базичне перспективе.

Међу овим перспективама, посебну пажњу завређује она оријентисана ка купцима, најпре због запажања да купци савременог доба, генерално посматрано, имају већа и комплекснија очекивања. У домену банкарских услуга, то се односи на захтеве везане за више нивое „удобности” и флексибилности коришћења услуга (попут: обезбеђивања плаћања рачуна путем интернета, провере стања на рачуну, преноса средстава на друге рачуне и слично), односно на захтеве за обезбеђивање једноставних, али делотворних алата за управљање финансијама [Sadeghi and Hanzae 2010]. Будући да традиционално банкарство таква очекивања није могло испунити, банке су својим клијентима на располагање ставиле савременију и прихватљивију алтернативу – електронско банкарство. Интернет систем као револуционарни иноватор који мења традиционално пословање и „правила игре” у тржишној утакмици, односно начине остваривања конкурентске предности, то им је и омогућио.

Предмет истраживања у овом раду је испитивање могућности примене *BSC* модела у анализи банкарских перформанси. Притом, акценат

ће бити стављен на повезивање две перспективе *BSC* модела у контексту електронског банкарства – перспективе интерних пословних процеса и перспективе купаца. Циљ истраживања је утврђивање да ли је *BSC* модел примењив за анализу банкарског пословања, као и утврђивање да ли детерминанте електронског банкарства (перципирана корисност, лакоћа коришћења, перципирана сигурност и приватност, и одговорност) утичу на задовољство корисника/клијената банке, и уколико утичу, колики је степен и каква је природа тог утицаја. Значај истраживања огледа се у чињеници да ће његови резултати допринети превазилажењу уочене празнине која постоји у националној литератури по питању имплементације *BSC* модела у анализи банкарске успешности.

ПРЕГЛЕД ВЛАДАЈУЋИХ СТАВОВА У ЛИТЕРАТУРИ

BSC модел

Крајем 1980-их година прошлог века многи аутори изразили су забринутост због традиционалних система мерења перформанси усмерених искључиво на финансијске метрике [Hoque 2014]. Забринутост је изазвана кључним недостацима поменутих мерних система који проистичу из њихове немогућности да обухвате и прикажу значај употребе нематеријалних ресурса организација у процесу заузимања конкурентске тржишне позиције [Pešalj 2006]. Одговор на такве недостатке, почетком 1990-их година прошлог века, дали су аутори Каплан и Нортон [Kaplan and Norton 1996] представивши јавности иновативну концепцију мерења перформанси кроз модел избалансиране листе резултата – *BSC*. Ова концепција подразумева да топ менаџмент, полазећи од дефинисане стратегије организације којом руководи, развије конкретне циљеве, задатке, мерила перформанси и иницијативе, односно успостави моделе за реализацију поменутог стратешког програма. *BSC* модел се, сходно томе, обично дефинише као алат за управљање и контролу који пружа оквир за превођење стратегије у конкретне акције путем скупа мерила перформанси, тј. метрика које прате напредак организације у односу на постављене циљеве и одређене задатке. Стратешке метрике су распоређене у оквиру одређеног броја перспектива које омогућавају уважавање: сложености циљне функције организације, значаја нематеријалних ресурса и променљивости услова у окружењу [Jolović and Jolović 2020; Gumbus and Lussier 2006; Pešalj 2006]. Реч је о четири базичне перспективе [Kaplan and Norton 1996]:

1. Финансијској перспективи;
2. Перспективи купаца;
3. Перспективи интерних пословних процеса; и
4. Перспективи учења и раста.

Уопштено посматрано, финансијска перспектива (неретко представљена у новчаном облику), обухвата метрике чија је важност са становишта акционара изузетна (примарни циљ перспективе је повећање вредности

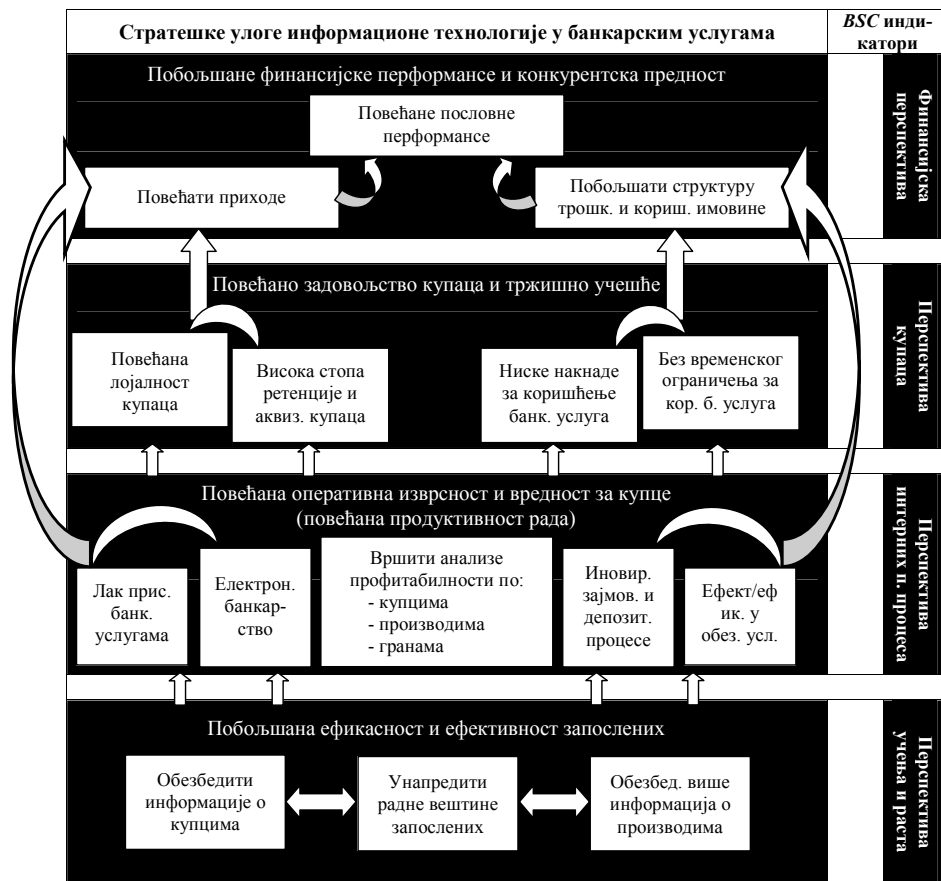
за акционаре). Перспектива купаца односи се на метрике које могу ука-зати да ли су и на који начин задовољени захтеви купаца (примарни циљ перспективе је повећање задовољства и лојалности купаца). Перспекти-ва интерних пословних процеса обезбеђује преглед мерних података који оцењују унутрашњи рад организације (примарни циљ перспективе је остваривање конкурентске предности и привлачење нових купаца); док перспектива учења и раста обухвата метрике које процењују степен уну-трашњег раста и развоја (примарни циљ перспективе је остварење дефи-нисаних стратешких циљева) [Reynolds et al. 2019; Kaplan and Norton 1996].

BSC на следећих шест начина доприноси позитивним резултатима организације – пружа фокус, утиче на јасноћу постављених циљева, обез-беђује усклађивање са циљевима, обезбеђује већу одговорност запослених, омогућава праћење перформанси, и подстиче раст [Gumbus and Lussier 2006]. Ипак, највећа вредност овог савременог концепта за мерење пер-форманси, управљање и контролу организације огледа се у његовој флек-сибилности и животности. Наиме, постоје велике могућности за моди-фиковање и прилагођавање овог концепта разноликим организацијама, њиховим потребама и условима у окружењу, што је, с обзиром на сталне тржишне промене и комплексност нових захтева од стране менаџмента, и најважније за један модел мерења перформанси [Pešalj 2006]. *BSC* модел модификован на начин да се може применити за анализу банкарских перформанси представљен је графички (Графикон 1).

О могућности примене *BSC* модела у анализи банкарских перфор-манси сведоче следеће студије. У истраживању аутора Кима и Дејвидсона [Kim and Davidson 2004], *BSC* модел је коришћен за процену односа ко-ристи и трошкова приликом примене информационих технологија у ко-рејском банкарском сектору. У поменутој студији перспектива интерних пословних процеса повезана је са финансијском перспективом, тако што је испитано како примена информационих технологија и електронског банкарства утиче на: пословну ефикасност, профитабилност, структуру трошкова и остале финансијске показатеље банке. Осим тога, перспек-тива интерних пословних процеса повезана је и са перспективом купаца, тако што је испитано како електронско банкарство утиче на: задовољство, лојалност и ретенцију купаца. Поменуто истраживање пружило је две веома важне практичне импликације. Прва се односи на запажање да ће банка, уколико буде користила електронско банкарство, смањити трошко-ве и повећати продуктивност и профитабилност. Друга импликација односи се на запажање да руководиоци банака могу и требају користити *BSC* модел за анализу банкарских перформанси.

Студија Чена и коаутора [Chen et al. 2008] потврдила је на примеру тајванског банкарског сектора да се *BSC* модел може сматрати погодним за анализу перформанси банака. Овим истраживањем, аутори су нагове-стили „свеобухватност” *BSC* модела, односно истакли његову везивну улогу у обједињавању и упоређивању бројних показатеља из четири ба-зичне перспективе. Како ови аутори наводе, захваљујући *BSC* моделу банка своје пословне перформансе може анализирати на основу сложеног

приступа који повезује како финансијске, тако и нефинансијске показатеље, те све активности обављати на основу унапред дефинисане стратегије.

Графикон 1. Модификовани модел BSC-а за потребе анализе перформанси банака
Извор: Аутори, прилагођено према [Kim and Davidson 2004].

Истраживање о примењивости BSC модела на домаћем тржишту вршила је ауторка Домановић [Domanović 2017]. Она у својој студији истиче да овај модел за анализу пословних перформанси у Републици Србији углавном користе само организације које су под упливом иностраног капитала, тј. оне које су сходно свом власништву у обавези да иностраним (су)власницима подносе извештаје у складу са њиховом (иностраном) пословном праксом, односно, у складу са најновијим трендовима мерења ефикасности пословања. У истраживању се наводи да је све више запослених радника у домаћим предузећима упознато са карактеристикама

BSC модела, те да су менаџери предузећа која су имплементирала модел задовољни ефектима његове примене. С друге стране, у истраживању се наводи да и код менаџера предузећа која још увек нису применила овај пословни модел постоји ентузијазам и воља за његовом употребом у будућности.

Уз то, домаћи истраживачи [Peković et al. 2020] испитивали су да ли је *BSC* модел примењив за оцену перформанси чланова управних одбора компанија које послују на територији Републике Србије. Резултати истраживања показали су да је *BSC* модел употребљив за оцену перформанси чланова управних одбора компанија, између осталог и банака, као и да чланови управних одбора својим компензацијама, које се посматрају као улагање у људски капитал, позитивно утичу на финансијске перформансе компанија (*ROE* и *ROA*).

Како је већ раније истакнуто, предмет истраживања у овом раду је испитивање примењивости *BSC* модела у анализи банкарских перформанси. Следећи наведене практичне истраживачке приступе, а у складу са установљеним предметом и циљем истраживања, прва истраживачка хипотеза у овом раду може се формулисати на следећи начин:

- X_{01} : *BSC* модел је примењив за анализу банкарских перформанси.

Аутори *BSC* модела, Каплан и Нортон [Kaplan and Norton 1996] у неколико својих студија тврдили су да постоји секвенцијална зависност између четири перспективе самог модела. Иако су од самог почетка теоретски подржани од стране бројних истраживача, датој тврдњи је годинама недостајала емпиријска подршка. Ту подршку упутили су аутори Захур и Сахаф [Zahoor and Sahaf 2018] спровођењем емпиријског истраживања у банкарском сектору Индије, у коме су у хипотезама изнели тврдње да су све четири перспективе у оквиру *BSC* модела међусобно повезане, те да се налазе у узрочно-последичном односу. Резултати истраживања су показали да перспектива учења и раста има позитиван утицај на перспективу интерних пословних процеса, која потом позитивно утиче на перспективу купаца која, такође, у крајњој инстанци позитивно утиче на финансијску перспективу. Главни допринос поменуте студије огледа се у пружању емпиријске подршке примењивости *BSC* модела приликом анализе банкарских перформанси. Ово истраживање ће, пак, повезати две перспективе *BSC* модела, и то перспективу интерних пословних процеса и перспективу купаца, односно, испитаће како детерминанте електронског банкарства утичу на задовољство корисника електронског банкарства.

Детерминанте задовољства клијената банке приликом коришћења услуга електронског банкарства

Задовољство корисника услугама је резултат ученог квалитета или вредности [Oliver 1999]. Ауторка Матила [Mattila 2001] је у једном од својих истраживања утврдила да се кључ успешности банака у пословању

путем електронског банкарства налази управо у задовољству клијената, те да банке користе различите методе како би своје услуге прилагодили њиховим потребама. Ел-Кашеир и коаутори [El-Kasheir et al. 2009] у свом истраживању истичу да се свим банкарским каналима најбоље управља када се примарним циљем прогласи постизање високог степена задовољства и ретенције клијената. Рикелме и коаутори [Riquelme et al. 2009] сматрају да је задовољство корисника електронског банкарства директно повезано са квалитетом услуга које ентитет нуди; док су Касало-Арињо и коаутори [Casaló Ariño et al. 2008] доказали да задовољство клијената услугама банке има позитиван утицај на њихову лојалност и позитивну усмену пропаганду (енгл. *Word of Mouth – WOM*) коју ће непосредно спроводити.

Познато је да се најзначајнијом предношћу електронског банкарства с аспекта корисника те услуге сматра могућност обављања жељене трансакције на било ком месту, у било које време. Међутим, одређене кориснике банкарских услуга карактерише аверзија према ризику и иновацијама. То директно утиче на спорије прихватање нових технологија и могућности плаћања (попут електронског банкарства) од стране истих. Из тог разлога, ово истраживање полази од модела прихватања технологије (*TAM*). Аутор Дејвис [Davis 1989] је у својој студији предложио да се као две главне детерминанте *TAM* модела узму перципирана корисност и лакоћа коришћења.

Перципирана корисност се у литератури дефинише као степен до кога појединац верује да ће коришћење одређеног система побољшати његове перформансе [Al Sukkar and Hasan 2005], односно као степен поверења клијента да ће му употреба одређене технологије обезбедити значајну вредност [Rouibah et al. 2011]. Другим речима, перципирана корисност се односи на бенефите које корисник очекује да ће остварити коришћењем услуга електронског банкарства (попут уштеде времена и нижих трошкова). Резултати студије Сусантоа и коаутора [Susanto et al. 2016] показали су да перципирана корисност има значајан утицај на задовољство корисника електронског банкарства. Исто тако, истраживање Лиэбана-Кабаниљаса и коаутора [Liébana-Cabanillas et al. 2013] потврдило је да перципирана корисност остварује један од пресудних утицаја на задовољство корисника електронског банкарства у Шпанији. На основу наведеног, друга истраживачка хипотеза у овом раду може се формулисати на следећи начин:

- X_{02} : Перципирана корисност остварује позитиван статистички значајан утицај на задовољство корисника електронског банкарства.

Лакоћа коришћења се односи на перцепцију појединца да је коришћење одређеног система лако и/или једноставно [Taylor and Todd 1995]. Лакоћа коришћења се може дефинисати и као напор који ће појединац морати да уложи како би обавио одређени технички задатак [Rouibah et al. 2011]. Другим речима, лакоћа коришћења се односи на степен до кога клијенти верују да је коришћење услуга електронског банкарства једноставно и разумљиво. Истраживање Ајоа и коаутора [Ayo et al. 2016] показало је да лакоћа коришћења има позитиван утицај на задовољство корисника елек-

тронског банкарства. Слични резултати добијени су и у студији Пикарај-нена и коаутора [Pikkarainen et al. 2006]. На основу наведеног, трећа истраживачка хипотеза у овом раду може се формулисати на следећи начин:

- X_{03} : Лакоћа коришћења остварује позитиван статистички значајан утицај на задовољство корисника електронског банкарства.

У литератури постоје бројни модели који имају циљ да објасне шта утиче на квалитет услуге. Међу њима се, као један од најутицајнијих, издваја *SERVQUAL* модел који препознаје пет кључних детерминанти квалитета услуга. Међу поменуте детерминанте убрајају се поузданост, одговорност, перципирана сигурност и приватност, емпатија, и тангибилност [Parasuraman et al. 1988]. Истраживање спроведено у овом раду ће издвојити перципирану сигурност и приватност, и одговорност, те испитати њихов утицај на задовољство корисника електронског банкарства.

У 21. веку, преокупација великог броја банака односи се на обезбеђивање сигурности и приватности клијената приликом коришћења услуга електронског банкарства, будући да се недовољан степен поверења у том домену издваја као најчешћи разлог због кога се клијенти још увек не опредељују за коришћење поменутих услуга [Pikkarainen et al. 2004]. Резултати бројних истраживања [Casaló Ariño et al. 2007; Cheng et al. 2006; Hanafizadeh et al. 2014; Pikkarainen et al. 2004] показали су да је перципирана сигурност и приватност клијената кључан фактор који утиче на њихову одлуку о коришћењу услуга електронског банкарства. На основу наведеног, четврта истраживачка хипотеза у овом раду може се формулисати на следећи начин:

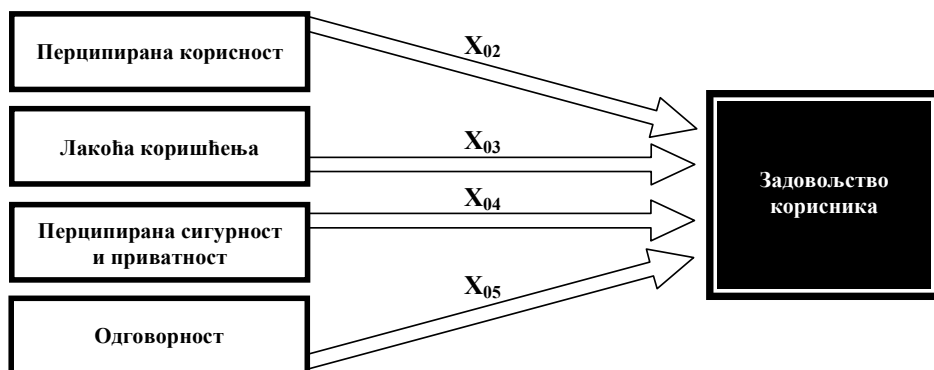
- X_{04} : Перципирана сигурност и приватност остварује позитиван статистички значајан утицај на задовољство корисника електронског банкарства.

С друге стране, како Гашевић и коаутори [Gašević et al. 2016] у својој студији наводе, одговорност се односи на перцепцију клијента да ли запослени радници у електронском банкарству показују спремност да му у сваком тренутку помогну, пруже неопходне информације и/или саветодавне услуге. Резултати поменутог истраживања показали су да је одговорност најбитнија детерминанта електронског банкарства, те да као таква остварује позитиван утицај на задовољство корисника. На основу наведеног, пета истраживачка хипотеза у овом раду може се формулисати на следећи начин:

- X_{05} : Одговорност остварује позитиван статистички значајан утицај на задовољство корисника електронског банкарства.

Сходно свим презентованим примерима и изнетим констатацијама, формулисан је концептуални модел који ће обезбедити лакше праћење и боље разумевање структуре овог рада. Модел је представљен графички (Графикон 2).

Графикон 2. Концептуални модел истраживања

Извор: Ауџори

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У раду се квалитативном методологијом, односно прегледом постојећих радова у литератури, најпре анализира да ли је *BSC* модел примењив за анализу банкарских перформанси. Потом се и повезују две перспективе истог модела (перспектива интерних пословних процеса и перспектива купаца), где се квантитативном методологијом испитује како детерминанте *TAM* модела (перципирана корисност, и лакоћа коришћења) и детерминанте *SERVQUAL* модела (перципирана сигурност и приватност, и одговорност) утичу на задовољство корисника електронског банкарства.

Истраживање је спроведено у писаној и електронској форми (методом анкете) на територији Републике Србије, у периоду од 15. октобра до 20. новембра 2020. године. Узорак је обухватио 324 испитаника, који су потом сегментирани према одређеним демографским карактеристикама (пол, старост и образовање). При испитивању је коришћена седмостепена Ликертова скала психометрике, путем које су испитаници степен слагања са констатацијама изражавали оценама од 1 до 7, водећи рачуна да је 1 = апсолутно се не слажем, а 7 = апсолутно се слажем. У циљу спровођења истраживања формулисан је анкетни упитник који је садржао 15 констатација, сходно коме су пет варијабли: перципирана корисност, лакоћа коришћења, перципирана сигурност и приватност, одговорност, и задовољство корисника мерене са по три констатације. Употребљене констатације преузете су из релевантних радова [Susanto et al. 2016; Pikkarainen et al. 2006; Gašević et al. 2016] и прилагођене овом истраживању. За обраду прикупљених података коришћен је статистички софтвер *IBM SPSS Statistics 23.0*.

На питања из анкетног упитника одговорила су 182 испитаника мушког пола (56,2%), односно 142 испитаника женског пола (43,8%). Међу њима, највећи број испитаника (њих 199, или 61,4% узорка) је у старосној доби од 18 до 30 година, а најмање је оних старости од 57 до 69 година

(10, или 3,1% узорка). Највећи број испитаника има средњошколско образовање (њих 151, што чини 46,6% узорка), док је оних са завршеним основним образовањем, најмање (13 испитаника, или 4% узорка).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У истраживању је најпре извршена анализа поузданости како би се утврдило да ли су констатације путем којих се мере одређене варијабле интерно конзистентне. Анализа поузданости обично се спроводи сагледавањем вредности *Cronbach's Alpha* коефицијента. Да би одређена варијабла поседовала одговарајући степен поузданости, неопходно је да вредност овог коефицијента буде виша од 0,70 [Nunnally 1978]. Табеларним приказом представљени су добијени резултати анализе поузданости употребљених варијабли (Табела 1).

Табела 1. Анализа поузданости употребљених варијабли

Варијабла	Cronbach's Alpha коефицијент	Број ставки
Перципирана корисност	0,80	3
Лакоћа коришћења	0,71	3
Перципирана сигурност и приватност	0,72	3
Одговорност	0,86	3
Задовољство корисника	0,89	3

Извор: Ауџори

На основу представљених резултата могуће је закључити да је вредност *Cronbach's Alpha* коефицијента у случају свих пет употребљених варијабли виша од 0,70, што значи да се варијабле мере путем адекватних констатација које су међусобно интерно конзистентне.

Како би се утврдило да ли између коришћених варијабли постоји статистички значајна веза, у наставку је примењена корелациона анализа. Табеларним приказом представљени су резултати поменуте анализе (Табела 2).

На основу резултата корелационе анализе, могуће је закључити да су све вредности Пирсоновог коефицијента корелације статистички значајне, сем оних које показују везу између лакоће коришћења и осталих варијабли. Највиши степен линеарне корелације присутан је између перципиране корисности и перципиране сигурности и приватности (највиша вредност коефицијента, $r = 0,695$). Најнижи степен линеарне корелације присутан је између перципиране корисности и одговорности (најнижа вредност коефицијента, $r = 0,378$).

Утицај детерминанти електронског банкарства на задовољство корисника мерен је путем стандардне вишеструке регресионе анализе. Табеларним приказом представљен је резиме модела за зависну варијаблу задовољство корисника (Табела 3).

Табела 2. Корелациона матрица

КОРЕЛАЦИЈЕ					
Pearson корелација	Перципирана корисност	Лакоћа коришћења	Перципирана сигурност и приватност	Одговорност	Задовољство корисника
Перципирана корисност	1	0,030	0,695**	0,378**	0,528**
Лакоћа коришћења	0,030	1	-0,040	-0,104	-0,072
Перципирана сигурност и приватност	0,695**	-0,040	1	0,454**	0,609**
Одговорност	0,378**	-0,104	0,454**	1	0,483**
Задовољство корисника	0,528**	-0,072	0,609**	0,483**	1

** Коэффициенти корелације су статистички значајни на нивоу 0,01 (2-рејџи).

Извор: Ауџори

Табела 3. Резиме модела за зависну варијаблу задовољство корисника

Резиме модела ^б					
Модел	R	R ²	Прилагођени R ²	Стандардна грешка процене	Durbin-Watson статистика
1	0,664 ^а	0,441	0,434	1,32354	1,900

а. Предикџори: (Константиа), Перципирана корисност, Лакоћа коришћења, Перципирана сигурност и приватност, Одговорност
б. Зависна варијабла: Задовољство корисника

Извор: Ауџори

Вредност коефицијента регресије (R) износи 0,664, што указује на умерен до висок ниво предвиђања модела. Коефицијент детерминације (R^2) износи 0,441, што значи да је 44,1% варијабилитета задовољства корисника електронског банкарства објашњено овим регресионим моделом. Прилагођени коефицијент детерминације ($Adjusted R^2$) износи 0,434. Стандардна грешка процене износи 1,32354. *Durbin-Watson* статистика износи 1,900, што је између 1,5 и 2,5 и значи да не постоји аутокорелација међу подацима. Вредности *Tolerance* и *VIF* коефицијента указују да не постоји мултиколинearност у моделу (Табела 5), будући да све вредности *Tolerance* за независне променљиве нису мање од 0,10, односно јер је вредност *VIF* коефицијента у свим паровима мања од 5 [Field 2000]. Кроз Табелу 4, представљени су резултати анализе варијансе за зависну варијаблу задовољство корисника.

Табела 4. Анализа варијансе за зависну варијаблу задовољство корисника

ANOVA ^a					
Модел	Сума квадрата	df	Средња вредност квадрата	F	Sig.
Регресија	441,575	4	110,394	63,019	0,000^b
Резидуал	558,807	319	1,752		
Укупно	1000,382	323			

а. Зависна варијабла: Задовољство корисника
б. Предиктори: (Константа), Перципирана корисност, Лакоћа коришћења, Перципирана сигурност и приватност, Одговорност

Извор: Ауџори

Анализа варијансе (енгл. *Analysis of Variance – ANOVA*) показује колико добро регресиона једначина одговара подацима, односно колико добро предвиђа зависну варијаблу [Laerd Statistics 2019]. На основу резултата Фишеровог (*F*) теста представљених у Табели 4, посматрани модел достиже статистичку значајност у случају зависне варијабле задовољство корисника. Резултати теста указују да постоји бар један коефицијент који одговара зависним варијаблама и који је статистички значајно различит од нуле (*Sig.* = 0,000; *p* < 0,05), *F* (4, 319) = 63,019, *p* < 0,05), односно указују да је укупни регресиони модел одговарајући за податке.

У Табели 5 приказани су финални резултати стандардне вишеструке регресионе анализе, односно регресиони коефицијенти за зависну варијаблу задовољство корисника. На овај начин мерен је утицај детерминанти електронског банкарства (перципирана корисност, лакоћа коришћења, перципирана сигурност и приватност, одговорност) као независних варијабли на задовољство корисника као зависну варијаблу.

Табела 5. Регресиони коефицијенти за зависну варијаблу задовољство корисника

КОЕФИЦИЈЕНТИ ^a							
Модел	Нестандардизовани коефицијенти		Стандардизовани коефицијенти Beta	t	Sig.	Статистика коллинеарности	
	B	Станд. грешка				Tolerance	VIF
(Константа)	1,127	0,616		1,831	0,068		
Перципирана корисност	0,201	0,066	0,179**	3,049	0,002	0,508	1,968
Лакоћа коришћења	-0,074	0,085	-0,037	-0,871	0,384	0,981	1,019
Сигурност и приватност	0,443	0,072	0,373**	6,123	0,000	0,473	2,114
Одговорност	0,244	0,048	0,243**	5,119	0,000	0,778	1,286

а. Зависна варијабла: Задовољство корисника
** Коефицијенти су статистички значајни на нивоу 0,01 (2-реји).

Извор: Ауџори

Фактори: перципирана корисност ($\beta = 0,179$, $Sig. = 0,002$), перципирана сигурност и приватност ($\beta = 0,373$, $Sig. = 0,000$), и одговорност ($\beta = 0,243$, $Sig. = 0,000$) остварују статистички значајан позитиван утицај на задовољство корисника електронског банкарства, док фактор лакоћа коришћења ($\beta = -0,037$, $Sig. = 0,384$) не остварује статистички значајан утицај на задовољство корисника електронског банкарства. Фактор перципирана сигурност и приватност највише утиче на задовољство корисника електронског банкарства (највиша вредност *Beta* коефицијента, $\beta = 0,373$).

ЗАКЉУЧАК

Висок степен ризика и неизвесности који карактерише функционисање банкарског сектора у процесу глобализације, те неадекватна информисаност и деловање економских актера повезаних са њиме, узрокују отежано препознавање учинковитог модела за анализу пословних перформанси од стране појединачне банкарске институције. Стога је квалитативно истраживање спроведено у овом раду тежило да утврди да ли је *BSC* модел примењив за анализу банкарског пословања, односно анализу перформанси појединачних банака. Прегледом и анализом постојеће литературе у којој је испитивана могућност примене *BSC* модела у банкарству [Chen et al. 2008; Domanović 2017; Peković et al. 2020; Zahoor and Sahaf 2018], а сходно закључку аутора Кима и Дејвидсона [Kim and Davidson 2004] да се поменути модел може и треба користити у сврху оцене банкарских перформанси утврђено је да је *BSC* модел употребљив за анализу банкарског пословања, чиме је истраживачка хипотеза X_{01} потврђена. С друге стране, циљ емпиријског истраживања односио се на утврђивање да ли детерминанте електронског банкарства утичу на задовољство корисника, и уколико утичу, колики је степен и каква је природа тог утицаја. То је испитано повезивањем две перспективе *BSC* модела (перспектива интерних пословних процеса и перспектива купаца), и тестирањем како детерминанте електронског банкарства (перципирана корисност, лакоћа коришћења, перципирана сигурност и приватност, и одговорност) утичу на задовољство корисника истог. Резултати корелационе и регресионе анализе показали су да детерминанте перципирана корисност, перципирана сигурност и приватност, и одговорност остварују позитиван статистички значајан утицај на задовољство корисника електронског банкарства, чиме су истраживачке хипотезе: X_{02} , X_{04} и X_{05} потврђене. Међутим, исте анализе указале су да детерминанта лакоћа коришћења не остварује статистички значајан утицај на задовољство корисника електронског банкарства, чиме је истраживачка хипотеза X_{03} означена као непотврђена.

Главни допринос истраживања огледа се у испитивању могућности примене *BSC* модела у анализи банкарских перформанси, али и повезивању две истакнуте перспективе које му припадају. Теоријске импликације изведене су из резултата анализе односа варијабли посматраног модела који су показали да варијабла перципирана сигурност и приватност остварује највећи утицај на задовољство корисника електронског банкарства.

Ови резултати слични су резултатима из претходних истраживања [Casaló Ariño et al. 2007; Cheng et al. 2006; Hanafizadeh et al. 2014; Pikkarainen et al. 2004]. Осим тога, резултати истраживања показали су и да перципирана корисност и одговорност представљају важне детерминанте задовољства корисника, чиме су такође потврђени налази из претходних студија [Suntanto et al. 2016; Gašević et al. 2016]. Ипак, резултати истраживања показали су и да лакоћа коришћења не остварује статистички значајан утицај на задовољство корисника електронског банкарства, што је различит резултат у односу на раније истраживање [Ayo et al. 2016]. Добијени резултати се могу објаснити чињеницом да варијабле попут перципиране корисности, и сигурности и приватности имају много важнији утицај на задовољство корисника електронског банкарства од саме лакоће коришћења. Уколико корисник није задовољан перципираном корисношћу и ако нема поверење у пружаоца услуге, лакоћа коришћења електронског банкарства губи на значају.

Налази спроведене студије нуде и корисне менаџерске импликације. Резултати су показали да перципирана корисност, сигурност и приватност имају највећи утицај на задовољство корисника електронског банкарства. Стога, потребно је да пружаоци услуга током обављања трансакција корисницима обезбеде одређене бенефите, попут: уштеде времена, високог квалитета услуге, комфора и слично, те да маркетиншким кампањама посебно представе погодности које електронско банкарство пружа. Поред аспеката перципиране корисности, менаџмент банкарских институција посебну пажњу треба да посвети проблематици сигурности и приватности. Перципирана сигурност и приватност представља важан покретач задовољства и намере будућег коришћења електронског банкарства. Стога, потребно ју је побољшати, најпре кроз унапређење банкарског система заштите података и сигурности. Зарад обезбеђења вишег нивоа поверења клијената, њима треба пружити све неопходне информације о електронском банкарству, док за повећање сигурности трансакција које се реализују треба усвојити извесне технолошке новитете (попут енкрипције, на пример). Уз то, банке би требало непрекидно да разматрају повратне информације добијене од клијената, будући да на тај начин могу да изграде стабилан и јак сигурносни систем.

Спроведена студија има и извесна ограничења. Поред релативно мале величине узорка, његова старосна структура показује да су у истраживању претежно учествовали млади људи. У будућим истраживањима требало би повећати узорак и анкетирати већи број испитаника старије животне доби. Било би пожељно применити тестове који могу показати да ли постоје разлике у ставовима испитаника о електронском банкарству с аспекта демографских карактеристика. Такође, било би корисно спровести слична истраживања и у другим државама, будући да би се на тај начин створила могућност за компаративну анализу ставова припадника различитих нација о предностима/недостацима електронског банкарства.

ЗАХВАЛНИЦА

Реализација истраживања подржана је средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије кроз Програм научноистраживачког рада 2019–2023. Института економских наука у Београду и кроз Пројекат Факултета техничких наука Универзитета у Новом Саду број: 451-03-68/2020-14/200156 под називом: „Иновативна научна и уметничка испитивања из домена делатности ФТН-а”.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Al Sukkar, Ahmad and Helen Hasan (2005). Toward a Model for the Acceptance of Internet Banking in Developing Countries. *Information Technology for Development*, XI(4): 381–398.
- Ayo, Charles K.; Aderonke A. Oni, Oyerinde J. Adewoye and Ibukun O. Eweoya (2016). E-banking Users' Behaviour: E-service Quality, Attitude, and Customer Satisfaction. *International Journal of Bank Marketing*, XXXIV(3): 347–367.
- Casaló Ariño, Luis V.; Carlos Flavián and Miguel Guinaliú (2007). The Role of Security, Privacy, Usability and Reputation in the Development of Online Banking. *Online Information Review*, XXXI(5): 583–603.
- Casaló Ariño, Luis V.; Carlos Flavián and Miguel Guinaliú (2008). The Role of Satisfaction and Website Usability in Developing Customer Loyalty and Positive Word-of-mouth in the E-banking Services. *International Journal of Bank Marketing*, XXVI(6): 399–417.
- Chen, Tser; Chie-bein Chen and Sin-Ying Peng. (2008). Firm Operation Performance Analysis Using Data Envelopment Analysis and Balanced Scorecard: A Case Study of a Credit Cooperative Bank. *International Journal of Productivity and Performance Management*, LVII(7): 523–539.
- Cheng, Edwin T. C.; David Y. C. Lam and Andy C. L. Yeung (2006). Adoption of Internet Banking: An Empirical Study in Hong Kong. *Decision Support Systems*, XLII(3): 1558–1572.
- Davis, Fred D. (1989). Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology. *MIS Quarterly*, XIII(3): 319–340.
- Domanović, Violeta (2017). Primena Balanced Scorecard modela u preduzećima u Šumadiji. U: Petar Veselinović, Nikola Makojević, Marko Slavković, *Uticao globalizacije na poslovno upravljanje i ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja*. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 215–229.
- El-Kasheir, Dalia; Ahmed S. Ashour and Omneya M. Yacout (2009). Factors Affecting Continued Usage of Internet Banking Among Egyptian Customers. *Communications of the IBIMA*, IX: 252–263.
- Field, Andy P. (2000). *Discovering Statistics Using SPSS for Windows: Advanced Techniques for Beginners*. Thousand Oaks: Sage Publication.
- Gašević, Dragana; Marija Vranješ and Dragana Drinić (2016). Identification of Key Determinants of Satisfaction of Users of Electronic Banking Services. *Economic Themes*, LIV(2): 301–321.
- Gumbus, Andra and Robert N. Lussier (2006). Entrepreneurs Use a Balanced Scorecard to Translate Strategy into Performance Measures. *Journal of Small Business Management*, XLIV(3): 407–425.
- Hanafizadeh, Payam; Byron W. Keating and Hamid R. Khedmatgozar (2014). A Systematic Review of Internet Banking Adoption. *Telematics and Informatics*, XXXI(3): 492–510.
- Hoque, Zahirul (2014). 20 Years of Studies on the Balanced Scorecard: Trends, Accomplishments, Gaps, and Opportunities for Future Research. *The British Accounting Review*, XLVI(1): 33–59.

- Jolović, Ivana and Nevena Jolović (2020). Assessment of the Applicability of the Balanced Scorecard Concept in Small and Medium-Sized Enterprises. *School of Business*, XIII(1): 112–136.
- Kaplan, Robert S. and David P. Norton (1992). The Balanced Scorecard Measures that Drive Performance. *Harvard Business Review*, LXX(1): 71–79.
- Kaplan, Robert S. and David P. Norton (1996). *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action*. Boston: Harvard Business School Press.
- Kim, Chang-Soo and Lewis F. Davidson (2004). The Effects of IT Expenditures on Banks' Business Performance: Using a Balanced Scorecard Approach. *Managerial Finance*, XXX(6): 28–45.
- Liébana-Cabanillas, Francisco; Francisco Muñoz-Leiva and Francisco Rejón-Guardia (2013). The Determinants of Satisfaction with E-banking. *Industrial Management and Data Systems*, CXIII(5): 750–767.
- Mattila, Minna (2001). *Essays on Customers in the Dawn of Interactive Banking: Jyväskylä Studies in Business and Economics*. (Doctoral Dissertation). Jyväskylä: Jyväskylä University Printing House.
- Nunnally, Jum C. (1978). *Introduction to Psychological Measurement*. New York: McGraw-Hill.
- Oliver, Richard L. (1999). Whence Consumer Loyalty? *Journal of Marketing*, LXIII(4): 33–44.
- Parasuraman, Parsu A.; Valarie A. Zeithaml and Leonard L. Berry (1988). SERVQUAL: A Multiple-item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality. *Journal of Retailing*, LXIV(1): 12–40.
- Peković, Jelena; Stefan Zdravković and Goran Pavlović (2020). The Role of Balanced Scorecard Models in the Assessment of Board of Directors Performance. *Economic Analysis: Applied Research in Emerging Markets*, LIII(2): 121–132.
- Pešalj, Biljana (2006). *Merenje performansi preduzeća: Tradicionalni i savremeni sistemi*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Pikkarainen, Tero; Kari Pikkarainen, Heikki Karjaluoto and Seppo Pahnla (2004). Customer Acceptance of Online Banking: An Extension of the Technology Acceptance Model. *Internet Research*, XIV(3): 224–235.
- Pikkarainen, Kari; Tero Pikkarainen, Heikki Karjaluoto and Seppo Pahnla (2006). The Measurement of End-user Computing Satisfaction of Online Banking Services: Empirical Evidence from Finland. *International Journal of Bank Marketing*, XXIV(3): 158–172.
- Reynolds, Arthur; Houdini Fourie and Lourens Erasmus (2019). A Generic Balanced Scorecard for Small and Medium Manufacturing Enterprises in South Africa. *The Southern African Journal of Entrepreneurship and Small Business Management*, XI(1): 1–15.
- Riquelme, Hernan E.; Khalid A. Mekkaoui and Rosa E. Rios (2009). Internet Banking Customer Satisfaction and Online Service Attributes. *Journal of Internet Banking and Commerce*, XIV(2): 1–6.
- Rouibah, Kamel; Hasan Abbas and Samia Rouibah (2011). Factors Affecting Camera Mobile Phone Adoption Before E-shopping in the Arab World. *Technology in Society*, XXXI-II(3–4): 271–283.
- Sadeghi, Tooraj and Kambiz H. Hanzaee (2010). Customer Satisfaction Factors (CSFs) with Online Banking Services in an Islamic Country: I. R. Iran. *Journal of Islamic Marketing*, I(3): 249–267.
- Susanto, Aries; Younghoon Chang and Youngwook Ha (2016). Determinants of Continuance Intention to Use the Smartphone Banking Services: An Extension to the Expectation-confirmation Model. *Industrial Management and Data Systems*, CXVI(3): 508–525.
- Taylor, Shirley and Peter A. Todd (1995). Understanding Information Technology Usage: A Test of Competing Models. *Information Systems Research*, VI(2): 144–176.
- Zahoor, Adil and Musadiq A. Sahaf (2018). Investigating Causal Linkages in the Balanced Scorecard: An Indian Perspective. *International Journal of Bank Marketing*, XXXVI(1): 184–207.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Laerd Statistics (2019). *Linear Regression Analysis using SPSS Statistics*. Доступно на: <https://statistics.laerd.com/spss-tutorials/linear-regression-using-spss-statistics.php> Приступљено: 14.04.2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

BANK PERFORMANCE ANALYSIS AND IDENTIFICATION OF
KEY DETERMINANTS OF ELECTRONIC BANKING CUSTOMER
SATISFACTION – *BALANCED SCORECARD* APPROACH

by

NEVENA JOLOVIĆ
Institute of Economic Sciences
Zmaj Jovina 12, Belgrade, Serbia
nevena.jolovic@ien.bg.ac.rs

IVANA JOLOVIĆ
University of Novi Sad
Faculty of Technical Sciences
Trg Dositeja Obradovića 6, Novi Sad, Serbia
ivanajolovic@uns.ac.rs

STEFAN ZDRAVKOVIĆ
University of Kragujevac
Faculty of Economics
Liceja Kneževine Srbije 3, Kragujevac, Serbia
szdravkovic034@yahoo.com

SUMMARY: The issue of adequate measurement of the use of intangible assets and monitoring its impact on the financial performance of the organization in recent decades is bridged by a measurement-managerial model that unites financial and non-financial performance indicators – Balanced Scorecard (BSC). Since this paper focuses on banks as representatives of specific, modern financial organizations, the subject of research is to examine the possibility of applying this model in the analysis of banking performance. The aim of the research is to analyze, by using the qualitative methodology (review of existing papers in the literature), whether the BSC model is applicable for the analysis of banking performances; and then, by using the quantitative methodology, through connecting two perspectives of the same model (perspective of internal business processes and perspective of customers), to examine how the determinants of TAM model (perceived usefulness, ease of use) and determinants of SERVQUAL model (perceived security and privacy, responsibility) affect electronic banking customer satisfaction. The empirical research was conducted through the survey method on the territory of the Republic of Serbia at the end of 2020, and the sample included 324 respondents. Statistical software SPSS Statistics was used to process the collected data. Based on the literature review, it was found that the BSC model is applicable for the analysis of banking performances.

The results of the empirical research have shown that perceived usefulness, perceived security and privacy, and responsibility have a positive statistically significant impact on the satisfaction of electronic banking users, while ease of use does not have a statistically significant impact on the satisfaction of mentioned users.

KEYWORDS: electronic business of banks, customer satisfaction, BSC model, TAM model, SERVQUAL model

JEL classification: G21

ДЕСТРУКТИВНЕ РЕФЛЕКСИЈЕ ЗАКОНОДАВНОГ ОКВИРА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НА ЗАРАДЕ ЗАПОСЛЕНИХ ЛИЦА У ПРИВАТНОМ СЕКТОРУ КАО НАГРАДА ОДАНОСТИ ПРИВРЕДИ У КРИЗИ ИЗАЗВАНОЈ ПАНДЕМИЈОМ ВИРУСА SARS-COV-2

ТАТЈАНА Љ. ЈОВАНОВИЋ

Ниш, Србија

tatjanajovanovic.msc@gmail.com

САЖЕТАК: Међу многим проблемима који прате економије земаља у свету, а пре свега земље у транзицији, крај првог квартала 2020. године донео је неочекивани сценарио – пандемију изазвану вирусом SARS-CoV-2. Пандемија није заобишла ни Републику Србију, па ни њену економију. Живећи у неизвесности и у страху стрепећи за сопствени живот, живот своје породице и људе око себе, немали број запослених лица остао је одан послодавцима приватног сектора у Србији, који нису обустављали своје пословање у време трајања ванредног стања. Но, изгледа да њихову оданост и пожртвовање, као једне од кључних карика одржања привредне активности у ванредним околностима, законодавни оквир Републике Србије адекватно не препознаје. Већина одредби како законских, тако и подзаконских аката донетих пре, али и у време проглашеног ванредног стања, умногоме деструктивно делују на зараде, те и право запослених лица приватног сектора да користе, располажу и уживају у својој целокупној, достојанствено стеченој заради. Право запослених лица на увећање зараде по основу времена проведеног на раду за сваку пуну годину рада остварену у радном односу код послодавца, минули рад, право на исплату реалних трошкова исхране у току рада и трошкова доласка и одласка са посла, само су нека од специфичнијих подручја, чије су одредбе, одавно већ на страни „воље” послодавца. Да је досадашња пракса махом задржана и у време ванредног стања, сведоче и поједини акти усвојени у жеку кризе. Тако се омогућеним фискалним погодностима „отима” део зараде запосленима те даје на коришћење

послодавцима, а директним новчаним давањима, ствара неједнакост међу запосленим лицима радно ангажованим у време ванредног стања и оним која то нису била.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: законодавни оквир, зараде, приватни сектор, пандемија, ковид-19, Република Србија

Међу мноштвом проблема који прате првенствено економије земаља у транзицији, крај првог квартала 2020. године, како већини земаља широм света, тако и Републици Србији, донео је још један, нови, за многе неочекивани сценарио – пандемију. Њено проглашење у свету, учињено је од стране Светске здравствене организације крајем прве половине марта 2020. године, због алармантне брзине ширења заразне болести изазване вирусом *SARS-CoV-2*. Наиме, упркос техничко-технолошкој модернизацији, неспорно је да је свет и даље остао рањив, између осталог и када је реч о нападу заразних болести на већину људске популације. А у условима када су животи људи угрожени, свакако да и већина система у којима људи делују и којима су посвећени, такође бивају погођени. Тако су негативним рефлексима пандемије погођени здравствени, образовни, правни, социјални, политички и други системи. Но, примарно, најинтензивнији дисторзиони ефекат пандемије усмерен је на економски, односно финансијски систем погођених земаља, а који је, нажалост, у већини случајева немогуће избећи. Стога је задатак, те и актуелна брига земаља широм света, креирање стратегија и планова подобних да, имплементирањем у новонасталим околностима, буду максимално могућа подршка очувању стабилности здравственог система и других. Ипак, свакако један од најтежих задатака земаља је да у рату са потенцијалном масовном смрћу становништва, очувају стабилним свој финансијски, односно економски систем. У то име, развијене, али и земље у транзицији, у тежњи да истински помогну својој привреди и друштву, драгоцено време посвећују генерисању и спровођењу мера економске политике. Но, занемарујући претпоставку да оне то чине са намером, реализација појединих мера, на дуги рок, чини се да може изазвати и негативне консеквенце на поједине субјекте, а који су кључни конституенти привредног система погођених земаља, те тиме и додатно погоршати већ ионако лоше постојеће стање.

Од проглашења ванредног стања у Републици Србији 15. марта 2020. године, у земљи је усвојен корпус мера, отелотворених у виду неколико законских и мноштва подзаконских аката, правилника, уредби, закључака, одлука, наредби, инструкција и слично, а чији је циљ, како се истиче, ублажавање економских консеквенци актуелне заразне болести. Међутим, чини се да се појединим усвојеним мерама ублажавање наведених последица, врши на штету појединих друштвених групација, а првенствено запослених лица приватног сектора. Наиме, једна од друштвених групација која трпи њихове најјаче рефлексije, јесу већ запослена лица код пословних система који припадају приватном сектору, а првенствено она чији стаж рада у једном истом пословном систему, износи двадесет и више година. Наиме, одређеним мерама, тренутно, највише су погођени одани радници „старије гарде”, радно ангажовани за време трајања ванредног стања.

Но, да је реч о категорији запослених лица којој умногоме и већ усвојени законски и подзаконски акти не иду на руку, сведочиће кратак осврт на специфичније рефлексije законодавног оквира, постојећег у Републици Србији и пре проглашења ванредног стања, а којим је итекако тангирана овде предметна категорија запослених лица.

СПЕЦИФИЧНЕ РЕФЛЕКСИЈЕ АКТА ЗАКОНОДАВНОГ ОКВИРА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НА ЗАРАДЕ ЗАПОСЛЕНИХ ЛИЦА ПРИВАТНОГ СЕКТОРА УСВОЈЕНИХ ПРЕ ПРОГЛАШЕЊА ВАНРЕДНОГ СТАЊА

У Републици Србији, права, обавезе и одговорности из радног односа умногоме су регулисани *Законом о раду* [2005, 2009, 2013, 2014, 2017, 2018]. Међутим, не може се рећи да се истим законским актом, равноправно штите права, односно интереси како послодаваца, тако и запослених лица. Наиме, очигледно је да, креатор претходно наведеног законског акта (не)намерно пропуштајући да детаљно регулише предметно подручје, оставља алтернативни простор послодавцима да умногоме легално „маневришу” својим запосленим лицима онако како им одговара, оптирањем путем општег акта, односно уговора о раду. Наравно, претходно наведено умногоме је са негативним консеквенцама на висину зараде, односно на накнаду зарада и друга примања запослених лица.

Конкретно, минули рад, односно право запослених лица на увећање зараде по основу временаведеног на раду за сваку пуну годину рада остварену у радном односу код послодавца, одређује се у вредности не нижој од 0,4% основице, што је прописано одредбом члана 108, став 1, тачка 4 *Закона о раду*. Но, из одредбе става 1 истог члана, произилази да се висина предметног увећања утврђује општим актом, односно уговором о раду, што значи да послодавац може, наравно уколико жели, да за потребе обрачуна вредности минулог рада, уговори, те и користи стопе које су више од 0,4%. Међутим, избор последње наведене алтернативе, свакако да је права реткост у Републици Србији. Штавише, поједини послодавци теже на све начине да се чак и ослободе обавезе утврђене чланом 108, став 1, тачка 4 *Закона о раду*, односно обавезе плаћања минулог рада и то првенствено радницима „старије гарде”, односно групи запослених лица са више пуних година рада остварених у радном односу код истог послодавца. Но, имајући у виду одредбу члана 108, став 2 *Закона о раду*, да се при обрачуна минулог рада рачуна и времеведено у радном односу код послодавца претходника, као и код повезаних лица са послодавцем, односно одредбу члана 147 истог Закона, да у случају статусне промене, односно промене послодавца, послодавац следбеник преузима од послодавца претходника општи акт и све уговоре о раду који важе на дан промене послодавца, послодавци у конкретном случају не прибегавају статусним променама, већ теже искоришћавању других правних генова. Пракса је да извесни пословни системи, послодавци из приватног сектора, често и без оправдане основности приступају променама пословног имена, шифре делатности, пореског

идентификационог броја, матичног броја и фиктивним променама свог седишта, како би остварили свој циљ. Заправо, није реткост да један пословни систем преко ноћи постане „нови” – послодавац, регистрован под новим пословним именом, на новој фиктивној адреси, са новом фиктивном делатношћу, иако се, на пример, његови производни капацитети и даље налазе, као и деценијама уназад, на истој локацији, а он бави истом пословном делатношћу као и увек. На овај начин послодавци врше својеврсни „рестарт” броја пуних година стажа проведених у раду код последњег послодавца за све запослене, изједначавајући тиме запослене са чак и по неколико деценија оданог рада код датог послодавца са оним лицима која су се тек запослила код истог послодавца. Суштина је да све креће од нуле и на штету првенствено радника „старије гарде”. На овај начин, немали број запослених лица бива новчано оштећен, све у корист послодавца, при чему износи новчаног оштећења прогресивно расту са растом броја пуних година стажа проведених у раду код послодавца.

На пример, претпоставимо да један послодавац има укупно 50 запослених лица, од којих њих 20 чине високообразовани (и то њих 5 са 2 пуне године стажа проведене у раду код послодавца, њих 5 са 30 пуних година стажа и преосталих 10 запослених лица са 35 пуних година стажа), а осталих 30 чине лица са средњом стручном спремом (и то 10 са 5 пуних година стажа, а осталих 20 са 35 пуних година). Калкулација укупне „уштеде” које ће послодавац остварити на месечном нивоу (након промене свог пословног имена, шифре делатности, односно промене већ наведених конституената своје „личне карте”), а по основу избегнутих давања на име минулог рада запосленим лицима, односно просечне вредности за које је свако запослено лице из свих наведених категорија, индивидуално посматрано, оштећено, изгубивши право на увећање своје основне зараде по основу минулог рада, дата је у Табели 1.

Табела 1. Просечна вредност минулог рада по запосленом лицу на месечном нивоу – хипотетички пример (вредности из колоне 4–5 исказане су у РСД)

Степен стручне спреме запослених лица код послодавца (1)	Број запослених лица		Број пуних година рада остварених у радном односу код послодавца (3)	Просечна вредност основне зараде по запосленом лицу на месечном нивоу (4)	Просечна вредност минулог рада по запосленом лицу на месечном нивоу (5) = (4)*0,4%*(3)
		(2)			
VII степен	20	5	2	25.801,00	206,41
		5	30	80.000,00	9.600,00
		10	35	95.000,00	13.300,00
IV степен	30	10	5	25.801,00	516,02
		20	35	45.000,00	6.300,00
Укупна вредност месечне „уштеде” послодавца по основу избегнутих давања запосленим лицима на име минулог рада $\sum((5)*(2)) = \sum (1.032,05 + 48.000,00 + 133.000,00 + 5.160,2 + 126.000,00)$					313.192,25

Извор: Калкулација аутора

Из колоне 5 Табеле 1, јасно се закључује да ће запослена лица, како она са средњом стручном спремом, тако и она академски образована, а која су свој непрекидни вишедеценијски радни век провела и посветила управо постојећем послодавцу, бити и највише оштећена. С друге стране, послодавац свакако добија. Тако је укупна вредност месечне „уштеде” у случају претходно наведеног хипотетичког послодавца, а по основу избегнутих давања запосленим лицима на име минулог рада 313.192,25 РСД, што на годишњем нивоу износи 3.758.307,00 РСД. Узевши у обзир да вредност „уштеде” свакако није занемарљива, јасно је због чега је у интересу послодавца да прибегавајући неоправданим корацима и користећи правне гепове, избегне новчана давања на име минулог рада, односно да вредност истих у будућем периоду сведе на минимум.

Даље, када је реч о накнади појединих трошкова запосленим лицима на које иста имају право, чине се посебно интересантним, категорије трошкова исхране у току рада и трошкова доласка и одласка запослених са радног места. Наиме, као и у односу на категорију минулог рада, тако и у контексту поменутих категорија трошкова, Закон о раду Републике Србије, својом већ истакнутом карактеристиком „недоречености”, поново је адут у рукама послодавца. Заправо, неспорно је да запослена лица имају право на накнаду трошкова исхране у току рада, у случају да их послодавац није обезбедио на други начин, обзиром да је исто право утврђено одредбом члана 118, став 1, тачка 5 *Закона о раду*. Међутим, законодавац је (не)намерно пропустио да дефинише лимит испод којег не сме пасти вредност ове накнаде, што свакако ствара простор послодавцима, погодан за додатна потенцијална маневрисања, а поново на штету запослених лица. Наиме, одредбом члана 118, став 2 *Закона о раду*, утврђено је да висина накнаде трошкова исхране у току рада мора бити изражена у новцу, док је одредбом става 1 истог члана утврђено да запослени има право на накнаду предметног трошка у складу са општим актом и уговором о раду, одакле неспорно произлази да вредност накнаде у вези трошкова исхране у току рада мора бити исказана у обрачунском листу и исплаћена запосленом лицу, али да је висина исте, у рукама послодавца. Обзиром на претходно наведено, послодавци могу исту вредност да утврде, на пример и у висини од 100 РСД на месечном нивоу, што је нереално и очигледно неправедно према запосленим лицима, али будући да је у Републици Србији легално, иста не могу затражити правну помоћ, због чега и по овом основу, могу бити оштећена.

И када је реч о категорији накнаде трошкова за долазак и одлазак запослених лица са посла, која је накнада трошкова регулисана одредбом члана 118, став 1, тачка 1 *Закона о раду*, запослена лица и у односу на вредност исте накнаде, а након донетог Мишљења Министарства финансија Републике Србије број: 011-00-12/2019-04 од 1. фебруара 2019. године [Министарство финансија, 2019], потенцијално су тангирана и у пракси неосновано уцењивана од стране послодавца у смислу да им предметна накнада неће бити исплаћена, уколико трошкове превоза доказима не оправдају. Наиме, Министарство финансија наведеним Мишљењем заузело

је став да је прикупљање рачуна „обавеза” за све послодавце који исплаћују трошкове превоза у новцу, у супротном, таква исплата сматрала би се недокументованим трошком у смислу Закона о порезу на добит правних лица [Закон о порезу на добит правних лица, 2001–2004, 2010–2015, 2017–2019: чл. 7а, ст. 1, тач. 1], те не би била призната као расход у пореском билансу. Међутим, имајући у виду одредбу члана 9, став 2 *Закона о порезу на добит правних лица*,¹ као и одредбу члана 18, став 1, тачка 1 *Закона о порезу на доходак грађана* [Закон о порезу на доходак грађана, 2001–2002, 2004, 2006, 2009–2020]², јасно је да запослена лица нису била, нити су у законској обавези да правдају трошкове свог превоза. Суштина је само у томе да ли ће целокупни износ накнаде трошкова за долазак и одлазак запослених лица с посла подлећи опорезивању, или само део који надмашује неопорезиви износ. Наиме, послодавац је дужан да у зависности од (не)документованости накнаде трошкова за долазак и одлазак запослених лица с посла, обрачуна и плати порез на целокупну накнаду, односно само на део накнаде која се исплаћује преко износа који се не опорезује, актуелно преко износа од 3.988,00 РСД, а по стопи од 10%.

Обавезујући запослене да достављају доказе којима правдају своје трошкове превоза, а ради избегавања плаћања пореза, бар на износ накнаде до 3.988,00 РСД, запослена лица „приморавају” се да новац примљен на име накнаде трошкова доласка и одласка са посла, троше искључиво у сврхе обезбеђења доказа неопходних за правдање превоза код послодавца, што је незаконито, али и неправедно према запосленим лицима, првенствено у условима ниских основних зарада када већина једва да задовољава своје егзистенцијалне потребе. Наиме, послодавац је дужан да сваком запосленом лицу, по већ поменутом *Закону о раду*, надокнади трошкове у висини потребној да запослени дође, под претпоставком да путује посредством јавног саобраћаја, или сопственим моторним возилом, од места пребивалишта/боравишта пријављеног у уговору о раду, до места рада. Да ли ће лице заиста доћи моторним возилом, или изабрати да до радног места дође бициклом, са колегом, или пешке, то је проблем и право избора запосленог лица. Можда запослено лице жели да уштеди новац намењен превозу, па иде пешке. С тим у вези, неосновано је тражити доказе о поднетим трошковима доласка и одласка са посла, јер уколико се запослено лице налази на послу, чињеница је да је лице имало трошкове доласка, као и да ће имати трошкове одласка са посла. С друге стране, оправданост достављања предметних доказа доводи се у питање, имајући у виду чињеницу немогућности поузданог утврђивања порекла достављених доказа, односно утврђивања њихових правих носилаца.

¹ Примања запослених лица која се, у смислу закона којим је уређено опорезивање дохотка грађана, сматрају зарадом, укључујући притом и примања на која се до износа прописаног истим законом не плаћа порез на зараде, признају се као расход у пореском билансу и то у оном пореском периоду у коме су и реализована, односно исплаћена.

² По основу накнаде документованих трошкова превоза за долазак и одлазак са рада, а највише у висини до 3.988,00 РСД месечно, не плаћа се порез на зараде.

(Не)намерну неусклађеност Мишљења Министарства финансија број: 011-00-12/2019-04 од 1. фебруара 2019. године као извршног органа и актуелних, претходно наведених законских аката законодавног органа у Републици Србији, те негативних рефлексивних иста на запослена лица, али и послодавце, чинило се да ће анулирати Мишљење истог Министарства број: 011-00-00040/2019-04 од 3. јуна 2020. године [Министарство финансија, 2020], којим сада оно, иако са закашњењем, заузима став да се накнада трошкова превоза која иако није документована признаје као расход у пореском билансу сходно члану 9, став 2 *Закона о порезу на добити њравних лица*, наравно након што се на целокупни износ изврши опорезивање по стопи од 10%. На овај начин Мишљење Министарства финансија број: 011-00-12/2019-04 од 1. фебруара 2019. године, *de facto* је поништено. Међутим, Министарство финансија је 7. јула 2020. године донело Мишљење бр. 011-00-391/2020-04 [Министарство финансија, 2020], скоро истоветно Мишљењу из 2019. године, те је поново избегло да пружи јасан одговор онима који су одговор и тражили, а у вези предметне проблематике, и који не знају шта им је чинити.

РЕФЛЕКСИЈЕ ПОЈЕДИНИХ АКТА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НА ЗАРАДЕ ОДАНИХ ЗАПОСЛЕНИХ ЛИЦА ПРИВАТНОГ СЕКТОРА УСВОЈЕНИХ У ЈЕКУ ВАНРЕДНОГ СТАЊА И КРИЗЕ ИЗАЗВАНЕ ПАНДЕМИЈОМ ВИРУСА SARS-COV-2

Ради редуковања економских консеквенци актуелне пандемије, уредба о пружању, како олакшица фискалног карактера субјектима приватног сектора, тако и финансијске подршке истим, али и грађанима [Уредба о фискалним погодностима и директним давањима привредним субјектима у приватном сектору и новчаној помоћи грађанима у циљу ублажавања економских последица насталих услед болести COVID-19, 2020], једна је из сета уредби коју је Влада Републике Србије усвојила у јеку пандемије. Предметном Уредбом, између осталог, осим фискалних погодности које у новонасталим околностима Република Србија обезбеђује привредним субјектима приватног сектора, уређује се и проблематика директних давања из државног буџета истим субјектима, али и једнократне новчане помоћи свим пунолетним грађанима Републике Србије, у циљу ублажавања економских консеквенци актуелне пандемије.

Међутим, када је реч о фискалним погодностима, тумачење одредби предметне Уредбе, указује да међу прописаним погодностима постоје и оне које, допуштајући одлагање рока доспелости за плаћање одређених категорија јавних прихода, свакако јесу „погодност” привредним субјектима, послодавцима из приватног сектора, али на штету запослених лица. Тако је, на пример, одлагање рока за плаћање пореза и доприноса на зараде запослених лица, фискална погодност коју креатор предметне Уредбе омогућава послодавцу, а којом му, иако у кратком року, на индиректан начин и без одобрења запосленог, ставља на располагање, између осталог и део новчаних средстава које је запослени зарадио. Наиме, исплата пореза на

зараду запосленог лица према Закону о порезу на доходак грађана врши се на терет новчаних средстава запосленог лица, при чему се за лице са пуним радним временом, основица за обрачун пореза, односно бруто зарада, умањује за износ од 16.300,00 РСД, у складу са актуелном одредбом члана 15а, став 2 истог Закона, који представља део зараде који се током 2020. године у Републици Србији не опорезује, након чега се на тако добијени, умањени износ, примењује стопа пореза на зараде од 10% у складу са одредбом члана 16 истог Закона.

Респектујући, актуелном одлуком, утврђени минимални износ зараде од 172,54 динара нето по радном часу [Одлука о висини минималне цене рада за период јануар–децембар 2020. године, 2019], затим законом утврђену четрдесетчасовну радну недељу, те калкулацијом бруто зараде када је познат њен нето износ, а применом обрасца $B = (H - 1.630) / 0,701$ долази се до минималног месечног износа пореза на зараду по једном запосленом лицу. Добијени износ пореза на зараду, који је исказан у Табели 2, јесте заправо минимални износ зараде који на месечном нивоу, по једном запосленом лицу, креатор предметне Уредбе, иако тренутно, свакако ставља на располагање послодавцу, а на име погодности одлагања плаћања пореза на зараду.

Табела 2. Минимална месечна вредност пореза на зараду по запосленом лицу (износи у РСД)

Месец	Број могућих часова рада у месецу	Минимална цена рада по часу – <i>нејто</i>	Минимална месечна нето зарада	Минимална месечна бруто зарада	Основица за обрачун пореза на зараду	Порез на зараду (10%)
Март, 2020.	176	172,54	30.367,04	40.994,35	24.694,35	2.469,43

Извор: Калкулација аутора

Када је реч о плаћању доприноса на зараде, исто се врши делом из средстава послодавца, а делом из средстава, односно из бруто зараде запосленог лица. Стопе по којима се обрачунавају и плаћају доприноси за обавезно социјално осигурање у Републици Србији од 1. јануара 2020. године исказане су у Табели 3, а све у складу са одредбом члана 44, став 1, 2 и 3 одговарајућег закона [Закон о доприносима за обавезно социјално осигурање, 2004–2006, 2009, 2011–2020]:

Наведене стопе, примењују се на основицу коју, према одредби члана 13, став 1 Закона о доприносима за обавезно социјално осигурање, чини зарада, односно плата и накнада зараде, односно плата у складу са законом који уређује радне односе, општим актом и уговором о раду, односно решењем надлежног органа. Претходно дефинисана основица, не умањује се за неопорезиви износ зараде, већ само за износ примања која запослени оствари од послодавца на која се не плаћа порез на зараде,

сагласно закону којим се уређује порез на доходак грађана, а према одредби члана 13, став 5 наведеног Закона.

Табела 3. Актуелне стопе доприноса за обавезно социјално осигурање

Врста доприноса	На терет запосленог	На терет послодавца	Укупно
За обавезно пензијско и инвалидско осигурање	14%	11,5%	25,5%
За обавезно здравствено осигурање	5,15%	5,15%	10,3%
За осигурање за случај незапослености	0,75%	/	0,75%
УКУПНО	19,9%	16,65%	36,55%

Узевши у обзир притом и одредбе члана 37, став 1 и 2 Закона о доприносима за обавезно социјално осигурање, у складу са којим је министар у чијој су надлежности послови финансија, утврдио и објавио да најнижа основица на коју се обрачунавају и плаћају доприноси за обавезно социјално осигурање за текућу 2020. годину, износи 25.801,00 РСД, долази се до поуздане информације о минималном износу новчаних средстава, који по једном запосленом лицу креатор, предметном Уредбом, свакако ставља на располагање послодавцу, а на име погодности одлагања плаћања доприноса за обавезно социјално осигурање.

Табела 4. Минимални месечни износ доприноса по запосленом лицу (износи у РСД)

Број запослених лица код послодавца	Најнижа месечна основица доприноса у Републици Србији за 2020. годину	Минимални месечни износ доприноса на терет запосленог лица (19,9%)	Минимални месечни износ доприноса на терет послодавца (16,65%)	Укупан минимални месечни износ доприноса на терет запосленог лица и послодавца (36,55%)
1	25.801,00	5.134,4	4.295,87	9.430,27

Извор: Калкулација аутора

Наиме, узевши у обзир наведено, јасно је да порез на зараду запосленог лица и већи део доприноса за његово обавезно социјално осигурање, послодавац исплаћује новчаним средствима запосленог лица, односно да је послодавац само „посредник” који 29,9% наведених обавеза плаћа у име и за рачун запосленог лица држави, односно фондовима социјалног осигурања, док 16,65% обавеза плаћа на терет сопствених средстава. Међутим, одлагањем доспелости плаћања пореза и доприноса, креатор предметне Уредбе, није приступио привременом повећању нето зарада запослених, већ је новац запослених доделио на привремено располагање и коришћење послодавцу. Сумарно посматрано, креатор је Уредбом, вредност

од скоро половине бруто зараде сваког запосленог лица, аутоматски ставио на располагање послодавцу на период за који је и пролонгирао плаћање ових обавеза.

И директна новчана давања привредним субјектима у приватном сектору, у циљу ублажавања економских последица насталих услед пандемије вируса SARS-CoV-2, још један су од делокруга регулисања предметне Уредбе. Реч је о бесповратним новчаним средствима која се исплаћују привредним субјектима из буџета, а која се средства могу користити искључиво за исплату зарада и накнаде зарада запосленим лицима. Тумачењем одредби предметне Уредбе, између осталог, закључује се да је микро, малим и средњим правним лицима, омогућено остваривање права на бесповратна новчана средства из буџета најраније у месецу мају 2020. године. То важи за свако запослено лице за чије је зараде и накнаде зарада поднет Образац ППП – ПД за обрачунски период март 2020. године и то у износу основне минималне нето зараде за исти месец, односно на део исте, који је сразмеран проценту радног ангажмана, за запослене са непуним радним временом. Право на бесповратна новчана давања из буџета наведеним категоријама правних лица, предметном Уредбом омогућено је по истом принципу и за месец април и мај 2020. која су истим исплаћена респективно, јуна и јула текуће године. Када је реч о правним лицима која припадају категорији великих, одредбе предметне Уредбе су исте, с тим што је истим лицима омогућено остваривање права на бесповратна новчана средства из буџета у износу од 50% основне минималне нето зараде по запосленом лицу са пуним радним временом.

Респектујући наведено, може се закључити да креатор предметне Уредбе, новчаним средствима помаже привредне субјекте – послодавце из приватног сектора, без обзира на то да ли су исти пословали или не током трајања ванредног стања. Наиме, сви послодавци добили су исти износ новчаних средстава по запосленом лицу, почев од оних којима је обављање делатности за коју су регистровани, одлукама надлежних органа, било забрањено пословање, током најмање два месеца трајања ванредног стања (на пример, сектор угоститељства, затим пословни системи код којих је још у марту 2020. године због регистрованих случајева оболелих лица, распуштен целокупни радни кадар), па све до оних који нису обустављали рад, већ можда чак и новонасталу ситуацију умногоме искористили за развој и раст свог пословања (трговина храном, средствима за чишћење и лековима, неке производне делатности, итд.). Наиме, резултат директних новчаних давања јесте да су послодавци који су, али и они који нису обустављали пословање за време трајања ванредног стања, „награђени минималцем” за свако запослено лице, с тим што су ови други у предности, будући да су поред оствареног резултата из свог пословања постали „богатији” за износ добијених бесповратних новчаних средстава. Међутим, изједначавање послодаваца, узроковало је неједнакост међу запосленим лицима, а првенствено оним чија је зарада у регуларним околностима једнака минимално могућој у Републици Србији. Тако су запослена лица која су била радно ангажована у време ванредног стања,

зарађивала исто, као и запослена лица без радног ангажmana у истим ванредним околностима.

Имајући у виду наведено, намеће се питање, чиме су то запослена лица која су била радно ангажована у време трајања ванредног стања, осим потенцијалном зарадом, могла бити „награђена” за свој рад, ризик и директну оданост свом послодавцу, односно привреди Републике Србије у ванредним околностима?

Тачно је да је креатор предметном Уредбом, најавио, да ће пунолетним грађанима Републике Србије, којој групи припадају и запослена лица, након окончања ванредног стања, исплатити једнократну новчану помоћ, а који ће поступак, начин и услови исплате бити уређени посебним актом Владе, што је и испунио. Наиме, једнократна новчана помоћ, детаљно уређена посебном уредбом под називом Уредба о формирању привременог регистра и начину уплате једнократне новчане помоћи свим пунолетним држављанима Републике Србије у циљу смањивања негативних ефеката проузрокованих пандемијом изазване вирусом COVID-19 (SARS-CoV-2) [Уредба о формирању привременог регистра, 2020], потом потврђена законом [Закон о потврђивању уредби донетих за време ванредног стања, 2020] који је ступио на снагу 29. априла 2020. године, исплаћена је, у износу од 100 евра у динарској противвредности прерачунатој по званичном средњем курсу Народне банке Србије на дан ступања на снагу ове Уредбе. Међутим, поставља се питање, да ли је предметна једнократна исплата новчане помоћи заиста „безусловна”? Претходно су се сви пунолетни држављани Републике Србије, изузев категорије пензионера и корисника новчане социјалне помоћи који су желели новчану помоћ, морали пријавити за добијање исте телефонским или електронским путем, дајући притом своје *личне податке*. Заправо, узевши у обзир чињеницу да право на једнократну новчану помоћ има преко 6,5 милиона држављана Републике Србије, да се поставити питање, зар није било логичније, а притом и економичније захтевати пријаву само оних држављана који не желе примити помоћ?

У прилог заиста суровој реалности, коју проживљавају запослена лица радно ангажована код послодавца приватног сектора у доба пандемије, иду и одредбе које тангирају зараде запослених лица привремено спречених за рад због заразне болести, а која код истих није званично потврђена сврсисходним резултатима тестова због њихове неретко изражене и истим својствене сензитивности. Но, и у случају да је резултат теста био позитиван, запослена лица у Републици Србији, нису могла да се позову, ни на један законски акт, који обавезује послодавце да им исплате, односно обезбеде право на накнаду зараде у висини од 100% основа за накнаду зараде за све време трајања привремене спречености за рад. Наиме, лицима привремено одсутним с посла због потврђене заразе вирусом SARS-CoV-2, или због мера самоизолације, обезбеђење права на накнаду зараде у висини од 100% основа за накнаду зараде, само се препоручује. Заправо, респектујући препоруку истакнуту Закључком Владе 05 број 53-3008/2020-2 [Закључак Владе РС, 2020], јасно је да послодавци нису у

законској обавези да својим запосленим лицима обезбеђују 100% плаћену привремену спреченост за рад, иако запослени ту спреченост дознакама оправдају. Обезбеђење претходног права јесте „добра воља” послодавца, чиме се још једном потврђује, да су запослена лица, чак и у кризним временима у Републици Србији препуштена на „милост” послодавцима.

А као врхунац свега, није искључена ни могућност да запослени напошетку добију и отказ уговора о раду, због млађих кандидата примљених по програму државе „моја прва плата”, који су тренутно, за послодавце свакако исплативија радна снага, од запослених лица која деценијама раде. Наиме, пружајући младим лицима са тек завршеном средњом школом, односно факултетом, прилику да стекну своје прво радно искуство у време пандемије, притом наравно, новчано мотивишући послодавце да своја врата отворе младим кандидатима, респективно са 20.000,00 односно 24.000,00 РСД [Уредба о програму подстицања запошљавања младих „моја прва плата”, 2020: чл. 4, ст. 1], држава, с друге стране, (не)намерно поново ствара простор подобан за потенцијалне манипулације са старијим, оданим радницима. Наиме и актуелним мерама, односно антикризним програмима државе, отвара се простор за додатне уцене и притиске над већ запосленим радном снагом, јер иако примајући „минималац”, они послодавцима постају свакако „скупља” радна снага у односу на цену „новог” кадра. Но, да умногоме и не мари за запослена лица приватног сектора држава је показала свој став и постављањем услова у циљу стицања права на коришћење већ наведених фискалних погодности и директних новчаних давања. Наиме, право коришћења фискалних погодности и директних новчаних давања, било је обезбеђено привредним субјектима из приватног сектора, уз један од услова, да почев од 15. марта 2020. године па до дана ступања на снагу Уредбе којом се регулишу фискалне погодности и бесповратна давања, нису смањивали број запослених лица за више од 10%, не рачунајући притом запослена лица са којима су имали закључен уговор о раду на одређено време [Уредба о фискалним погодностима и директним давањима привредним субјектима у приватном сектору и новчаној помоћи грађанима у циљу ублажавања економских последица насталих услед болести COVID-19, 2020: чл. 3, ст. 1]. Из наведеног, јасно се да закључити да држава заправо „прећутно” допушта послодавцима отпуштање 10% радног кадра, али и лица са уговором о раду на одређено време, а сада новим актима и новчано охрабрује послодавце приватног сектора на нова запошљавања, притом ни на који начин не штитећи права већ запослених, старијих лица код истих послодавца.

ЗАКЉУЧАК

Ни на који начин не потцењујући напоре креатора и значај аката донетих у жеку ванредног стања изазваног пандемијом вируса SARS-CoV-2, а у циљу ублажавања њених економских консеквенци, опште посматрано, ипак је јасно да су установљени акти „наклоњенији” интересима привредних субјеката приватног сектора, док су интереси оних који су привреду

Републике Србије заправо и одржали функционалном у време ванредног стања, умногоме остали незаштићени, као и пре проглашења кризе изазване пандемијом. Јаке деструктивне рефлексије на зараде и накнаде зарада запослених лица, оданих послодавцима приватног сектора, чак и у време пандемије, карактеристика су законодавног оквира Републике Србије. Стварањем услова подобних за ускраћивање права на пуну зараду и накнаде зарада која запосленим лицима припада, креатор законодавног оквира, на примерен начин „одужио” се радном кадру приватног сектора, а првенствено оном старијем, за пожртвованост, ризик и оданост привреди у ванредним околностима, чинећи притом, како у „нормалним” условима, тако и у условима ванредног стања, неосновано, сиромашне још сиромашнијим, а богате још богатијим лицима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Закључак Владе 05 број 53-3008/2020-2 о препоруци послодавцима да измене свој општи акт, односно уговор о раду или други појединачни акт, у делу којим се уређује накнада зараде, односно накнада плате. *Службени гласник РС*, 50/20.
- Закон о доприносима за обавезно социјално осигурање (ЗДОСО). *Службени гласник РС*, 84/04; 61/05; 62/06; 5/09; 52/11; 101/11; 7/12 – усклађени дин. изн.; 8/13 – усклађени дин. изн.; 47/13; 108/13; 6/14 – усклађени дин. изн.; 57/14; 68/14 – др. закон; 5/15 – усклађени дин. изн.; 112/15; 5/16 – усклађени дин. изн.; 7/17 – усклађени дин. изн.; 113/17; 7/18 – усклађени дин. изн.; 95/18; 4/19 – усклађени дин. изн.; 86/19 и 5/20 – усклађени дин. изн.
- Закон о порезу на доходак грађана (ЗПДГ). *Службени гласник РС*, 24/01; 80/02; 80/02 – др. закон; 135/04; 62/06; 65/06 – испр.; 31/09; 44/09; 18/10; 50/11; 91/11 – одлука УС; 7/12 – усклађени дин. изн.; 93/12; 114/12 – одлука УС; 8/13 – усклађени дин. изн.; 47/13; 48/13 – испр.; 108/13; 6/14 – усклађени дин. изн.; 57/14; 68/14 – др. Закон; 5/15 – усклађени дин. изн.; 112/15; 5/16 – усклађени дин. изн.; 7/17 – усклађени дин. изн.; 113/17; 7/18 – усклађени дин. изн.; 95/18; 4/19 – усклађени дин. изн.; 86/19; 5/20 – усклађени дин. изн.
- Закон о порезу на добит правних лица (ЗПДПЛ). *Службени гласник РС*, број 25/01; 80/02; 80/02 – др. Закон; 43/03; 84/04; 18/10; 101/11; 119/12; 47/13; 108/13; 68/14 – др. закон; 142/14; 91/15 – аутентично тумачење; 112/15; 113/17; 95/18; 86/19.
- Закон о потврђивању уредби донетих за време ванредног стања (ЗПУДВВС). *Службени гласник РС*, 62/20.
- Закон о раду (ЗОР). *Службени гласник РС*, 24/05; 61/05; 54/09; 32/13; 75/14; 13/17 – одлука УС; 113/17; 95/18 – аутентично тумачење.
- Одлука о висини минималне цене рада за период јануар–децембар 2020. године. *Службени гласник РС*, 65/19.
- Република Србија. Министарство финансија Републике Србије (2020). *Билџен – Службена објашњења и сѝручна мишљења за примену финансијских йройиса*, бр. 6–8.
- Република Србија. Министарство финансија Републике Србије (2019). *Билџен – Службена објашњења и сѝручна мишљења за примену финансијских йройиса*, бр. 2.
- Уредба о програму подстицања запошљавања младих „моја прва плата”. *Службени гласник РС*, 107/20.
- Уредба о фискалним погодностима и директним давањима привредним субјектима у приватном сектору и новчаној помоћи грађанима у циљу ублажавања економских последица насталих услед болести *COVID-19*. *Службени гласник РС*, 54/20, 60/20.

Уредба о формирању привременог регистра и начину уплате једнократне новчане помоћи свим пунолетним држављанима Републике Србије у циљу смањивања негативних ефеката проузрокованих пандемијом болести *COVID-19* изазване вирусом *SARS-CoV-2*. *Службени гласник РС*, 60/20.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

DESTRUCTIVE REFLECTIONS OF THE LEGISLATIVE FRAMEWORK
OF THE REPUBLIC OF SERBIA ON THE WAGES OF PRIVATE SECTOR
EMPLOYEES AS A REWARD TO THEIR DEVOTION TO THE ECONOMY
IN CRISIS CAUSED BY THE SARS-CoV-2 VIRUS PANDEMIC

by

TATJANA Lj. JOVANOVIĆ
Niš, Serbia
tatjanajovanovic.msc@gmail.com

SUMMARY: Among the many problems which follow the economies of countries around the world, and primarily countries in transition, the end of the first quarter of 2020 brought an unexpected scenario – pandemic caused by SARS-CoV-2 virus. The pandemic did not bypass the Republic of Serbia, nor her economy. Living in uncertainty and fearing for own life and families life, but also the people around them, not a small number of employees in the private sector were devoted to employers who did not suspend business during the state of emergency in the Republic of Serbia. However, the legislative framework of the Republic of Serbia does not seem to adequately recognize their devotion and sacrifice, as one of the key links in maintaining economic activity in extraordinary circumstances. Most of the provisions of both laws and bylaws passed before, but also during the declared state of emergency, have a very destructive effect on wages, and the right of private sector employees to use, dispose of and enjoy their entire, dignified wages. The right of employees to increase wages based on time spent at work for each full year of employment with the employer, past years of work, the right to payment of real food costs during work and the costs of arrival and departure from work, are just some of the more specific areas, provisions of which have long been on the side the “will” of employers. That the previous practice was mostly maintained even during the state of emergency is evidenced by certain acts adopted in the midst of the crisis. Thus, the enabled fiscal benefits “abduct” part of the wages of employees and give it to employers, and direct cash benefits create inequality between employees employed during the state of emergency and those that were not.

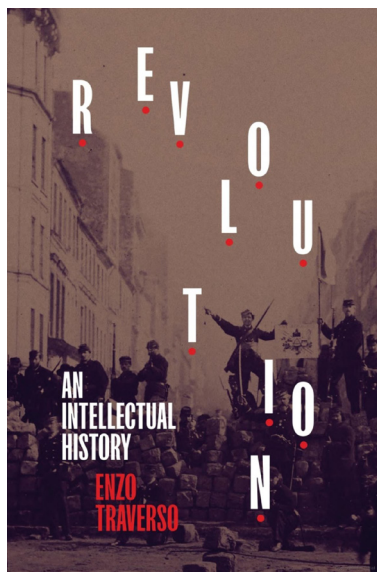
KEYWORDS: legislative framework, wages, private sector, Republic of Serbia.

JEL classification: H12, J31, K31, K34, M41, M48

ПОВРАТАК РЕВОЛУЦИЈЕ

(Enzo Traverso, *Revolution. An Intellectual History*. Verso, London – New York 2021, pp. 480). [Енцо Траверсо, *Революција. Интелектуална историја*. Verso, Лондон–Њујорк 2021, 480 стр.]

Немир међу члановима посаде фрегате *Мегуза* могао се осетити док је испловљавала из француске луке Рошфор 17. јуна 1816. Коначан слом Наполеоновог царства и почетак бурбонске рестаурације омогућио је многобројним подржаваоцима старог режима да уновче године које су провели у емиграцији. Капетан *Мегузе* био је један од њих. Ројалиста који годинама није управљао бродом је захваљујући политичким заслугама обезбедио себи место на челу експедиције за Сенегал. Катастрофа која је уследила постала је један од највећих скандала владавине Луја

XVIII (1814/15–1824). Захваљујући незнању свог капетана, *Мегуза* се већ 2. јула насукала на спруд у водама северозападне Африке. Због мањка чамаца за спасавање, од остатака брода направљен је сплав за стотину четрдесет седам особа које су чамци требали да одвуку до копна. Али после свега неколико километара страх и кукавичлук вођа експедиције је превладао и конопци који су вукли претоварени сплав пресечени су. Остављени на милост и немилост мора, људи на сплаву запали су у вртлог глади, смрти и канибализма. Само петнаест особа дочекало је спас две недеље касније, када је брод *Арџус* пуким случајем наишао на преживеле.

Кошмар на мору овековечио је млади сликар Теодор Жерико (Théodore Géricault) у ремек делу деветнаестовековног романтизма *Силав Мегузе*. Супротстављајући очајање које преовладава посадом сплава и наду у виду спасилачког брода који се појављује на хоризонту он је представио трагичну судбину експедиције. За историчара италијанског порекла Енца Траверса, професора на универзитету Корнел, који се пред затварање париског Лувра неочекивано затекао испред Жерикоовог платна, слика је била „једна од најмоћнијих алегија бродолома револуције” (стр. 1). Сматрајући да слике учествују у дијалогу са својим посматрачем и тиме превазилазе првобитно значење које им је њихов стваралац наменио, један од најзначајнијих представника савремене интелектуалне историје у *Силаву Мегузе* не види само Француску или Хаићанску револуцију Жерикоовог

времена, већ пре свега крах револуција 20. века. Две фигуре које доминирају делом осликавају дијалектику његовог промишљања револуције. На дну слава налази се старији човек у седећем положају, равнодушног лица окренутог прошлости. Он руком грли бледи леш, док се испред њега налази мртво тело човека без ногу. Како из његове перспективе не посматрати сплав као метафору остатака некад моћног покрета који је претендовао да „освоји будућност и завршио се у рушевинама”, како неспособност капетана да не алудира на „грешке и издаје стаљинизма”, како у канибализму путника сплыва не видети „метафору за револуцију која прождире своју децу” (стр. 5) пита се Траверсо. Насупрот старцу, друга доминантна фигура је млади црни морнар који се уздиже изнад сплыва. Лица окренутог хоризонту, он замахује црвеним ритама ка спасоносном броду који се једва назире у даљини. Окренут унапред, очајнички сигнализирајући *Арјусу* он „упорно трага за алтернативом” (стр. 6). За Траверсо то сигнализира да је *Силава Мегузе* истовремено алегорична бродолома, али и „гласника револуције”, са свим могућностима другачијег света који се назире у даљини.

Траверсова промишљања о револуцији, видљива у двострукој алегоричности *Силава Мегузе*, почивају на интелектуалним традицијама Карла Маркса (Karl Marx) и Валтера Бењамина (Walter Benjamin). Оба мислиоца револуције посматрају као нагле прекиде историјског тока. Оне су „историјске ерупције” (стр. 25) које сламају друштвени и политички поредак и ремете дотадашњу темпоралност. Насупрот редовном току времена, револуције представљају његов слом. Стога проблем интерпретације револуција за Траверсо лежи у њиховом односу према временској ленти. Двоструки карактер Марксових дела предочава ову дилему. Утемељени у историцистичком погледу на историјски развој, његови економски списи одређени су сукобом производних снага и постојећих производних односа. Стављене у ову шему револуције почивају на историјским закономерностима и нужан су продукт прогреса. Марксови политички списи дају значајну другачију слику; они су фокусирани на људску делатност и у њима прошлост припада „области класне борбе” која „наглашава трансформативне потенцијале политичког субјективитета” и омогућава „аутономију политичког (стр. 10).

Стога је предуслов за разумевање револуција посматрати их унутар структура које их омогућавају и аутономије унутар које се догађају. Другим речима, у испреплетености економског и политичког код Маркса. Овим се раскида линеарни историјски ток револуција који води од Француске 1789, преко Хаитија 1804, Европе 1848, Париза 1871, Русије 1917, Немачке и Мађарске 1919, Шпаније 1936, Кине 1949, Кубе 1959, Вијетнама 1975, до Никарагве 1979. Вера да су оне део „регуларног и кумулативног времена историјског прогреса” за Траверсо „једна је од највећих заблуда двадесетовековне културе левице, пречесто оптерећене наслеђем еволуционизма и идејом Прогреса” (стр. 15). Супротстављајући се доминантној парадигми левице Бењамин је тврдио да производња континуитета лежи у срцу прикривања револуционарних тренутака у историји.¹ На том трагу Траверсо револуције посматра „као обележја модерности и суштинских момената историјске промене”, критички анализирајући „не само њихова ослободилачка својства, него и њихова колебања двосмислености, обманујуће путеве и повлачења, који заједно припадају њиховим вишеструким и контрадикторним потенцијалима” (стр. 16). Раскидајући са телеолошком визијом неминовности победе двадесетовековног социјализма, Траверсо одбацује и обрнуту слику по којој историјски закони нужно воде поразу револуције, терору и тоталитаризму. Данас доминантна, ова перспектива потиче из плејаде супротстављених ставова и размисљања о Октобарској револуцији чији су најпроминентнији представници антиподи попут Ерика Хобсбаума (Eric Hobsbawm), Франсоа Фиреа (François Furet) и Ернста Нолтеа (Ernst Nolte). Насупрот томе, за Траверсо револуције су „проживљена искуства која се мењају у свом настајању и, у већини случајева, не знају своје исходе из простог разлога што је њихова динамика непредвидива” (стр. 21). Такав приступ пројекта кроз дело и најочигледнији је у Траверсовом односу према насиљу. Неодвојиво од револуција, насиље нема поглавље у којем

¹ Walter Benjamin, *The Arcades Project*. Cambridge; London: The Belknap Press, 1999, 474 (N9a,5). Сви цитати Бењамина из *Пројекта ијасажу* су из Конволуте Н, *Теорија сазнања, теорија историје* (стр. 456–488), и биће навођени у основном делу текста на основу њиховог места у Конволути.

се самостално анализира, оно прожима целокупан наратив, од својих еманципаторних до тоталитарних облика. Насиље је историјски производ револуција, а не њихов узрок.

Теоријска становишта италијанског историчара одредила су структуру његовог дела. Оно се, уместо хронолошког наратива, састоји од колекције дијалектичких слика које осветљавају прошлост. Концепт дијалектичких слика Траверсо позајмљује од Бењамина који их је елаборирао у свом *Пројекћу Пасажи* (ориг. *Das Passagen-Werk*). Судаћи по немачком филозофу, усвајањем принципа монтаже у историји омогућила би се „изградња великих конструкција на основу најситнијих, најпрецизније обликованих делова”, чијом се анализом кристалише укупност збивања (Н2,6). Како су слике „дијалектике у мировању” у којима се „оно што је било и оно што јесте среће у констелацији” (Н2а,3), а остваривањем дијалектичког процеса долази до сусрета са монадом (Н11,4), управо дијалектичке слике „излажу праву синтезу” и у њима се крију „примарни историјски феномени” (Н9а,4). Оне се могу пронаћи у историји, у којој прошлост оставља слике попут оних регистрованих на фотосензитивној плочи. Но „једино будућност располаже развијачима довољно јаким да слику учине видљивом у свим њеним потанкостима”.² Траверсо користи дијалектичке слике надајући се да данас (можда) поседујемо те апарате и да коначно можемо развити слике којима би се у потпуности осветлила прошлост револуција. Крах реал-социјализма и доминација презентистичке визије неолиберализма су ти који су омогућили Траверсу велику епистемолошку предност у испуњавању циља који је зацртао – да изложи неконвенционалну историју револуција која ће ухватити срж револуционарних идеја, искустава и имагинације.

Монтажом дијалектичких слика Траверсо покушава да проикне у суштину револуција. Парадигматичан пример су локомотиве. Од када је у епохи железница Маркс метафорички предочио да су револуције локомотиве историје, оне су играле вишезначне улоге у револуционарној имагинацији. Биле су отеловљење деветнаестовековне секуларизације друштва, током које је појам револуције

концептуализован и од свог астрономског значења постао, по речима немачког историчара Рајнхарта Козелека (Reinhart Koselleck), „невесна секуларизација есхатолошких очекивања” (стр. 45). Као визуелни доживљај индустријске цивилизације оне су оличавале комплексну везу радника и машина. Утопистички окренути прошлости, мексички запатисти у железницама нису видели симбол прогреса, већ експроприацију земље домицилних заједница. За радикалне поборнике вестернизације попут руских бољшевика возови су били симбол развоја производних снага. У контексту грађанског рата они су добили ново, милитаризовано значење. Командант Црвене армије, Лав Троцки (Лев Троцкий), сместио је седиште свог штаба у оклопном возу, милитаризација је постала нужна за успех социјалистичке револуције. Светски дух више није јахао на белом коњу, он се возио у оклопном возу. Но упркос томе што су након грађанског рата железнице постале симбол совјетске индустријализације, катастрофа Великог рата довела је у питање фетишизам технологије. Модерност фашизма поколебала је деветнаестовековну веру у прогрес, услед чега Валтер Бењамин предлаже радикалан заокрет Марксове првобитне идеје; можда револуције нису локомотиве историје, него покушај путника воза да повучу сигурносну кочицу. У духу мрачног 20. века, слике железница данас „пре подсећају на Аушвиц, него на славне револуције” (стр. 77).

Колекција слика, осим локомотива, укључује и тела, статуе, стубове, барикаде, заставе, места, слике, постере, календарске датуме, песме. Кроз текст их прате бројне илустрације у виду дагеротипија, фотографија, уметничких дела и постера, које не играју чисто декоративну улогу, већ „непрестано повезују идеје са њиховим репрезентацијама, придајући једнак значај теоријским, историографским и иконографским изворима” (стр. 27). Побуњена тела, која описују мислиоци попут Алексиса де Токвила (Alexis de Tocqueville) и Лава Троцког, утемељила су улазак маса у политику. Њиховим деловањем створена су нова, колективна политичка тела. Ослобађањем тела и насиља током револуција, „фестивала потлачених и експлоатисаних” (стр. 85), остављена је неизбрисива траума на припаднике доминантних класа. Од Иполита Тена (Hippolyte Taine) до Винстона Черчила (Winston Churchill), они су у свом речнику усвојили

² Валтер Бењамин, *Анђеоска историја*. Београд: Службени гласник, 2017; 'Паралипомена уз О појму историје', стр. 175.

зоологизовану терминологију при описивању побуњеника. Подизањем барикада, незаобилазних симбола револуција, које паралишу град и изокрећу његов пејзаж, масе осликавају колективни преврат социјалне хијерархије. Жерико је још на *Џилаву Мегузе* најавио симболику црвене заставе и њен сукоб са републиканском тробојком, али и аутоматизам по којем је она бирана као симбол револуције у 20. веку. У екстази и насиљу током револуционарних преокрета људи делују у ситуацијама у којима старо престаје да постоји, а ново се рађа. Тада се стари симболички и физички уништава (пад Бастиље, гиљотинирање Луја XVIII, рушење стуба посвећеног Наполеону на тргу Вандом током Париске комуне). У процесу креативне деструкције стари поредак се руши и нови се гради. Неки од тих тренутака остају овековечени, попут сцене освајања Зимског дворца у филму *Окшобар* Сергеја Ајзенштајна (Сергей Эйзенштейн). У њој није приказана историјска реконструкција догађаја, већ слика большевичке концепције револуције – масовни устанак са авангардном партијом на његовом челу. Као „једна од најснажнијих 'мисаоних слика' (ориг. *Denkbilder*) у међуратним годинама” издваја се мурал Дијега Ривере (Diego Rivera) *Човек, тосиодгар свемира*, који истовремено осликава „марксистичку концепцију историје” и радикализацију историјског тренутка у ком настаје (стр. 204).

Као дијалектичке слике појављују се и општи појмови попут суверенитета и диктатуре, о којима су писали многи: од Томаса Хобса (Thomas Hobbes), преко Владимира Илича Лењина (Владимир Ильич Ленин), до Мишела Фукоа (Michel Foucault). Такође, појављују се у специфични појмови попут *кайхехона* Карла Шмита (Carl Schmitt), „првог политичког мислиоца који је остварио концептуални прелаз од класичне контрареволуције до фашизма” (стр. 168). Историзује се принцип слободе, чија се генеалогича посматра као „процес спајања три облика ослобођења... социјализма, антиколонијализма и феминизма” (стр. 371). Животи револуционарних интелектуалаца такође осветљују историју успешних и неуспешних револуција. За Траверса су то људи који „не само да су разрадили или бранили иновативне, бунтовне и субверзивне теорије, већ су изабрали начин живота и политичко опредељење које је за циљ имало њихово остварење” (стр. 220). Личности попут

Аугуста Бланкија (Auguste Blanqui), Михаила Бакуњина (Михаил Бакунин), Фридриха Енгелса (Friedrich Engels), Ђерђа Лукача (György Lukács), Кларе Цеткин (Clara Zetkin), Карла Радека (Karl Radek), Розе Луксембург (Rosa Luxemburg), Антонија Грамшија (Antonio Gramsci), М. Н. Поја (M. N. Roy), Хо Ши Мина (Hồ Chí Minh), Мао Цедунга (Mao Zedong), Жу Енлаја (Zhou Enlai), Хосеа Карлоса Маријатегија (José Carlos Mariátegui), С. Л. Р. Џејмса (C. L. R. James), Емеа Сезера (Aimé Césaire) и Ернеста Че Геваре (Ernesto Che Guevara) отеловљавали су симбиозу револуционарне теорије и праксе. У њима су се комбиновали и супротстављали „интензивно идеолошко и политичко опредељење; антикапиталистички етос; слободно-лебдеће стање боемске бескласности и космополитско понашање често помешано са телурским карактером” (стр. 324).

Енцо Траверсо позива на поновно промишљање револуција 20. века. По њему се оне само одбацивањем европоцентричне и канонизоване слике могу сагледати у својој комплексности. Доба социјализма било је резултат „хибридних револуција” у којима су пролетерске класе деловале у интеракцији са другим друштвеним слојевима попут интелигенције и сељаштва (стр. 395). Разумевање да се у тим интеракцијама могу произвести другачији резултати омогућава нам историзовање двадесетовековног комунизма и превазилажење антиномија два суштински иста наратива, једног који иделизује и другог који ужасава. Тиме се одбацује покушај да се комплексно искуство расветли помоћу само једне његове карактеристике која се узме за доминантну. За Траверса комунизам се може сагледати тек као „мозаик комунизма”, попут „кишобрана који наткрива бројне догађаје и искуства” (стр. 400). Траверсова четири лица комунизма; као револуција, као режим, као антиколонијализам и као социјалдемократија, ограничена су Октобарском револуцијом као заједничким матриksom и 1989. као крахом. У свету у којем се капитализму не нуди алтернатива, за Траверса је важно критички обрадити прошлост. Попут старца на *Џилаву мегузе*, италијански историчар окренут је прошлости у којој прерађује историју двадесетовековних револуција у покушају да очува смисао њиховог историјског искуства. Траверсова расправа наставља рефлексје започете у *Меланхолији левице* (*Left-Wing*

Melancholia: Marxism, History, and Memory. New York: Columbia University Press, 2017), наставља промишљање револуционарног пројекта у нереволуционарној епохи. Али, за њега ово није само пука интелектуална операција. Прерада историјског искуства и извлачење еманципаторског језгра комунизма из рушевина 20. века неопходан је предуслов за успех нове, глобалне левице. Стога је Траверсо истовремено и Жерикоов црни морнар, он је са надом окренут будућности и спасоносном *Арјусу*, који се у овом тренутку чак ни не види на хоризонту. Али када дође Бењаминово 'сад-време' (*Jetztzeit*), у ком историјски артикулисати прошлост значи „овладати сећањем онакво какво оно блесне у тренутку опасности”,³ неопходно је бити спреман, поручује Траверсо. „Револуције се не могу заказивати, оне увек долазе неочекивано” (стр. 444).

Траверсово размишљање о револуцијама садржи извесну дозу еклектичности. Ипак,

она се чини неизбежном узевши у обзир тему дела и ауторов теоријско-методолошки приступ. Овај мали уступак занемарљив је, тим више што је омогућио Траверсу да покаже своју изнијансирану ерудицију и несвакидашњи третман комплексне теме. Попут калейдоскопа, анализа италијанског историчара осликава револуције у свој њиховој раскоши, од најсветлијих до најтамнијих боја. Док хегемона епохална свест данас на револуције гледа или као на непотребне, насилне ексцесе или их се уопште ни не сећа, Траверсо их ставља у средиште своје филозофије историје. Насупрот доминантној парадигми, оне су за њега кључ интерпретације прошлости, али и пут из наизглед безизлазне садашњости. У времену које покушава да избрише контингентност из историје, Траверсова студија о револуцијама представља неизоставан оријентир за сагледавање наше савремености.

Вукашин Марић
Нови Сад, Србија
vmaric98@hotmail.com

³ Валтер Бењамин, *Анђео историје*, 'О појму историје', стр. 154.

РЕЧНИК КАРТОГРАФСКИХ ПОЈМОВА – ПИОНИРСКО ДЕЛО У СРПСКОЈ КАРТОГРАФИЈИ

(Мирчета Вемић, *Речник картографских појмова*,
Међународно удружење „Стил”, Београд 2021, 573 стр.)

Готово магично дејство географске карте, а нарочито глобуси, утичу на већину нас још у предшколско доба, да бисмо потом током основношколског образовања дошли до потребе и прилике њиховог упознавања, разумевања и читања. Одатле до могућности да се дође до знања о изради карата (и глобуса), које обухвата теорију, методикку и технике њихове израде, потребно је да протекне још изван број година. У међувремену, многи се у свом професионалном опредељењу окрећу другим проблемима и темама, и географске карте остају као лепо сећање, уз евентуалну

спорадичну потребу да се понекад погледају и употребе. Ипак, неки међу нама враћају им се и у строго професионалном смислу, најпре на нивоу високошколског образовања, да би затим стечена знања користили и у свом раду.

Међу последњима, у првом реду реч је о онима који се определе за студирање на географским факултетима, али и на неким другим високошколским установама, као што су грађевински факултет, рударско-геолошки факултет, војна академија. На њима, а пре свега на Географском факултету, картографија, као наука која се бави изучавањем и израдом карата и глобуса, што би била њена најкраћа дефиниција, заступљена је у већем броју дисциплина – предмета (картографија, атласна картографија, картографија са топографијом, примењена картографија, школска картографија, теорија картографије, методологија картографских истраживања, картографска визуелизација и дизајн карте, савремене тенденције у картографији, картографска генерализација¹), који омогућавају студентима „свестрано овладавање теоријом, методиком и техничким начинима израде и искоришћавања картографских производа (географских карата, глобуса, карата Месеца, планета, звезданог неба итд.)” [Мастило 2013: 107–108].

Стицајем познатих историјских околности картографија се у Србији почела развијати значајно касније него у другим европским земљама, најпре крајем 18. века, са Захаријом

¹ Видети на сајту Географског факултета Универзитета у Београду [<https://www.gef.bg.ac.rs/>].

Орфелином, који се сматра оснивачем српске картографије [Живковић 2012: 2]. Ипак, практично је њен развој започео тек почетком 19. века и нешто интензивније по стицању аутономије 1830. године. Нешто бурнији њен развој у последњој четвртини тог века, пре свега већи број карата Владимира Карића, међутим, није се по оцени Јована Цвијића одликовао потребним квалитетом. Тек су прва специјална карта Географског одељења при Главном генералштабу српске војске, израђена на основу катастарског премера 1880–81, и карте које су је следиле заправо означиле прекретницу и прави настанак српске картографије. Пут ка научној картографији код нас утврђен је Јован Цвијић, својим радовима на крају 19. и почетку 20. века, пре свега својим два атласа у издању Српске краљевске академије, 1902. године. Управо се година 1902. истиче као година уласка српске картографије у Академију наука [Вемић 2007]. Ако узмемо у обзир да је картографија ушла у Париску академију наука 1666, у Берлинску академију 1700, у Петроградску 1724. године итд. [Radošević 1974], видећемо колико је наша картографија заостајала за картографијом развијених европских земаља. Томе је свакако потребно додати и тужну чињеницу да је у току Првог светског рата огроман прикупљени материјал Географског завода Велике школе, који се односио на Србију, готово у целини пропао, тако да је практично картографија морала кренути од почетка, без икаквих катастарских планова земљишта и инструмената за картирање и картографску обраду, као ни машина за штампање карата [Вемић 2007].

У наредним деценијама развој српске картографије одвијао се у оквирима и за потребе југословенске државе, где је најзначајнију улогу имао војни Географски институт основан 1920. У периоду између светских ратова масовни топографски и катастарски радови и израда карата и планова дали су предност инжењерској картографији Србије, која је наставила релативно континуиран развој. Значајан напредак забележила је и геолошка картографија, док научна картографија коју је успешно развијао Јован Цвијић није имала правих настављача [Вемић 2007]. Тек је избором генерала Стевана Бошковића за дописног члана Српске краљевске академије 1932. ова ситуација измењена, али се он академијском раду посветио након пензионисања, 1938. године, а то је већ било пред сâм почетак

Другог светског рата који је изнова прекинуо картографску делатност. У новембру 1944. обновљен је Војногеографски институт који је 1947. започео топографски премер земље (у размери 1:25.000, по Гриничу) а затим је у потоњим годинама учествовао и у изради Међународне карте света (МКС) 1:1.000.000 (4 листа) за Југославију, према спецификацијама усвојеним резолуцијом на Техничкој конференцији ОУН о међународној карти, у Бону 1962. године [Вемић 2007]. Упоредо с овим, реорганизована је цивилна геодетска служба у оквиру које је даље развијана геодетска картографија, а значајан допринос припао је у даљем *Геокарти*, специјализованој картографској установи од ширег југословенског значаја, ради израде и репродукције свих врста географских карата, планова, атласа и рељефа, основаној 1947. За развој научне картографије велики значај имало је оснивање Географског института у оквиру Српске академије наука (САН), исте 1947, који је 1961. понео име Јована Цвијића [*Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ 1947–2017*, 2017].

Недавно је наша, не тако богата и разноврсна, литература из ове области добила једно изузетно вредно дело. У издању Међународног удружења „Стил” у Београду је крајем 2021. објављен *Речник картографских појмова*. Речник је резултат вишегодишњег рада нашег истакнутог картографа Мирчете Вемића, који је већ стекао завидну репутацију како својим теоријским радовима [видети на пример: Вемић 1998; Вемић 2005б] и др., тако и практичним картографским радом у Војно-географском институту, а затим и Географском институту „Јован Цвијић” САНУ. У оквирима овог последњег, велику пажњу не само у ускостручним круговима изазвала је његова публикација [Вемић 2005а], која представља сјајан пример примене теоријских знања на (важне) проблеме праксе. *Речник* представља прву публикацију овакве врсте на српском језику. Како аутор наводи у Предговору, *Речник* обухвата појмове из теорије, методологије и технологије картографске науке, праксе и образовања, затим уметничког обликовања картографских знакова, састављања појединих елемената и композиције карте као слике (приказа), као и практичне делатности стварања (израде), читања и коришћења карата и осталих картоликих творевина у широј научној, техничкој, друштвеној

и културној пракси. Поред тога, заступљени су и појмови из блиских и с картографијом повезаних научних области, као што су астрономија, географија, геодезија, топографија, топонимија, фотограмetriја, даљинска детекција, планирање у простору, семиотика, информатика и др.

Речник укупно садржи 3.900 одредница, од којих се свака састоји од именованог појма (термина) на српском језику, његових еквивалената на руском и енглеском, и објашњења (дефиниције) на српском језику. Синоними обрађених појмова (уколико постоје) приложени су испод одговарајуће одреднице. То ће свакако олакшати употребу *Речника*, с обзиром да се у пракси неретко налази на два или више термина који се односе на исте појмове. У *Речнику* нису заступљене биографске одреднице, али се, наравно, значајнији светски картографи и њихови доприноси могу пронаћи у одговарајућим одредницама. Сагледавању њиховог значаја свакако ће допринети и именски регистар, који обухвата 76 аутора. Чињеница да се међу њима, поред аутора овог *Речника*, налазе свега два имена с ових простора може се тумачити на разне начине, али ми у то овом приликом не желимо да улазимо. Уместо тога, можемо истаћи да је у својој претходној књизи, у одељку „Утицаји на домаћу картографију” [Вемић 2005б: 135–165], аутор поставио основе за исписивање историје домаће картографије и неко будуће лексикографско издање о српским (и југословенским) значајним картографима. Свакако да ће у кратко обрађеним и представљеним ауторима теоретичарима (Јован Цвијић, Ростислав Ј. Тјабин, Никола Радосевић, Слободан Милисављевић, Велибор Јовановић, Бранко Борчић, Пашко Ловрић, Љубинко Сретеновић) као и ауторима представљеним у раду [Grčić 2019], који ни у ком случају не смео занемарити, у том претпостављеном издању бити потребно додати и друге научне посленике, али и запажене практичаре (Стеван Бошковић, Драгољуб Петровић Горски, Мирослав Петерц итд.), који су радом на изради карата такође дали значајан допринос овом друштву и његовој научној заједници.

Објављивањем *Речника картографских појмова* издавач је учинио велику услугу свима који се баве, или ће се бавити картографијом и сродним наукама. Треба се надати да ће *Речник* наћи пут не само до таквих чита-

лаца, који ће га користити из професионалних разлога и потреба, већ и до оних других, који ће желети да прошире своје видике и сазнања о географским картама, том фасцинантном производу људског духа, који кроз дуги низ векова служи човеку и човечанству. С друге стране, аутор је овим делом попунио једну од празнина и наредних задатака, поред свакако најважнијег – израде националног атласа, а на које је сам указао пре сада већ готово деценију и по [Вемић 2007: 414–415] као на предуслове развоја картографије Србије у 21. веку. Можемо очекивати да ће га следити и други научни радници из наших института и универзитета, као и други стручњаци из бројних институција који се у свом раду ослањају на географске карте и учествују у њиховој изради. Овим издањем српска картографија се значајно приближила водећим картографијама у свету, као што је рецимо руска, где је сличан речник објављен пре непуне две деценије, или немачка, која има дужу традицију и где картографија није имала периоде потискивања [Берлиант 2005; Neumann 1997]. С друге стране, ако је таква паралела уопште умесна, објављивањем овог *Речника* успостављена је и својеврсна равнотежа с првим картографским речником у бившој СФРЈ [Božić et al. 1977], и више сродних потоњих издања у некадашњој СФРЈ [видети: Laraine et al. 2021], али свакако уз видљиву квалитативну предност овог *Речника*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Берлиант, Александр Михайлович (2005). *Картографический словарь*. Москва: Научный мир, 423+1 с.
- Вемић, Мирчета (1998). *Теорија значења у картографији*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” Српске академије наука и уметности, 196 стр.
- Вемић, Мирчета (2005а). *Етничка карта дела Старе Србије. Према јуђојису Милоша С. Милојевића*, Београд: Географски институт „Јован Цвијић” Српске академије наука и уметности, 80 стр.
- Вемић, Мирчета (2005б). *Картографија. Приступити и концепти у картографији*, Београд: Међународно удружење „Стил”, 221 стр.
- Вемић, Мирчета. (2007) *Картографија Србије у 20. веку, Зборник радова Географској*

- инстѝиѝуѝа „Јован Цвијух” САНУ, 57, 407–415.
- Географски инстѝиѝуѝи „Јован Цвијух” САНУ 1947–2017. Истѝоријати и ѝерсиѝкиѝиве (2017). Београд: Географски институт „Јован Цвијух” САНУ, 424 стр.
- Живковић, Драгица (2012). Српска картографија – од инжењерске до дигиталне. *Гласник Срѝискоѝ геоѝрафскоѝ друшѝтва*, 92(3): 1–17.
- Масило, Наталија (2013). *Речник савремене срѝиске геоѝрафске ѝерминологије*, четврто издање. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, 283 стр.
- Borčić, Branko; Ivan Kreiziger, Paško Lovrić, Nedjeljko Frančula (1977). *Višejezični kartografski rječnik*. Zagreb: Geodetski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Grčić, Mirko (2019). Development of Serbian cartography from the end of XVIII to the beginning of the XX Century. *Collection of Papers – Faculty of Geography at the University of Belgrade*, 67-2: 21–52.
- Lapaine, Miljenko; Nedjeljko Frančula, Ivo-Pavao Jazbec (2021). O novom kartografskom rječniku. *Studia lexicographica*, 15(28): 167–180.
- Neumann, Joachim (ed.) (1997). *Enzyklopädisches Wörterbuch Kartographie in 25 Sprachen*, 2. erw. Ausg., München: K. G. Saur, 586 S.
- Radošević, Nikola (1974). Pregled razvitka kartografije u svetu. U: Miroslav Peterca, Nikola Radošević, Slobodan Milisavljević, Filip Racetin. *Kartografija*, Beograd: Vojnogeografski institut, 653–655.
- Višejezični geodetski rečnik* (1980). Beograd: Savez geodetskih inženjera i geometara Jugoslavije, 878 str.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Географски факултет Универзитета у Београду. Доступно на: <https://www.gef.bg.ac.rs/>. Приступљено: 4. 4. 2022.

Рајко Буквић, Београд
r.bukvic@yandex.com

ДОБРЕ НАМЕРЕ, ФУТУРИСТИЧКЕ ВИЗИЈЕ И САМОПРЕГАЛАЧКИ ТРУД

Приказ изложбе *Мустире даљске*, ауторке Дејане Оцић, и дизајнерке
Александре Милић

ности. Циљ им је проналажење и дигитална обрада етнографске грађе која раније није била предмет интересовања стручњака, али ни надлежних институција у култури. Сабирањем, евидентирањем и презентовањем ручно рађене текстилне баштине Срба из Даља жеља је да се сачува то народно благо од пропадања и нестајања. До сада та баштина није била препозната као вредност од значаја за културну историју народа који ју је стварао и деценијама баштинио. Овим пројектом тај став ће се умногоме променити. Пројекат је заснован на интердисциплинарности, као и међурегионалној и међуинституционалној сарадњи између Хрватске и Србије.

Пројекат „Дигитализације традиционалне текстилне баштине српских породица из Даља” покренуло је и у дело га спроводи Удружење „Ђорђе Оцић” које је основано крајем 2019. године. Седиште му је у Даљу,

Од идеје до реализације, за наведену изложбу заслужни су чланови и пријатељи Удружења „Ђорђе Оцић” из Даља (Осјечко-барањска жупанија, Република Хрватска). Они су у оквиру српске популације покренули евидентирање и прикупљање ткане и везене текстилне баштине у овом месту. У ту сврху осмишљен је свеобухватан, вишегодишњи пројекат „Дигитализације традиционалне текстилне баштине српских породица из Даља”. Интересовања покретача пројекта, у почетној фази, усмерена су на текстилно покућство и одећу израђену у кућној ради-

у родној кући књижевника чије име и носи – Ђорђа Оцића (Даљ, 1934 – Београд, 2008). Реч је о непрофитној организацији која је настала с циљем да очува сећање на лик и дело књижевника, који је рођен у Даљу и у њему сахрањен, као и да негује вредности које је овај даљски уметник поштовао и ценио. Будући да је Оцић сматрао културу кључном за опстанак једног народа, Удружење је на том трагу започело рад на подстицању истраживања и ширењу знања из области етнологије и историје Даља. У своју делатност Удружење је такође укључило и организацију окупљања око разноликих културних садржаја, попут позоришних представа, изложби, промоција и концерата. Једна од значајних реченица које је Удружење узело за подстицај свог деловања је и цитат из Оцићевог романа *Исџираја*: „Пронаћи виши смисао не у крупним подухватима, великим ризицима, одрицању и жртвовању, него у породичној срећи, у финој, култивисаној разоноди, у стрпљивом раду и стваралачком напору, а при том сачувати достојанство у тривијалној свакодневици – то се може назвати, без трунке ироније, ’нимало лаког борбом за живот’”. Управо један од тих „стваралачких напора” јесте и изложба *Мусџире даљске*.

Савете и помоћ у реализацији пројекта, самим тим и изложбе, пружили су стручни сарадници из Хрватске – етнологи из Музеја Славоније (Осијек), и из Србије – из Етнографског музеја у Београду, Музеја Војводине и Музеја Града Новог Сада, које су *Мусџире даљске* и окупиле у даљском Дому Оцића. Као прва реализована изложба у оквиру пројекта *Дигитализације*, отворена је на Срећење, 15. фебруара 2022. године, а њено затварање непрестано продужавају најаве заинтересо-

ваних посетилаца. Да ли ће бити допуњавана новоприбављеним предметима или ће се чланови Удружења одредити за промену теме – остаје да се види. Оно што је сигурно јесте да су овом изложбом, стручна и научна јавност, као и поштоваоци ове врсте наслеђа, добили доступност сачуваној текстилној баштини српских породица у Даљу и из Даља. Свечаном отварању, поред мештана Даља и околних места, присуствовали су свештенство Српске православне цркве у Даљу, као и представници Заједничког већа општина из Вуковара.

О народној традицији даљских Срба сачувано је изузетно мало података, писане и штампане грађе, као и текстова етнолошке садржине. Не постоје ни изложбе које би акцентовале предмете са сремског поднебља данашње Хрватске. Тај простор није обухваћен ни публикацијом чија би тема били народни живот и обичаји. Због тога рад Дејане Оцић на презентовању дела сачуваног даљског наслеђа, изложбом и пратећом публикацијом, представља значајан допринос разумевању и истраживању народног живота Срба у Даљу.

Ауторка Дејана Оцић, коју су на сакупљање и очување етнолошких предмета у Даљу и околини подстакли најпре емотивни разлози, одабрала је да преко тканих и везених текстилија представи један сегмент народног постојања завичаја својих предака.

У литератури Ђорђе Оцић је замишљао и записивао стварање приватне музејске збирке у Ердабову (књижевни топоним за област која обухвата Ердут, Даљ, Борово и Вуковар), а његова кћи Дејана речи свога оца претаче с папира у збиљу. Притом, она не само да је за нешто више од годину дана успела да прикупи предмете, него је успела да ту збирку и презентује даљској и широј јавности.

Околности нису дозволиле да проналажење и прикупљање предмета буде систематски, нити свеобухватно. Збирку чине појединачни делови, као и мање целине. Тако створена композиција саздана је од различитих вагона који се савршено уклапају, који се складно нижу један за другим, који путују кроз време у истом ритму и у истој брзини.

Одабрани експонати представљају аутентичне и оригиналне предмете за које се већином зна ко им је аутор, време у којем су настали, а врло често и разлози њиховог настајања. Сама ауторка обавила је и кустоски део

посла. Лично је проналазила сачуване рукотворине, направила селекцију и одабир, а потом и каталогизацију експоната. У питању је колекција од око 200 текстилних предмета од којих је, према ауторском избору, њих 75 најрепрезентативнијих нашло своје место на поставци. Изложени предмети могу се сагледавати са више становишта. Од сировина заступљени су вуна, памук, лан и свила. Материјали су се ткали ручно и индустријски. Према функцији, може се рећи да доминирају ћилими, пешкири, текстилно покућство и делови ношњи. Украшавани су различитим техникама веза. Датовани су од краја 19. до половине 20. века, а међу најстаријим предметима је златом извезена прегача ауторкине прабаке Анђелије Јурибашић (Борово, 1892 – Даљ, 1977).

Изложени ћилими ткани су клечањем и ткањем на даску. Сви су рађени на хоризонталним разбојима. Њихова цветна орнаментика указује на повезаност са бачким (стапарским) ћилимарством. Највећи део предмета чине ручно или индустријски ткани памучни предмети украшени везом у боји. Осим везом, део предмета је украшаван већ у току ткања – радом на даску. Од везених техника већина је рађена везом по писму. Доминирају вез у боји и бели вез, а највреднији примерци урађени су златовезом, односно сребровезом. Многи предмети украшени су чипком. Међу најзапаженијим артефактима јесу радови везиље Видосаве Весић (Даљ, 1912–1996), удате Јаношевић.

Када је реч о употреби предмета, ћилими су најчешће коришћени за прекривање кревета, столова, украшавање зидова, ређе за застирање подова. Њихова употреба у свечаним и обичајним радњама је неизоставна. Највећи део сачуваних пешкира имао је декоративну улогу или је коришћен на свадбеним прославама. Због тога они и јесу богато украшавани. Текстилно покућство чини најбројнију групу. Ту су столњаци и надстолњаци, траке за полице, четкаре и чешљаре, завесе, миљеи и незаобилазне куварице. Од одевних предмета сачуване су кошуље, прегаче, кецеље, подсукње, јелци.

Изложбу ненаметљиво употпуњавају штампани плакати са текстуалним и фотографским деловима, чинећи је истовремено модерном и едукативном. Потрудила се Дејана да истакне и словне орнаменте, односно текстуалне везене поруке, имена везиља, од-

носно дародаваца, те да прикаже старе шаре као нове шеме за вез.

За изложбени простор Дејана Оцић је одабрала некадашњу помоћну просторију коју су у породичном кругу називали „олајница”. У свом роману *Ердабовска збирка* помиње је Оцић: „олајница” служи као дејо за предмете који нису изложени већ су, сјаковани, лежали у кућијама и сандуцима. У олајници се некад, ручном пресом, цедило уље из семена бундеве, конопље и лана. За ову изложбу „исцеђени” су сачувани и ретки примерци текстилне ткачке и везилачке баштине вредних Даљкиња.

Уместо стаклених витрина и скупих паноа, Дејана Оцић и Александра Милић искористиле су за поставку постојеће етнолошке предмете, попут разбоја, дрвеног стола, столарске тезге, дрвеног старинског лавабоа, старих рамова и офингера, дрвене даске за пеглање, делова запрежних кола, весла итд. Изложба је употпуњена етнолошким предметима попут старинске пегле, грнчарије, бокала, дрвених корита, плетених корпи, ваге за жито. Спајањем женског платнарства са мушким дрведољством и породичним градитељством начињен је природан склад у коме сва чула посматрача уживају. Чак ни музика не недостаје. Савршено је замењује звук тишине, коју повремену прекину одјечи звона с оближње Цркве Светог Димитрија, цвркул птица, лавез комшијских паса и тек понеко брујање аутомобила.

Као доказ да се традиција може и мора наставити, израђени су савремени сувенири у виду торби и мајица украшених орнаментима са изложених предмета. Изложбу прати и адекватна публикација чији текст је емотиван и представља лични осврт ауторке на породичну прошлост, историју сачуваних

предмета, начин баштињења. Дејана Оцић са сетом пише о својим сећањима на неке нестале предмете и минуле породичне догађаје. Указује на лепоту и естетику сачуваних предмета, на хармонију сложених нити и сложених боја, али и на могућност њихове ревитализације у складу са савременим потребама. Иако талентована и перу вична, ауторка понекад остаје без праве речи за лепоту коју су њене преткиње створиле концем и иглом. Говори ауторка и о начину живота у Даљу и потреби за добрим комшијским односима исказаним у нужном позајмљивању предмета у појединим ситуацијама. Најчешће су то били они пресудни дани у животу сваког човека (рођење, свадба, сахрана). Посебну вредност тексту даје коришћење народног језика и народних назива, чиме ауторка исказује своје поштовање према породици, своме завичају и прохујалом времену. Своју захвалност дародавцима, ткаљама и везиљима, казивачима, као и баштиницима сачуваних предмета, ауторка наводи на крају публикације, указујући им дужно поштовање али и дивљење према њиховом раду. Потрудила се она да у одељку „Од Ажуре до Штафира: Азбучник текстилне баштине Даљкиња” забележи термине које су „даљске мустре”, користиле приликом ткања, веза и шивења. Посебно је истакла везене словне детаље

исказане у краћим или дужим натписима са различитим порукама. Већина их је извезена ћиричним писмом.

Изложба, као и публикација, дизајниране су у истом стилу и од стране истог дизајнера, Александре Милић. Њен креативни и савремени приступ, уз поштовање традиционалних норми, учинили су сваки предмет јединственим и посебним. Нит која повезује све странице пратеће брошуре своју игру започиње у руци жене, а крај јој се не назире. Та нит указује на стварање текстилних предмета, њихово украшавање, али и неминовност чувања такве лепоте.

Из наведеног је видљиво да је Дејана Оцић уложила огроман рад и труд, да је на себи својствен начин заокружила своја истраживања и забелешке, као и да влада етнолошком материјом. Њено емпиријско истраживање уноси ново светло на схватање, не само српске него и целокупне културе некадашњег друштва у Даљу. Овај рад послужиће као драгоцен материјал за сва будућа етнолошка проучавања Даља. Посебно је значајан сакупљени етнолошки материјал, ако се има на уму чињеница да је српског живља у Даљу све мање и да је етнолошке предмете све теже пронаћи.

Овом изложбом приказан је део лепоте народног стваралаштва телотвореног и оличеног у драгоценим, интересантним предметима створених људском руком Даљаца, вредних дивљења. То је препознала Дејана Оцић која иначе живи и ради у Београду и која је све своје слободно време утрошила на овај подухват, а све ради општег добра пре свега српског народа и српске баштине у Даљу. На тај начин, она чува и наставља традицију не само своје породице, своје заједнице, већ у њој проналази смисао свог српског духовног живота.

Сачувано и изложено породично благо, овај пут представљено кроз текстилно руко-творство, допринеће општем тумачењу српске традиције у делу Срема који припада Хрватској. Надам се да је ово само прва у низу изложби и публикација ове вредне труд-бенице која изнад свега воли и поштује своју породицу и свој народ. Цео пројекат, самим

тим и изложбу, суфинансирали су Канцеларија за сарадњу са дијаспором и Србима у региону Министарства спољних послова Републике Србије, Српско народно вијеће из Загреба и Министарство културе и информисања Републике Србије.

*Душанка Марковић, кустос –
музејски савјетник*
Музеј града Новог Сада
dusankamarkovic65@gmail.com

ИВАНА ЈОЛОВИЋ (Нови Пазар, 1994). Истраживач-сарадник на Факултету техничких наука Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2017. године и мастерирала 2018. године на Економском факултету Државног универзитета у Новом Пазару. Од 2018. године похађа докторске академске студије на Економском факултету Универзитета у Новом Саду (студијски програм Пословна економија и менаџмент). Ангажована је на неколико домаћих пројеката које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Објавила је више научних радова у домаћим и међународним научним часописима и тематским зборницима и учествовала на већем броју научних скупова у Републици Србији. Област научног истраживања је предузетнички менаџмент.

НЕВЕНА ЈОЛОВИЋ (Нови Пазар, 1994). Истраживач-сарадник у Институту економских наука у Београду.

Дипломирала 2017. године и мастерирала 2018. године на Економском факултету Државног универзитета у Новом Пазару. Од 2018. године похађа докторске академске студије на Економском факултету Универзитета у Новом Саду (студијски програм Економија). Ангажована је на неколико домаћих и међународних пројеката које финансирају Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и одређене међународне институције и организације. Објавила је више научних радова у домаћим научним часописима и тематским зборницима и учествовала на неколико научних скупова у Републици Србији. Област научног истраживања су финансије и банкарство.

ТАТЈАНА Љ. ЈОВАНОВИЋ (Ниш, 1988). Студент докторских академских студија на Економском факултету Универзитета у Нишу.

Дипломирала је 2011. године на Економском факултету Универзитета у Нишу (смер Финансије, банкарство и осигурање). Мастерирала такође на Економском факултету у Нишу 2014. године (смер: Рачуноводство, ревизија и финансијско управљање). Тренутно је студент завршне године докторских академских студија на Економском факултету у Нишу (смер: Рачуноводство). Области истраживачког интересовања: финансијско извештавање, ревизија, банкарство, финансије, право.

ДАНИЛО КОВАЧ (Требиње, 1984). Дипломирао на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, где је завршио мастер студије из области опште савремене историје. Друге мастер студије, из области методике наставе историје завршио је на британском Институту за образовање (Универзитетски колеџ у Лондону). Боравио је на студијским путовањима на универзитетима у Версају, Сорбони, Бечу и Трсту. Добитник је грантова и стипендија британске, руске и француске владе, те Америчке академије у Риму. Тренутно је докторанд и стипендиста Универзитета „Ла Сапијенца” у Риму.

ЧАСЛАВ Д. КОПРИВИЦА (Никшић, 1970). Редовни професор на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

Дипломирао на Одељењу за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Београду. На истом факултету магистрирао 1999. (*Питање њовијесноћа код Мартина Хајдегера*) и докторирао 2003. (*Онџолошки смисао Плајонове њосџавке иџеје*). Боравио на студијским усавршавањима на универзитетима у Тибингену, Базелу и Чикагу. Био је стипендиста DAAD и Сасакава фондације. Објавио преко 50 научних радова на српском, немачком и енглеском језику у

земљи и иностранству. Области научног истраживања: античка и модерна филозофија, херменеутика, феноменологија, политичка теорија, међународни односи, културне студије. Радио на Институту за филозофију и друштвену теорију у периоду 1996–2000. Члан је Српског филозофског друштва.

Важније књиге: *Идеје и начела. Истраживање Платинове онтологије*, Нови Сад – Ср. Карловци 2005; *Биће и судбина. Хајдегерово мишљење између узорности и времености*, Београд 2009; *Будућности страха и наде. Један филозофски олед о долазећем времену*, Бања Лука 2011; *Филозофија анђазовања*, Београд 2014; *Ното Maximus: елементи филозофије сторија*, Београд 2018; *Српски џуџи: искуства разабрања истиноликости у недоба дубоке смушње*, Београд 2018.

ПРЕДРАГ КРСТИЋ (Београд, 1964). Виши научни сарадник на Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду и редовни професор на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум.

Дипломирао 1991. (*Непознати дијалектика Теодора В. Адорна*), магистрирао 2005. (*Адорнова филозофија субјекта*) и докторирао 2015. (*Стор око просветишћства: историја и савремености једне копијерверзе*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Професионално искуство и напредовање у каријери: истраживач-приправник на Катедри за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Београду (1992–1993), гимназијски професор филозофије (2003–2006), редовни професор Универзитета Сингидунум, (2015–), истраживач-сарадник (2006–2016), научни сарадник (2016–2021) и виши научни сарадник (2021–) на Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду. Области интересовања и истраживања: филозофија просветишћства, филозофија образовања, критичка теорија, филозофска антропологија и анималистика, теорије идентитета и студије популарне културе.

Важније књиге: *Субјект и прошив субјективности: Адорно и филозофија субјекта*, Београд 2007; *Филозофска живошћња: зоографски наговор на филозофију*, Београд 2008; *Сторашћје одрасћања: просветишћство и реакције*, Београд 2016; *Примашћи, јојединци и јохлейници: (д)еволуција у шри јокрејне слике*, Нови Сад 2017; *Есеј о примашћу минималној: шрилој заснивању непознатог анђажмана*, Нови Сад 2020.

НАТАША С. МИЛОВИЋ (Врбас, 1988). Истраживач сарадник на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

Дипломирала на Факултету политичких наука Универзитета у Београду 2011. године. На истом факултету одбранила мастер рад 2013. године (*Ничеово схваћање културе уметности и живошћја*). Универзитет је одобрио предложену тему докторског рада *Разумевање јолишћкој Хане Арениј и његово развијање и ревизија јосредством филозофских концепашћја Жила Делеза*. Од краја 2017. године ангажована је као истраживач-сарадник на Факултету политичких наука (у оквиру конкурса Министарства просвете, науке и технолошког развоја). Области научног истраживања: егзистенцијална феноменологија, критичка теорија друштва, филозофија културе, онтологија, студије културе и уметност.

АНДРЕЈ А. СЕМЕНОВ (Косовска Митровица, 1990). Асистент на Универзитету у Приштини са седиштем у Косовској Митровици.

Мастерирао 2015. и докторирао 2020. (*Institution Building in Post-Conflict Areas: The Quest for Legitimate Institutions in Kosovo*) на Факултету друштвених наука на Карловом универзитету у Прагу. Током докторских студија био је

гостујући истраживач на универзитету у Оксфорду и Сорбони 1. Његов главни истраживачки интерес је однос ЕУ и Западног Балкана, као и консociјална теорија демократије.

МИЛЕНА ЦВЈЕТКОВИЋ (Суботица, 1982). Доцент на Високој школи академских студија „Доситеј” у Београду.

Завршила Вишу пословну школу (смер Маркетинг и трговина) у Београду 2003. Дипломирала на Техничком факултету „Михајло Пупин” (смер Производни менаџмент) у Зрењанину 2004. На истом факултету мастерирала 2010. године (смер Менаџмент пословних комуникација). Своје даље усавршавање наставила на истом факултету, где је уписала докторске студије на смеру Инжењерски менаџмент. Изабрана је у звање доцента 2018. године на Високој школи академских студија „Доситеј” у Београду. Своје интересовање је усмерила на анализу знања и квалитета као кључних фактора унапређења пословања и конкурентности предузећа, где је резултате истраживања из ове области приказала у својој докторској дисертацији и кроз научне радове. Даљи ток истраживања проширила је на анализу људских ресурса и унапређење њихових перформанси кроз обучавање, мотивисање и задовољство послом.

Важније књиге: *Organizacija i ekonomika proizvodnog menadžmenta*, Zreњanin 2015. (уџбеник, коаутор); *Analiza ključnih faktora unapređenja poslovanja i konkurentnosti preduzeća*, Beograd 2018.

*Библиографске белешке сачинио:
Владимир М. Николић*

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

МАТИЦА СРПСКА

HQ: 1 Matices Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

---

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 183. (3/2022) свеску 22. јула 2022.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Сћиручни сарадник Одељења и секретар Уреднишћива: Владимир М. Николић

Лекћор: Ивана Ђелић

Корекћор: Владимир М. Николић

Лекћор резимеа на ен҃леском језику: Љиљана Тубић

Преводилац резимеа на руски језик: Сузана Стојковић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2022. године

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на ен҃. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије